

4) У комунікації — механічність комунікативно-мовленнєвих навичок мовця, зреалізованих без контролю свідомості, уваги та зусиль, унаслідок їх багаторазового виконання. А. у комунікації засвідчує сформованість *комунікативної особистості*, яка володіє комплексом комунікативно-мовленнєвих компетенцій і вільно підтримує контакти з іншими суб'єктами в різних ситуаціях. Осн. вияви А.: а) А. мовлення, що найвиразніше виявляється у спілкуванні рідною мовою; б) А. розуміння та використання невербальних засобів (міміка, жести, рухи тіла та ін.); в) А. у користуванні техніко-технологічними засобами (комп'ютерами, програмним забезпеченням, сервісами тощо).

А. у комунікації також називають зумовленість наступного повідомлення під час комунікаційного акту ситуацією спілкування, жанровим канонам, мовним етикетом, правилами побудови речення тощо. А. у комунікації зумовлений практичною потребою закріпити і стабілізувати у практиці певного мовного колективу окремі елементи як готові одиниці, що позначають важливі явища дійсності.

Лит.: Крейдлин Г. Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации. Москва, 2005; Мацько І. І., Кравець І. В. Культура української фахової мови. Київ, 2007.

Т. С. Крайнікова

Автоматизована бібліотечна інформаційна система (АБІС) — електронна система управління інформаційними ресурсами бібліотек. А. б. і. с. використовуються з метою каталогізації фондів, замовлення книг і інших одиниць зберігання користувачами, організації міжбібліотечного обміну, придбання нових книг, контролю за збереженням фондів тощо. У більшості великих бібліотек світу А. б. і. с. повністю або частково замінили традиційні карткові *каталоги*.

А. б. і. с. почали розроблятися у 1970–1980-х і набули значного поширення у 1990-х. В Україні А. б. і. с. широко впроваджуються з початку 2000-х Найпоширенішими А. б. і. с. в Україні є системи ALEPH (Ізраїль), UNILIB (Україна), ИРБИС (РФ), Liber Media (РФ), MARC-SQL (РФ). Як правило, ці системи використовуються університетськими й універсальними науковими б-ками. Деякі б-ки водночас із пошуком і замовленням л-ри осн. фонду через А. б. і. с. пропонують читачам пошук у традиційних карткових каталогах у окремих відділах (відділи рідкісної книги, відділи рукописів тощо). Багато б-к використовують лише частину тех. можливостей А. б. і. с. (зокрема, перегляд бібліотечного каталогу на сайті установи), але не надають можливості дистанційного замовлення л-ри читачем. А. б. с. деяких б-к передбачають віддалену реєстрацію нових користувачів і оформлення електронних читачьких квитків. Управління А. б. і. с. і користування ними здійснюється через інтернет-браузер персональних комп'ютерів і, як правило, не потребує додаткових тех. пристроїв.

Лит.: Кунанець Н. Особливості впровадження автоматизованої бібліотечної системи «ALEPH» у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». 2008. № 631; Ярошенко Т. Новітні інформаційні технології для науки

та освіти: досвід роботи наукової бібліотеки Національного університету «Киево-Могилянська академія» // Культура народів Причорномор'я. 2003. № 40.

Автоматизована навчальна система на базі ЕОМ — комплекс програмно-тех. і навч.-метод. засобів, що забезпечують активну індивідуальну пізнав. діяльність особи, яка навчається, на основі програмного керування цією діяльністю. Осн. функції сучас. А. н. с. — доступ до освітн. ресурсів, зокрема віртуальних і віддал. навч.-дос. лаб.; самотестування та контроль знань учнів; пошук інформації; створення освітн. ресурсів; управління навч. процесом; *конференц-зв'язок* (чати, потокове відео). Осн. підсистеми А. н. с.: інструмент. середовище (комп'ютер навч. посібників, сукупність зовн. або вбудов. редакторів тексту, графіки, мультимедіа); база освітн. ресурсів; *браузер*; тестувальне виконання функцій електронного деканату таких, як облік учнів і їхньої успішності, формування розкладів конференцій, консультацій тощо.

Лит.: Применение ЭОМ в учебном процессе. Москва, 1985; Гайдамакин Н. А. Автоматизованные системы, базы и банки данных. Москва, 2002; Грицунов О. В. Информационные системы та технології. Харків, 2010; Пархуць Л., Ясинська С. Інформаційні системи в освіті: автоматизовані навчальні системи // Гармонізація суспільства — новітній напрямок розвитку держави: Матер. Всеукр. наук. конф. аспірантів та молодих вчених. Одеса, 2014.

О. В. Сватенков

Автоматизована система — сукупність складників, призначених для досягнення визначеної мети з використанням засобів *автоматики*. Складниками А. с. є групи персоналу, необхідні комплекси автоматизації та правила (*алгоритми*) дій. Залежно від визначеної мети А. с. поділяють на кілька видів: САПР (системи автоматизованого проектування), АСНД (автоматизовані системи наук. досліджень) і АСК (автоматизовані системи керування). АСК поділяють на два підкласи — це системи керування технол. процесами та системи керування підприємством (галуззю). Автоматизація системи відбувається за трьома напрямками: розроблення методів вивчення закономірностей об'єктів керування і розроблення ефект. алгоритмів керування; визначення екон. доцільності автоматизації системи в цілому або її частин; створення необхідн. тех. засобів. Спільною властивістю А. с. будь-якого призначення є необхідність оброблення великих масивів даних: введення, виведення, запам'ятовування, аналізування тощо. Ефективність дії А. с. в цілому часто залежить саме від ефективності виконання цих функцій. Це привело до створення спеціаліз. А. с. — автоматиз. інформ. систем (АІС), мета яких полягає саме в оптимізації оброблення цифр. даних незалежно від джерела їх походження. Визначальною рисою АІС є їхня гнучкість, тобто можливість обробляти різні за походженням дані в стандартизованому технічному засобі, змінюючи тільки алгоритм оброблення даних. Автоматизація системи будь-якого призначення є способом підвищення її продуктивності та якості її продукту.

Лит.: Цыпкин Я. З. Основы теории автоматических систем. Москва, 1977; Капустин Н. М. Автоматизация производственных процессов в машиностроении / Под

ред. Н. М. Капустина. Москва, 2004; Воройский, Ф. С. Информатика. Энциклопедический систематизированный словарь-справочник. (Введение в современные информационные и телекоммуникационные технологии в терминах и фактах). Москва, 2007.

Автоматизовані радіонавігаційні системи — сукупність взаємодіючих бортових та наземних радіотех. засобів для отримання інформації щодо місця розташування рухомих об'єктів (кораблів, літальних апаратів) та вирішення завдань навігації. Характеристики А. р. с. значною мірою визначаються методом навігації (кутомірним, далекомірним, різницево-далекомірним, кутомірно-далекомірним або комбінованим), способом функціонування, параметрами радіотех. засобів, радіосигналів, умовами руху та геометричними факторами розташування об'єкта, місцезнаходження якого визначається.

М. Ю. Ракушев

Автоматика (від грец. αὐτόματος — самодіючий) — галузь науки про принципи й способи побудови автоматичних систем та засобів автоматизації, методи аналізу та синтезу цих систем і пристроїв, які працюють без безпосередньої участі людини, але під її наглядом. Автомат. пристрої відомі з давніх часів, однак справжній розвиток А. розпочався від 2-ї половини 18 ст.: 1765 — автомат. регулятор рівня води в паровому котлі І. Ползунова; 1784 — автомат. регулятор швидкості парової машини Дж. Ватта (англ. James Watt). Уважають, що мат. основи теорії автомат. регулювання заклали Д. Максвелл, І. Вишнеградський, О. Ляпунов, А. Стодола тощо. Винаходи укр. учених та інженерів посідають чільне місце в розвитку теорії і практики А. В Україні у 1920-х у працях Дніпропетров. гірн. ін-ту друкуються ст. Я. Ірдини «К вопросу о динамической устойчивости центробежных регуляторов» (1927) і К. Реріха «Паровые машины» (1928), де розглянуто розвинні регулятори швидкохідних машин. У 1932 М. Крилов та його учень М. Боголюбов запропонували метод гармонійного балансу, який було використано для розв'язання нелінійних задач теорії регулювання. Перед Другою світовою війною під керівництвом Є. Патона розроблено новий спосіб швидкісного автомата. електроварування. Пришвидшений розвиток А. почався в повоєнні роки. 1951 вперше в континентальній Європі в Києві під керівництвом С. Лебедева створено малу електронну обчислювальну машину (МЕОМ), а згодом під керівництвом В. Глушкова розроблено спеціаліз. (для визначеного класу задач) та універсальні ЕОМ («Київ», «Дніпро», «Промінь», «Мир» тощо). Рівень А. став одним з показників наук.-тех. прогресу. У ці роки майже в кожному ін-ті тех. профілю АН УРСР створені відділи (лаб.) А. Так, в Ін-ті гірн. справи організовано лаб. А. і телемеханіки — єдину в СРСР у галузі вугледобування. Велик. унесок у розвиток А. також зробили укр. вчені О. Івахненко, Б. Тимофеев, О. Кухтенко та багато ін., чий винаходи посідають чільне місце в розвитку теорії і практики А.

Літ.: Патон Е. О. Скоростная автоматическая сварка под слоем флюса. 2-е изд. Москва, Ленинград, 1941; Гостев В. І. Системи керування з цифровими регуляторами. Київ, 1990; Энциклопедия «Техника». Москва, 2006; По-

пович М. Г., Ковальчук О. В. Теорія автоматичного керування. Київ, 2007.

Автоматична зброя — вогнепальна зброя, в якій перезаряджування й проведення наступного пострілу здійснюються автоматично за рахунок енергії, яка виникає внаслідок стрільби (віддача рухомого ствола, відведення порохових газів зі ствола тощо). Гол. особливість А. з. — її висока скорострільність, велика щільність вогню. Перші проекти А. з. з'явилися 1863. У ході Другої світової війни вона стала домінуючою. До А. з. належать: автоматичні пістолети, пістолети-кулемети, автомати, кулемети, автоматичні гвинтівки (карабіни), гранатомети й автоматичні гармати.

Автоматичний пістолет — індивідуальна зброя, призначена для влучення в ціль на відстані 50–70 м. Поширені рад. ТТ (Ф. Токарева, 1933), ПМ (М. Ф. Макарова, 1951), АПС (І. Я. Стечкина, 1951); амер. «Кольт» М1911А1 (1926); англ. «Браунінг» Мк1 (1935); франц. «Сент-Етьєнн» М50 (1950); нім. «Вальтер» Р1 (1963); укр. «Форт-12» (1998). У пістолета «Форт-12» калібр 9 мм, маса без патронів 0,83 кг, скорострільність 40 постр./хв., ємність магазину 12 (25) патронів, початкова швидкість кулі 320 м/с, прицільна дальність 50 м. Набої переважно пістолетні.

Пістолет-кулемет — індивідуальна зброя, призначена для влучення в ціль на відстані до 200 м. Має характеристики пістолета і кулемета. Перший зразок створив італ. військовий Б. А. Ревеллі (1915). Під час Другої світової війни використовувалися пістолети-кулемети: рад. ППТ (Ф. В. Токарева), ППД (В. О. Дегтярьова), ППШ (Г. С. Шпагіна), ППС (О. І. Судаєва); нім. MP-38, MP-40; амер. М3; англ. «Стен»; фінський «Суомі». До сучас. зразків пістолетів-кулеметів відносяться: франц. 9-мм МАТ 49 (1949); австр. 9-мм «Штайер» МРі 69 (1969); ізраїл. 9-мм «Узі» (1954); італ. 9-мм «Спектр»; 9-мм «Беретта» М12 (1967). У «Беретті» маса без патронів 3,1 кг, темп стрільби 550 постр./хв, місткість магазину 20,32 або 40 патронів, початкова швидкість кулі 380 м/с, маса кулі 8 г, прицільна дальність 200 м. Пістолетами-кулеметами озброєні військовослужбовці повітрянодесантних військ, мор. піхоти, екіпажі бойових машин та ін.

А в т о м а т — осн. тип стрілецької зброї, призначеної для влучення в ціль на відстані до 1000 м, для рукопашного бою (з використанням штик-ножа). Автоматами озброєні стрільці усіх родів військ і військ спец. призначення. Перший

Автоматична зброя.

1. Автоматика з довгим ходом ствола.
  2. Автоматика з коротким ходом ствола.
  3. Автоматика з вільним затвором.
  4. Автоматика з напіввільним затвором.
  5. Автоматика з використанням енергії відводжуваних у газову камеру порохових газів.
- а — перед пострілом;
б — ствол у задньому положенні;
в — ствол повернувся в переднє положення; затвор лишився в задньому положенні;
г — ствол у задньому положенні, затвор відділюється;
д — затвор у задньому положенні.

Автоматична зброя.

Пістолет Форт-12

Автоматична зброя.

Пістолет-кулемет МП-40

зразок автомата створений рос. конструктором В. Г. Федоровим (1915). Найпоширеніший автомат розроблений рос. конструктором М. Т. Калашниковим. Укр. автомат «Вепр» (2010) має калібр 5,45 мм, його маса 3,45 кг, темп стрільби близько 600–650 постр./хв, ефективна стрільба

до 400 м, прицільна дальність 1000 м. У 1970-х на озброєння почали надходити автомати з 5,45-мм малокаліберними патронами, що наблизило автомат до автоматичної гвинтівки (карабіну). Набої середні між пістолетними та кулеметними. Автоматичний карабін (гвинтівка) — те саме, що й автомат. Напр.: 7,62 самозарядний карабін С. Г. Симонова зразка 1945 (СКС-45); амер. 5,65-мм автоматична гвинтівка M16 (маса 2,88 кг, бойова скорострільність 830 постр./хв, магазин 20 патронів, прицільна дальність 450 м).

Кулемет — осн. тип автоматичної стрілецької зброї, призначеної для ураження противника на землі, воді та в повітрі. Кулемети поділяються на ручні (на сошках), станкові, крупнокаліберні піхотні, зенітні, танкові, бронетранспортерні, корабельні, авіац., казематні. Перший кулемет сконструював американець Г. С. Максим (1884). На початку 20 ст. з'явилися ручні та станкові кулемети, які широко використовуються й до сьогодні. Живлення набоями — стрічкове і магазинне. Ручний кулемет призначений для стрільби з сошки, впираючись прикладом у плече. Калібр 5,45–8 мм, маса 5–13 кг, темп стрільби до 750 постр./хв і більше, бойова скорострільність 150–250 постр./хв, прицільна дальність стрільби 1000–1500 м, місткість стрічки 50–250 патронів. Найпоширеніші амер. 5,65-мм Mk23, 7,62-мм M60, англ. 7,62-мм «Брен», рад. 5,45-мм РПК і 7,62-мм ПК. Станковий кулемет — потужна стрілецька зброя, яка встановлюється на колісних і треногих станках. Прикладами такого кулемета служать рос. зразок 7,62-мм Максима і рад. 7,62-мм СГ-43. Крупнокаліберний кулемет призначений для влучення у легкоброньовані цілі на землі, воді та в повітрі. Перебуває на озброєнні екіпажів танків, БТР, літаків, вертольотів, кораблів. Калібр 9–14,5 мм, маса 28–47,5 кг, темп стрільби 400–600 постр./хв, бойова скорострільність 70–125 постр./хв, прицільна дальність стрільби до 2000 м. Прикладом крупнокаліберних кулеметів є амер. 12,7-мм M85, рад. 12,7-мм ДШКМ, 14,5-мм КПВТ та ін. Авіац. кулемет встановлюється на літаках і вертольотах (по 1–6 кулеметів). За місцем розташування бувають фюзеляжними, крилевими або підвісними. Калібр 7,62–14,5 мм, маса 8–25 кг, темп стрільби 600–3000 постр./хв, ефективна дальність стрільби 500–1200 м. Прикладом сучас. авіац. кулемета служить рад. ГШГ-7,62, ЯКБ-12,7, амер. 7,62-мм шестиствольний «Мініган» та ін. Зенітний кулемет призначений для влучення у повітряні цілі на малих висотах (до 2000 м). Калібр 12,7–14,5 мм, темп стрільби 550–1000 постр./хв, бойова скорострільність 70–150 постр./хв. Як зенітні кулемети на озброєнні сучас. армій використовуються рад. 12,7-мм НСВ, 14,5-мм КПВ, амер. 12,7-мм M2HB та ін.

Автоматичні гранатомети — осн. тип групової зброї, призначеної для ураження противника на дальності до 800–1500 м по точкових цілях і до 1700–2200 м на площах. Стрільба може здійснюватися з треноги або зі спец. пристроїв на техніці. Темп стрільби близько 350 постр./хв., бойова скорострільність 100 постр./хв Використовуються боеприпаси з дистанційним підривом і комп'ютеризовані прицільні комплекси. Боеприпаси: гранати (осколково-фугасні, бронебійні, димові) калібру 30–40 мм, швидкість

польоту 170–250 м/с, вага осколково-фугасної гранати — 300 г, радіус ураження гранати 5–10 м. Живлення боеприпасами найчастіше стрічкове. Перебуває на озброєнні механізованих (мотопіхотних) рот. Сучасні зразки гранатометів: китайські 35-мм QLC-87/W87, нім. 40-мм НК GMG; рад. 30-мм АГС-17 «Полум'я»; рос. 30-мм АГС-30, 40-мм АГС-40 «Балкан»; амер. 40-мм Mk47, 40-мм Mk19, 25-мм XM307 ACSW; укр. 40-мм УАГ-40. Автоматичні гармати — тип артилер. зброї; розрізняють артилер. автомати й авіац. гармати. Сучасні зразки гармат: амер. авіац. 20-мм шестиствольна гармата типу «Вулкан»;

Автоматична зброя.
Кулемет Г. С. Максима

Автоматична зброя. Автоматична гармата М-61 Вулкан

англ. одноствольна 30-мм барабанна авіац. гармата «Аден»; рад. 20-мм авіац. автомат. гармата ШВАК. Укр. 30-мм автоматична гармата ЗТМ-1 (ЗТМ-2) має такі характеристики: маса 84 (115) кг, бойова скорострільність 330 (550) постр./хв, дальність прямого пострілу 1200 м, дальність стрільби для ураження живої сили — до 4000 м, легкоброньованої техніки — до 1500 м, повіт. цілей — до 2000 м, боекомплект 250–500 пострілів. Гармата може входить до складу універсального модуля «Шквал» і встановлюватися на бойову та іншу техніку. Боеприпаси: осколково-запалювальні та бронебійно-запалювальні снаряди. Живлення набоями з обойм і стрічкове.

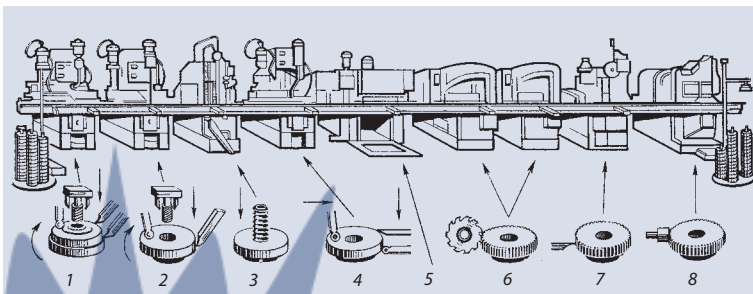
С. М. Починок, М. Г. Гончарук

Автоматична лінія — комплекс пристроїв з єдиною системою автоматичного керування, який у технологічній послідовності виконує операції з виготовлення виробів. Суттєва особливість А. л. полягає в тому, що в її складі є засоби автомат. транспортування виробу від однієї технолог. операції до ін., що виключає необхідність ручної праці під час вир-ва. За людиною зберігаються функції наглядання за роботою лінії та її окремих пристроїв і втручання, якщо виникає аварійна ситуація. Відповідно до ступеня спеціалізації та залежно від масштабу вир-ва розрізняють такі типи А. л.: спец., спеціаліз. та універс. На спец. А. л. обробляють деталі одного найменування, а на спеціаліз. — однотипні вироби. У разі зміни об'єкта, який обробляють, необхідно лише переналаштувати на цих лініях засоби автоматизації. Спец. та спеціаліз. А. л. переважно застосовують у масовому вир-ві з обмеженою номенклатурою деталей. У них часто використовують спец. засоби автоматизації та обладнання. На рисунку зображено

спеціаліз. А. л. розливання рідких препаратів у флакони й закупорювання їх на укр. фарм. вир-ві. Універс. А. л. — це лінії, створені на базі універс. обладнання й універс. засобів автоматизації, тому їх можна швидко переналаднати. Це дає змогу за зміни об'єкта оброблення перейти на випуск нової продукції без значних затрат коштів і часу. Такі лінії найчастіше використовують у ковальськоштампувальному виробництві.

Лит.: Пуш В. Э., Пигерт Р., Сосонкин В. Л. Автоматические станочные системы. Москва, 1982; Гибкие автоматические производства. Ленинград, 1985.

Автоматична міжпланетна станція — безпілотний космічний апарат, призначений для польоту в міжпланетному космічному просторі з метою дослідження будови та властивостей Всесвіту. Усього до березня 2016 запущено 226 А. м. с.: до Меркурія — 2, до Венери — 33, до Місяця — 97, до Марса — 46, до Юпітера — 9, до Сатурна — 4, до Урана — 1, до Нептуна — 1, до Плутона — 1, до Церери — 1, до астероїдів і комет — 24. Складні технології А. м. с. опанували лише кілька країн — СРСР/РФ, США, Європа/ESA/ISA, Японія, Китай, Індія. До Марса й комет відправляли А. м. с. тільки перші 4 із зазнач. країн, до Венери — тільки перші 3, до астероїдів — лише США, Європа та Японія, а до Меркурія і зовн. планет — США та Європа. Дослідження Всесвіту за допомогою косм. апаратів почалося 04.10.1957, коли в СРСР запустили 1-й штучний супутник Землі. Перші штучні супутники вир-ва СРСР і США мали на меті дослідження Землі, які неможливо виконати з її поверхні. Для виведення супутника на орбіту навколо Землі йому потрібно надати 1-шу косм. швидкість — бл. 8 км/с, тобто найперше завдання косм. досліджень — це створення багатоступінчастих ракетних комплексів, здатних розігнати косм. апарат до необхідної швидкості. Набутий досвід ракетобудування дав змогу вже в січні 1959 досягнути 2-ї косм. швидкості — 11,2 км/с й спрямувати в бік Місяця А. м. с. «Луна-1», чим започатковано рад. програму автомат. досліджень Місяця, яка тривала до 1976 і складалася з 25 успішних польотів. Упродовж них сфотографовано невидимий бік Місяця, видобуто й доставлено на Землю зразки місячного ґрунту, визначені гравітаційні та магнітні властивості Місяця тощо. Для виконання програми досліджень застосовано два спускних планетоходи — «Луноход-1» і «Луноход-2». Під час створення планетоходів розв'язано низку тех. проблем щодо енергетичного забезпечення, системи пересування поверхню, компонування дослідницької апаратури тощо. Осн. складність під час керування планетоходом створювало запізнювання сигналу — заг. запізнювання між командою та її виконанням сягало, залежно від рельєфу, 24 с. Усі подальші дослідження більш віддалених косм. об'єктів виконуються за допомогою А. м. с., що діють автономно завдяки закладеному в них програмному забезпеченню й отримують команди лише час від часу. У такий спосіб здійснено програми «Марс» (1960–1973, 7 А. м. с.) і «Венера» (1965–1985, 15 А. м. с.). Одноточно з СРСР у США розроблена й успішно виконується розгалужена програма дослідження Всесвіту, розпочата 01.02.1958 запуском штучного супутника Землі «Explorer-1». З того

Автоматична лінія для виготовлення шестерень: 1 — перша токарна операція; 2 — друга токарна операція; 3 — протягування шліцьового отвору; 4 — чистова токарна операція; 5 — бункер; 6 — фрезерування зубців шестірни; 7 — закруглювання зубців шестірни; 8 — шевінгування зубців шестірни.

часу й дотепер проведено багато дослідницьких програм, що охоплюють практично всю навколосонячну систему. Поміж них — «Pioneer» і «Mariner» (1958–1973, 16 А. м. с. у напрямку Місяця, Марса, Венери), «Voyager» (1977 запущено 2 А. м. с. у напрямку околиць Сонячної системи; останні дані одержано 2007); «Viking» (1975 запущено 2 А. м. с. у напрямку Марса; 1976 — м'яка посадка на Марс і робота до 1982); «Sojourner», «Spirit», «Curiosity» (1997–2016, дослідження Марса за допомогою марсоходів, що рухались на різні ділянки його поверхні); «New Horizons» (2006 запущено А. м. с. у напрямку Юпітера; 2007 — пролетіла повз Юпітер, 2015 — досягла Плутона). Активні косм. дослідження виконує Європ. косм. агенція. Поміж її досягнень: А. м. с. «Cassini» (1997 спрямована в бік Сатурна, 2005 досягла Титана, опустила на його поверхню зонд «Huygens» і стала штучним супутником Сатурна. Програму досліджень заплановано до 2017 року); «Rosetta-Philae» (А. м. с. запущено 2004,

Автоматична міжпланетна станція «Voyager-2»

2014 здійснив м'яку посадку на поверхню комети Чурюмова-Герасименко й передав зображення місця посадки). Найвищим досягненням Японської косм. агенції (JAXA) є доставлення ґрунту астероїда Ітокава на Землю. 2003 в напрямку астероїда запущено А. м. с. «Hayabusa», яка за допомогою спускного зонду взяла пробу ґрунту і попри відмову частини обладнання успішно доставила її на Землю. Окремим напрямом косм. досліджень є розміщення телескопів різних довжин випромінювання поза межами земної атмосфери, що дає змогу реєструвати випро-

міння в діапазонах, для яких земна атмосфера є непрозорою. Без впливу атмосфери роздільна здатність телескопа в 7–10 разів більша, ніж у аналогічного телескопа, розташованого на Землі. Першим таким телескопом став «Hubble», запущений на навколосемну орбіту в 1990. Напрямок його візування можна змінювати за командами із Землі. Телескоп доставлений на орбіту косм. кораблем «Space Shuttle», його неодноразово ремонтували й модернізували команди астронавтів. А. м. с. «Kepler», запущена 2009, є телескопом, що обертається навколо Сонця й націлений на ділянку неба вздовж дотичної до нашого рукава Галактики, у напрямку її центра. Телескоп безперервно відстежує цю ділянку, знаходить екзопланети за змінами інтенсивності світла зірок. Наступним кроком у розвитку цього напрямку досліджень став запуск 2013 телескопа «Gaia», завдяки якому складено тривимірну карту частини нашої Галактики із зазначенням координат, напрямків руху й спектр. класу бл. мільярда зірок. До того ж використання телескопа дасть змогу відкрити бл. 10000 екзопланет, а також астероїдів і комет у Сонячній системі. Участь України у використанні косм. технологій обмежується постачанням на міжнар. ринок ракет-носіїв, розроблених КБ «Південне», які виробляє з-д «Південмаш» у м. Дніпрі. Ці ракети застосовують низка країн для виведення на орбіту супутників зв'язку. Напр., участь у програмі «Морський старт» — виготовлення ракети-носія «Зеніт-3SL», у програмі «Циклон-4» — виготовлення ракети-носія «Циклон-4», у програмі «Таурис-2» — виготовлення 1-ї ступені ракети-носія «Таурис-2».

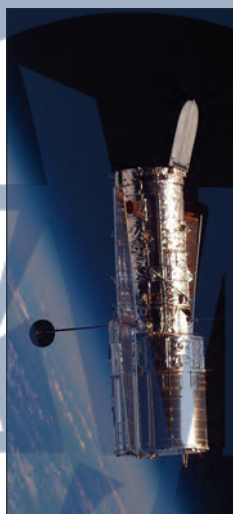
Лит.: Крошкин Н. Г. Физико-технические основы космических исследований. Москва, 1969; Основы теории полета космических аппаратов / Под ред. Г. С. Нариманова и М. К. Тихонравова. Москва, 1972; Левантовек В. И. Механика космического полета в элементарном изложении. Москва, 1974; Паничкин Н. И. и др. Конструкция и проектирование космических летательных аппаратов. Москва, 1986; Кемурджиан А. Л. и др. Планетоходы / Под ред. А. Л. Кемурджиана. Москва, 1993; Гушин В. Н. Основы устройства и конструирования космических аппаратов. Москва, 2003; Новиков В. Н. Введение в ракетно-космическую технику. Москва, 2010.

Автоматична обробка даних — послідовність дій, виконуваних автоматизованою системою без втручання людини, пов'язаних зі зміною кількісних і якісних властивостей даних (перетворення, скорочення обсягу, стиснення, розпізнавання, кодування, генерування, захист, виділення корисних даних, прийняття рішення) і спрямованих на зміну сенсу, цінності, корисності, важливості, секретності, естет. змісту, отримання нових відомостей із наявних. Передумовою А. о. д. є збирання та реєстрування даних — це дії, що не приводять до зміни смислового змісту, цінності, секретності даних (вимірювання, сприйняття, накопичення, передавання, зберігання, упорядкування, відображення тощо). Дані можуть існувати в стат. і динам. формах. Матеріальними носіями даних, що існують у стат. формі, є різні символи (зокрема цифри, букви), записи, зображення тощо. Матеріальними носіями даних, що існують у динам. формі, є сигнали, тобто будь-які фіз. процеси, параметри яких містять інформацію. Для збирання даних у інформац. системах використо-

вують сукупність тех. засобів, які перетворюють дані, надані в неелектронній формі, в електронну для її подальшого використання в системі. Для збирання текстових і графічних даних застосовують клавіатуру, різні маніпулятори («миша», світлове перо тощо), сканер, планшет, сенсорний екран. Для збирання звукових даних використовують звукові датчики й апаратуру розпізнавання мови та особи диктора. Збирання відеоданих здійснюють за допомогою відеокamera і фотоапаратів. У промислових системах використовують тех. засоби для сканування штрих-коду, автоматичні датчики об'єму, тиску, температури, вологості, системи розпізнавання сигналів і кодів тощо. Загалом застосування подібних промислових засобів збирання даних називають технологією автоматичної ідентифікації. Її застосовують для усунення помилок і стегнення за ідентифікованими об'єктами протягом технол. процесу їх оброблення. Процес збирання закінчується реєструванням — занесенням отриманих даних на машинний носій і поданням у необхідному для машини вигляді. Набуті дані підлягають А. о. д., яка може складатися з таких процедур: 1) у прогнозуванні та плануванні — багатоваріантні розрахунки з метою визначення оптим. взаємозв'язаних наборів показників планування діяльності підприємства; 2) в орг-ції — моделювання орг. структур управління та імітація процесів виробництва за різних критеріїв і параметрів з метою вибору оптим.; 3) у координуванні та регулюванні — подання команд на робочі місця, відповідно до плану технол. процесу чи інструкцій, складених для тих чи ін. видів робіт; 4) у контролюванні — спостереження за станом керованого об'єкта за певними параметрами, а також за своєчасним і повним виконанням керівних команд; 5) в обліку — системне оброблення всієї фактичної (разом із довідковою, плановою, нормативною тощо) вірогідної інформації про наявність та рух ресурсів, а також про стан, процеси та явища, що наявні у вироб.-госп. та ін. діяльності підприємства; 6) в аналізі — зіставлення нормат., план. і факт. показників, що характеризують операції або процеси, виявлення відхилень від заданих параметрів із зазначенням причин цих відхилень, оцінювання виконання плану в різних аспектах і виявлення чинників, що впливають на ці відхилення; 7) у звітності — автоматиз. формування зведених показників для тип. форм установленої звітності; 8) у формуванні інформ. баз даних та знань — автоматиз. класифікація даних за визначеними критеріями і організація швидкого доступу до згрупованих масивів однорідних даних; 9) автоматиз. оброблення текстів (зміна шрифту та формату, перевірка правопису, перекладання з одної мови на іншу тощо); 10) перетворення об'єктів програмування (лістинг, іконки, об'єктно-орієнтовані модулі) у машинні коди.

Лит.: Аладьев В. З. Основы информатики. Москва, 1999; Информатика: базовый курс. Санкт-Петербург, 2002; Степанов В. А. Информационные технологии в управлении. Омск, 2002; Кузин С. Г. Логические основы автоматической обработки данных. Нижний Новгород, 2005.

Автоматів теорія — логіко-математична теорія, об'єктом дослідження якої є абстр. дискретні автомати — покрокові перетворювачі ін-

Автоматична міжпланетна станція — телескоп «Hubble»

формації (див. *Автомат у кібернетиці*). А. т. входить до основ *алгоритмів теорії*, одного з фундамент. складників ядра *інформатики*. Базується на матем. поняттях, що формалізують уявлення про поведінку та внутр. структуру автомата. В А. т. застосовують апарат алгебри, *логіки математичної*, комбінаторного аналізу, *гратів теорії*, *ймовірностей теорії*. Проблематика А. т. почала складатися в 1930-х у межах теорії алгоритмів і теорії релейних пристроїв. Сформульоване (1936) поняття обчислювального автомата (або машини Тюрінга) дало змогу формально уточнити інтуїтивне поняття *алгоритму*. Тобто А. Тюрінг формалізував правила виконання дій за допомогою опису роботи певної конструкції. Основи А. т. закладено в 1950-х під впливом запитів проектування обчислювальних і керуючих машин, а також внутр. потреб теорії алгоритмів і матем. логіки. Наприкінці 1950-х лінгвіст Н. Хомський запропонував формальні правила опису структури виразів мов — граматики, які виявилися тісно пов'язаними з автоматами й забезпечили значний внесок у А. т. Осн. поняттями А. т. є абстрактний автомат і композиція автоматів. Перше поняття дає змогу характеризувати об'єкт з погляду алгоритму його роботи, друге — з погляду його структури, шляхом описування побудови пристрою з ін., простіших. Тож А. т. поділяють на два осн. напрями — абстрактно-алгебр. А. т. та структурну А. т. Абстрактно-алгебр. А. т. досліджує властивості автоматів і способів зображення їх, розробляє підходи до розв'язання проблем створення алгебр. алгоритмів і побудови апарата для формальних перетворень виразів у цих алгебрах, що дає змогу розв'язувати, зокрема, оптимізаційні завдання в проектуванні дискретних пристроїв і програм. В абстрактно-алгебр. А. т. виокремлюють теорію скінченних автоматів (СА) і теорію нескінченних автоматів. У теорії СА фундаментальною є теорема С. Кліні, яка характеризує формальні мови, задані СА за допомогою алгебр. засобів. Доведення теореми Кліні дає розв'язання двох центр. проблем — аналізу (описування поведінки автомата на основі його заданої програми або структури) і синтезу (створення автомата, вимоги до поведінки якого можна описати в певний спосіб). Для СА вимоги до поведінки — це опис множини слів, які він має допускати, у вигляді регулярного виразу. Це вираз в алгебрі, елементами якої є множини слів, що розпізнаються СА, а операціями є об'єднання, *конкатенація* та *ітерація*. Для алгебри регулярних множин не існує скінченної повної системи тотожностей. У А. т., як скінченних, так і нескінченних, важливим є поняття недетермінізму, що полягає в неоднозначності поведінки автоматів. Детермінований абстрактний автомат, що перебуває в деякому стані й отримує вхідний символ, може перейти лише в один зі своїх станів і видати тільки один з вихідних символів. Натомість недетермінований автомат, що перебуває в деякому стані й має символ на вході, може перейти в будь-який стан з певної їх множини та видати будь-який з деякої множини вихідних символів. Тобто автомат-перетворювач відображає вхідне слово в деяку множину вихідних слів, кожне з яких може бути видано автоматом. Недетермінований автомат-розпізнавач, сприйнявши вхідне слово, може опинитися в будь-якому стані з деякої їх множини. Він до-

пускає вхідне слово, якщо серед цих станів є хоча б один заключний. Недетерміновані автомати важливі в дослідженні властивостей автоматних перетворень і формальних мов. Зокрема, в теорії СА встановлено, що множини формальних мов, що їх задають недетерміновані й детерміновані СА (НСА й ДСА), збігаються; точніше, створено алгоритм, який для будь-якого НСА будує ДСА, що задає таку саму мову. Цей алгоритм та алгоритм синтезу НСА за регулярним виразом є простими й утворюють основу для практичного синтезу ДСА. Для будь-яких обчислювальних моделей одними з найважливіших є проблеми еквівалентності, мінімізації та побудови повної системи еквівалентних перетворень. Проблеми еквівалентності та мінімізації ДСА мають ефективні алгоритми розв'язання. Доведено, що скінченної повної системи еквівалентних перетворень для СА не існує. Важливою є також лема про розростання: якщо в регулярній мові є достатньо довге слово, то в ньому знайдеться підслово, довільна кількість повторень якого (розростання) у слові дає слова цієї самої регулярної мови. За допомогою цієї леми часто призводять до суперечності припущення, що деяка мова є регулярною, тобто доводять, що мова не є регулярною у теорії нескінченних автоматів, тісно пов'язаній з теорією формальних мов і граматики і з теорією алгоритмів, виокремлюють та вивчають класи нескінченних автоматів спеціального вигляду. Найдослідженішим є клас автоматів із магазинною пам'яттю (МПА), у якому виокремлено низку підкласів, важливість яких полягає в існуванні ефективних алгоритмів визначення належності слова заданій мові, тобто синтаксичного аналізу слів. Для класу МПА сформульовано низку важливих тверджень. МПА та контекстно-вільні граматики (КВ-граматики) мають однакову потужність з погляду множини мов, що ними задаються. Детерміновані й недетерміновані МПА (ДМПА і НМПА) задають різні класи мов. Існує підклас КВ-граматики, які породжують у точності мови, задані ДМПА. Останні два твердження важливі для практики, адже саме ДМПА є мат. моделлю синтаксичних аналізаторів у трансляторах мов програмування. Проблема еквівалентності в класі НМПА є нерозв'язною, а для класу ДМПА алгоритм її розв'язання побудовано більш ніж через 30 років після формулювання самої проблеми. Структурна А. т. розглядає автомат як мережу, елементи якої вибираються з деякої заданої сукупності елементарних автоматів, з'єднуються між собою в певний спосіб, зберігають і перетворюють елементарні сигнали. Побудована схема має бути оптимальною або близькою до оптимальної відповідно до певного критерію складності схем. Осн. застосування структурної А. т. — в автоматизації проектування дискретних пристроїв, зокрема обчислювальних машин. Її осн. результатами є: практ. методика побудови складних логічних мереж, дослідження з асимптотичних оцінок їхньої складності, розв'язання проблеми повноти системи елементарних автоматів, кодування станів автоматів, оптимальної реалізації логічних мереж в різних елементарних структурах тощо. А. т. — одна з основ вир-ва обчислювальних систем; вона є самост. матем. дисципліною, яка має широке коло власних понять, завдань і методів. Її результати використовують в ін. розділах матема-

тики: теорії кодування, теорії комбінаційних схем, теорії інформації, теорії надійності дискретних пристроїв тощо. А. т. застосовують у біол. дослідженнях, яким вона надає формальні мат. моделі та розгалужену систему понять і методів. Великий внесок у розвиток А. т. зробили академ. В. Глушков і колектив очолюваного ним Інституту кібернетики НАН України.

Лит.: Глушков В. М. Введение в кибернетику. Киев, 1964; Ахо А., Ульман Дж. Теория синтаксического анализа, перевода и компиляции. Москва, 1978. Т. 1; Карпов Ю. Г. Теория автоматов. Санкт-Петербург, 2002; Хопкрофт Дж., Мотвани Р., Ульман Дж. Введение в теорию автоматов, языков и вычислений. Москва, 2002.

А. Б. Ставровський

Автомашиніст (від авто... і франц. machiniste — конструктор або водій машини) — автономна система автоматичного керування рухом потягів, призначена для виконання функцій, які зазвичай покладаються на локомотивну бригаду: увімкнення та вимкнення тягових двигунів під час керування ходом уздовж перегону, управління прицільним гальмуванням на станціях, регулювання швидкості руху та сили тяги локомотива, відкривання й закривання вагонних дверей, увімкнення радіоінформатора тощо. А. ефективно застосовують на малих інтервалах між поїздами (метрополітен, приміське заліз. сполучення). А. діє за програмою, що відображає заданий графік руху й містить граничні умови руху (допустимі швидкості, інтенсивності розгону й уповільнення тощо). Під час руху потяга А. порівнює дійсний час із запрограмованим із урахуванням граничних умов, змінює режими ведення поїзда, вибираючи момент або точку шляху для переходу від одного режиму до ін. Система А. постійно пов'язана з ін. автомат. системами, які беруть участь у процесі управління рухом. Вона впливає на локомотивну автоматику, яка виконує вибрані нею режими й підпорядковується командам автодиспетчера й автоблокування колійного. Через автодиспетчер А. взаємопов'язаний з ін. автомат. системами, які виконують різні функції на залізнич. транспорті.

Лит.: Фаминський Г. В., Ерофеев Е. В. М. Автоматические устройства для вождения поездов. Москва, 1978; Яцківський Л. Ю., Зеркалов Д. Б. Загальний курс транспорту. Київ, 2007.

Автометаморфізм (від авто... і метаморфізм) — сукупність фіз.-хім. процесів, що спричиняють зміну структури, мінер. чи хім. складу магматичних гірських порід у земній корі під впливом власних внутрішніх чинників (зміни температури, стиснення) і флюїдів — рідких і газуватих легкорухливих складників магми або циркулюючих в земних глибинах насичених газами розчинів. А. спричинює розпад та молекулярне перегрупування початк. матеріалів та утворення нових, більш стійких мінер. видів.

Лит.: Свинко Й. М., Сивий М. Я. Геологія. Київ, 2003; Мала гірнича енциклопедія: В 3 т. Донецьк, 2004. Т. 1; Рудько Г. І. та ін. Геологія з основами геоморфології. Чернівці, 2010.

Автоміксис (від авто... і грец. мі́ксис — змішування, суміш, зв'язок) — злиття статевих клітин (гамет), що належать одній особині. Те саме, що й самозапліднення.

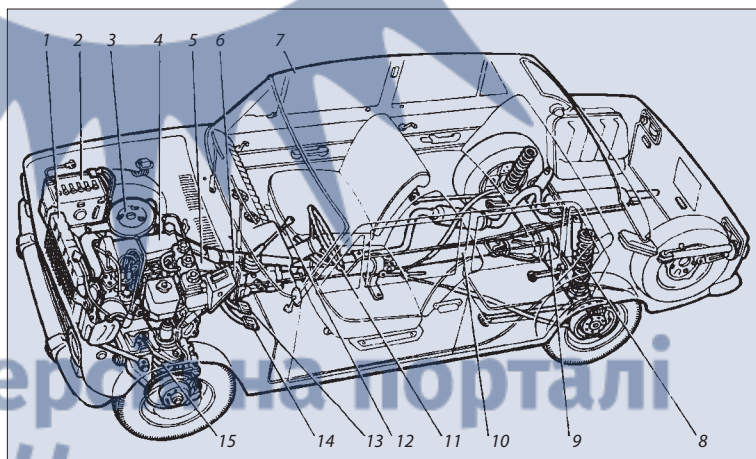
Автомобіль (від авто... і лат. mobilis — рухомий) — колісний трансп. засіб, рухається завдяки установленому на ньому двигунові, має щонайменше чотири колеса й призначений для перевезення дорогами з покриттям і без покриття (або бездоріжжям) пасажирів, вантажів або спец. обладнання, а також для спорт. змагань. А. у шарнірн. з'єднанні з причепом або напівприцепом наз. автопоїздом. А. у складі автопоїзда наз. тягачем. Офіційним роком створення А. вважають 1886, винахідниками автомобіля — нім. конструкторів К. Бенца, який одержав патент на «Екіпаж з газовим двигуном» від 29.01.1886, і Г. Даймлера. У конструкції А. виокремлюють три осн. частини: двигун, шасі й кузов; до складу шасі входить трансмісія, ходова частина (несуча система, мости, підвіска, колеса з шинами), рульове керування та гальмівні системи. Сучасні А. переважно мають двигун внутрішнього згоряння (іноді — електро або гібридну сил. установку), що працює на бензині, дизельн. паливі або газі, а також сумішах цих палив. Крутий момент від двигуна передається до ведучих коліс механ. (ступінчастою чи безступінчастою) або гідромехан. трансмісією з ручним або автомат. керуванням, підвіску на метал. або неметал. пружних елементах, рульове керування з підсилювачем (гідравл., пневмат. або електромехан.), фрикційні гальма з гідравл., пневмат., електр. або комбін. (напр., пневмогідравл.) приводом. Розрізняють А. трансп. (вантажні й пасажирські), спец. та гоночні. Відповідно до типу кузова та ін. конструкт. особливостей, які визначають характер їх використання, вантажні А. поділяють на А. заг. призначення (з кузовом-платформою, яка не перекидається), що використовують для перевезення вантажів усіх видів, крім рідких без тари, та спеціаліз., призначені для перевезень вантажів певних видів або (та) у спец. дорожн. і клімат. умовах. До

Автомобіль Ford, випущений 1903

Автомобіль Citroën DS, випущений 1955

Автомобіль легковий:
1 — радіатор; 2 — акумулятор;
3 — повітряний фільтр;
4 — двигун; 5 — зчеплення;
6 — коробка передач; 7 — кузов;
8 — підвіска заднього моста;
9 — задній міст; 10 — карданный вал; 11 — рульове керування;
12 — важіль переключення передач; 13 — педаль гальма;
14 — педаль зчеплення;
15 — підвіска переднього колеса

вантажних А. відносять також сидільні тягачі, призначені для буксирування напівпричепів. Пасажирські А. місткістю до 9 осіб (з урахуванням водія) відносять до легкових, понад 9 осіб — до автобусів. Спец. А. призначені для перевезення встановленого на них спец. обладнання й пристосовані до місця використання та забезпечення роботи обладнання (пожежні А., автомобілі з компресорними установками, автомобільні крани, автомобільні вишки тощо). Вантажні А. поділяють на 7 класів залежно від їхньої

повної маси (до 1,2 т; 1,2–2,0 т; 2,0–8,0 т; 8,0–14,0 т; 14,0–20,0 т; 20,0–40,0 т; понад 40,0 т), легкові — на 5 класів залежно від робочого об'єму циліндрів двигуна (особливо малий — до 1,2 л; малий — 1,2–1,8 л; середній — 1,8–3,5 л; великий — понад 3,5 л; найвищий — не регламентується). Розрізняють також вантажні А. особливо малої (до 0,75 т), малої (0,75–2,5 т), середньої (2,5–5 т), великої (5–10 т) та особливо великої (понад 10 т) вантажопідйомності. Усі А. умовно позначають колісною формулою, у якій зазначають заг. кількість коліс А. та кількість ведучих коліс. Тепер осн. напрямками розвитку А. можна вважати широку дизелізацію (як вантажних, так

Броньований **автомобіль** КрАЗ «Ураган» виробництва української компанії «АвтоКрАЗ», випущений 2015

і легкових А.); використання альтернат. енергет. установок; застосування мікропроцесорної техніки для керування робоч. процесами агрегатів і систем А. та рухом А.; облаштування А. додатк. обладнанням і засобами, що підвищують його акт. та пас. безпеку; зменшення маси А. завдяки використанню нових (переважно неметал.) матеріалів; поліпшення паливн. економічності завдяки оптимізації робоч. процесів двигунів і

Автомобіль ЗАЗ Віда — легковий передньоприводний автомобіль виробництва Запорізького автомобілебудівного заводу, випущений 2012

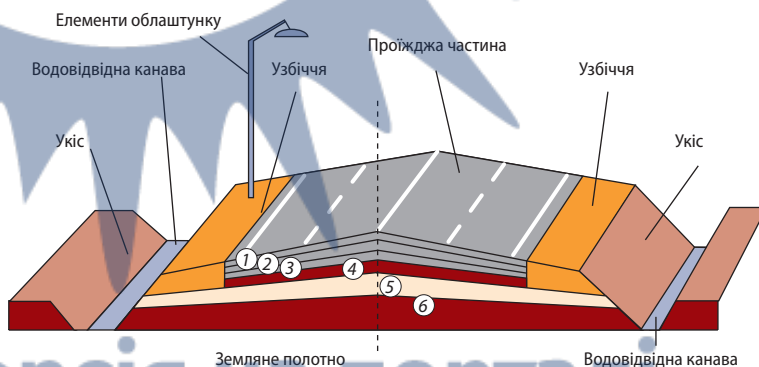
застосування нових систем їх живлення паливом і повітрям. Особлива увага надається застосуванню систем автоматизації керування А. (антиблокув. системи гальм, протибуксув. системи, системи стабілізації руху). Набувають поширення системи для орієнтування А. на місцевості та в трансп. потоках міст. Осн. наук. центри з питань теорії А.: Нац. трансп. ун-т (м. Київ); Харк. автом.-дорожн. техн. ун-т; Держ. ун-т «Львівська політехніка»; НДІ шинної пром-сті (м. Дніпро). Фахівці з теорії та конструкції А.: Г. Безбородова (прохідність колісних А., паливна економічність), В. Сахно (теорія руху автопоїздів), М. Кошарний (прохідність

трансп. засобів з нетрадиц. двигунами), В. Рудзінський (прохідність колісних А., паливна економічність), А. Туренко (гальмівні системи), О. Федосов (гальмівні системи легкових А.), М. Подригало (теорія, надійність елементів конструкції), О. Бажинов (електромобілі й гібридні А.), А. Солтус (робочі процеси керов. колісних модулів), Є. Скорняков (автомоб. шини), В. Крайник (гідромехан. передачі), П. Гащук (паливна економічність), Р. Акоюн (пневмат. підвіски), Г. Гудз (тепл. процеси фрикц. вузлів) тощо.

Лит.: Фалькевич В. С. Теория автомобиля. Москва, 1963; Литвинов А. С. Управляемость и устойчивость автомобиля. Москва, 1972; Антонов Д. А. Теория устойчивости движения многоосных автомобилей. Москва, 1978; Агейкин Я. С. Проходимость автомобиля. Москва, 1981; Платонов В. Ф. Полноприводные автомобили. Москва, 1981; Гоголев Л. Д. Эволюция автомобиля. Київ, 1983; Высоцкий М. С., Бельский Ю. Ю., Московкин В. В. Топливная экономичность автомобилей и автопоездов. Минск, 1984; Вишняков Н. Н., Вахламов В. К. Автомобиль. Основные конструкции. Москва, 1986; Литвинов А. С., Фаробин Я. Е. Автомобиль. Теория эксплуатационных свойств. Москва, 1989; Осепацтов В. В., Фрумкин А. К. Автомобиль. Анализ конструкций, элементы расчета. Москва, 1989; Кошарний М. Ф. Энергетика автомобиля. Київ, 1992; Сахно В. П., Основенко М. Ю. Автомобили. Киев, 1992; Подригало М. А. та ін. Стабільність експлуатаційних властивостей колісних машин. Харків, 2003; Бажинов О. В. та ін. Гібридні автомобілі. Харків, 2008.

В. М. Поляков, Г. А. Філінова

Автомобільна дорога — лінійний комплекс інженерних споруд, призначений для безперервного, безпечного та зручного руху автотранспортних засобів. Осн. елементи А. д. — земляне полотно (насип або виїмка), на якому розташовано проїзну частину та узбіччя, і яке є основою для дорожн. одягу, верхн. шар якого — дорожнє

покриття — роблять міцним, рівним і водонепроникним; штучні споруди, до яких належать тунелі, шляхопроводи, підпори, стінки галереї, водовідвідні та дренажні споруди. Для забезпечення безпеки руху на А. д. встановлюють дорожні знаки, показники, захисні засоби, пристрої для регулювання трансп. потоків. Уздовж А. д. споруджують автовокзали, мотелі, станції тех. обслуговування, автозаправні станції та ін. об'єкти дорожн. сервісу. А. д. поділяють на дороги заг. користування; вулиці й дороги насел. пунктів; відомчі (тех.) дороги; дороги на приватних тер. Основою шлях. мережі України є А. д. заг. користування. Станом на 2016 їхня протяж-

Автомобільна дорога. Прошарки автодорожного покриття
1 — щеленово-мастиковий асфальтобетон;
2, 3 — грубозернистий асфальтобетон; 4 — щебень;
5 — пісок; 6 — ущільнений ґрунт земляного полотна.
Прошарки 1, 2, 3 — дорожнє полотно;
прошарки 4, 5, 6 — основа дорожнього полотна.

ність становила бл. 170 тис. км, з них 95 % — А. з твердим покриттям. А. д. заг. користування поділяють на дороги держ. (міжнар., нац., регіон., територ.) і місц. значення (обласні та районні). Перелік доріг держ. значення затверджує Кабінет Міністрів України, а місц. — обласні адміністрації один раз на три роки. А. д. заг. користування перебувають у держ. власності й не підлягають приватизації. Вони є складником Єдиної транспортної системи України й задовольняють потреби суспільства в автом. пасаж. і вантажн. перевезеннях. В Україні А. д. інтенсивно почали розбудовувати лише в 2-й пол. 20 ст.; на середину 1980-х вони сполучали всі районні центри України. З 1955 по 1980 мережа доріг України з твердим покриттям зросла від 47,3 до 145,0 тис. км. Розвиток А. д. пов'язаний зі зростанням вир-ва *автомобілів* та впровадженням нов. технологій у дорожн. буд-ві. Підвищення ефективності дорожн. буд-ва пов'язане з пошуком нов. матеріалів, насамперед в'язучих, які дадуть змогу замінити бітуми й зменшити витрати цементу, напр., полімерні матеріали, поб. продукти й відходи пром-сті тощо. Комплексна механізація й автоматизація, індустріалізація дорожн. буд-ва, що забезпечує цілорічне вир-во готової продукції та напівфабрикатів на сучасних з-дах, дає змогу значно збільшити темпи буд-ва А. д., добитися підвищення їхньої якості. Під час проектування великих споруд, міських мостів, шляхопроводів через А. д. беруть до уваги архітектуру й дизайн, охорону довкілля, природний ландшафт, необхідність створення комфортних умов проживання населення, збереження пам'ятників історії та культури. Для забезпечення сучас. стану функціонування А. д. здійснюють інтеграцію шлях. мережі України в транспортну інфраструктуру Європи.

Лит.: Автомобильные дороги. Киев, 1973; По дорогам Украины. Киев, 1978; Збаржевский В., Нестеренко Ю., Первов Б. Совершенствование технологий строительства дорог. Киев, 1980; Шляхи підвищення ефективності дорожнього господарства України в нових умовах господарювання. Київ, 1994; Проектирование и строительство автомобильных дорог. Киев, 1996; Автодорожный комплекс Украины в сучасних умовах; проблеми і шляхи розвитку. Київ, 1998; Проблеми експлуатації автомобільних дорог. Харьков, 1998; Гончаренко Ф., Прусенко Є., Скорченко В. Експлуатаційне утримання та ремонт автомобільних доріг за складних погодних та екологічних умов. Київ, 1999; Людина та її автомобіль. Київ, 1999; Автомобильный транспорт и дорожное хозяйство на рубеже 3-го тысячелетия. Харьков, 2000.

Автомобільна промисловість — галузь *машинобудування*, що виробляє *автомобілі* та запасні частини до них, а також автомобільні двигуни, агрегати, причеи й напівпричеи. До А. п. належать підприємства з вир-ва електронавантажувачів, автонавантажувачів, мотоциклів, моторолерів, мопедів, *велосипедів*, низка суміжних з-дів, а також проектні н.-д. ін-ти та конструктор. бюро. А. п. виникла наприкінці 19 ст., а в Україні розвивається від 1920-х, коли в м. Харкові був засн. велосипедний з-д, який розпочав мас. випуск велосипедів (1923). У 1945 почав працювати Одес. автосклад. з-д (тепер ПАТ «ОДАЗ»), що спеціалізується на випуску напівпричеїв і рефрижераторів, також свої перші мотоцикли випустив Київ. мотоциклетний з-д. 1948 став до

ладу Львів. з-д автонавантажувачів (тепер ПАТ «Львівський завод Автонавантажувач»). 1957 розпочато серійний випуск *автобусів* на Львів. автобусн. з-ді, 1959 — вир-во великовантажних автомобілів на Кременчуц. автом. з-ді (тепер ПАТ «АвтоКРАЗ»), 1960 — легк. автомобілів на Запоріз. автом. з-ді (тепер ЗАТ «Запорізький автомобілебудівний завод»), 1967 — вантажо-пасаж. автомобілів на Луцьк. автом. з-ді (тепер ДП «Автоскладальний завод № 1» ПАТ «Автомобільна компанія «Богдан Моторс»). Наприкін. 1990-х та поч. 2000-х з'явилися нові з-ди з вир-ва автомобілів: у м. Черкаси налагоджено складання мікроавтобусів «Богдан», у м. Сімферополі й м. Лубни — «Газель», вир-во мікроавтобусів налагоджено також у м. Борисполі Київської обл. та м. Чернігові; у м. Ужгороді побудовано з-д з випуску автомобілів марок «Шкода», «Фольксваген» тощо. До підприємств, які виготовляють комплектувальні вироби та запасні частини до автом. техніки, належать: Мелітоп. моторн. завод «Автогідроагрегат» (ТОВ «АГАТ»), ПАТ «ВЕСТА-Дніпро» (м. Дніпро, вир-во акумуляторів), ПАТ «Кременчуцький колісний з-д», ПАТ «Херсон. з-д карданних валів», ПАТ «Синельниківський ресорний з-д», Білоцерківський шинний з-д ПАТ «Росава» тощо. У світі найбільшими виробниками автомобілів є США (фірми «Дженерал Моторс», «Форд» тощо) Японія («Тойота», «Ніссан», «Мазда»), Німеччина (БМВ, «Мерседес», «Фольксваген»), Франція («Рено», «Пежо», «Ситроен»), Італія («Фіат»), Швеція («Вольво»). В Україні над удосконаленням конструкцій автомобілів, зростанням кількості їх типів, розробленням методів підвищення техніко-експлуатац. властивостей, забезпеченням зменшення забруднення довкілля працюють спец. підрозділи на з-дах, у Нац. транспортному ун-ті (м. Київ), Київ. наук.-техн. центрі «Інформатика» тощо. Оsn. розробником автобусів та спец. транспорту, засобів різного призначення в Україні є Український ін-т автобусо-тролейбусобудування ВАТ «Укравтобуспром» (Львів). Затверджено комплексну наук.-тех. програму розвитку А. п. України, у якій сформульовано оsn. напрями розвитку автомобілебудування: істотне збільшення масштабів усіх видів автотранспортної техніки, суттєве розширення її типуажу, оптимізація функціон. структури, підвищення продуктивності автотранспортних засобів, підвищення якості, надійності та довговічності автомобілів, зниження трудомісткості їх обслуговування, поліпшення умов праці водіїв і комфорту пасажирів.

Лит.: Ласков М. Старт «Запорожця». Київ, 1962; «Коммуналу» — 100 лет. Запорожье, 1963; Кременчугский автомобильный завод им. 50-летия Советской Украины. Харьков, 1972; Правденко С. Родом з Волині // Україна. 1979. № 37; Про стимулювання виробництва автомобілів в Україні: Закон України від 19. 09. 1997 р. № 535/97 // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 47; Жаболонко М., Оносов М. Проблеми виробництва і збуту легкових автомобілів СП «АвтоЗАЗ «DAEWOO» та шляхи їх вирішення // Торгівля і ринок України. 1999. Т. 2. Вип. 9.

Автомобільний спорт — вид спорту, змагання з якого відбуваються на різних видах автомобілів (гоночних, серійних, спортивних, тощо) на перетятій місцевості, шосе і спорудах різного

Автомобільний спорт.
Авторалі

типу. Початком історії А. с. вважають 19.12.1893, коли П. Жиффар, видавець паризької газ. «Пети журнал», оголосив про проведення перших авт. перегонів (до цього, у 1887, пройшов конкурс «колясок, що пересуваються без сторонньої допомоги» лише з одним учасником). Старт було призначено на 22.07.1894. Брالی участь «безкінні екіпажі», що подолали дистанцію у 126 км від м. Парижа до м. Руана менш, ніж за 8 год 30 хв. Критерій перемоги виглядав досить розпливчато: перший приз у 5 тис. франків мав дістатися екіпажу, який продемонструє «найкращу комбінацію безпеки, економії та зручності в управлінні». Заявки на участь спочатку подали 102 претенденти з найрізноманітнішими конструкціями.

Автомобільний спорт. Автомобіль «Панар-Левассор», який брав участь в гонці Париж — Бордо — Париж, 1895

ми, серед яких були автомобілі, яким давався рух паровою, газом, бензином і електрикою. Приблизно в ті самі роки подібні змагання відбулись у Німеччині, Італії, США і Великій Британії. 1896 був скасований «Закон про червоний прапор» (прийнятий 1865, згідно з ним вимагалось, щоб у кожному автомобілі було два водія, автомобіль міг рухатися не швидше 4 миль на годину і перед автомобілем обов'язково повинна йти людина з червоним прапорцем). З приводу скасування цих вимог був проведений спонтанний автопробіг з м. Лондона до м. Брайтона. Спочатку автоперегони були лише екзотичною розвагою. Але з розвитком техніки вони викликають усе більший інтерес, зростає кількість учасників (багатих ентузіастів — любителів нових технологій), глядачів і організаторів змагань. Проводяться кілька видів автоперегонів.

Кільцеві автоперегони — змагання, що проходять на замкнутій асфальтованій трасі, якою гонщики проїжджають певну кількість кіл. Більшість сучас. кільцевих перегонів відбуваються на трасах, які мають форму, відмінну від овалу або кола і багато поворотів. В Україні діє стаціонарна кільцева автомобільна траса «Чайка» (Київ), на якій тренувались відомі спортсмени-кільцевики: О. Медведченко, М. Попов, В. Реуцький, О. Салюк та ін.

Ралі — вид перегонів, де гонщики їдуть з точки А у точку Б, тобто траса не замкнута (при цьому частина траси може бути пройдена не один раз). На відміну від кільцевих автоперегонів, де траси будуються спеціально, для ралі найчастіше використовуються дороги заг. користування. Вони частково перекриваються тільки на час проведення перегонів або взагалі змагання проводяться на перетятій місцевості. Тип

покриття відповідно різний: ґрунт, асфальт, сніг (лід), гравій, пісок. У таких перегонах немає суворого огороження траси. На трасах такого типу часто трапляються трампліни і складні повороти, які кожен екіпаж проходить по-своєму (немає ідеальної траєкторії). Для орієнтації на дуже високій швидкості пілоти користуються допомогою штурманів, які за спеціальними та заздалегідь підготовленими картами стежать за дорогою і повідомляють пілотам про майбутні повороти і перешкоди. Тривалий час до ралі не залучали великої кількості глядачів. Вони майже ніколи не спостерігали реальної боротьби. З розвитком телебачення ралі набули значної популярності у телеаудиторії. Див. також *Авто-ралі*.

Трофі — змагання на позашляховиках (іноді вантажівках, спец. мотоциклах, рідше на легкових автомобілях) по перетятій місцевості. До цього виду перегонів належать, наприклад, трофі-рейди. Для трофі організаторами вибираються маршрути з максимально поганими умовами їзди (болота, річки, непрохідні ліси, засніжені тер. або будь-який ін. тип бездоріжжя). Тому, незважаючи на те, що змагання проводяться на час, гонщики проходять трасу в достатньо повільному режимі. В основному всі змагання відбуваються, як і в ін. дисциплінах, на кількох спецділянках, автомобілі випускаються по одному, переможцем стає той, хто швидше пройде дистанцію. Спецділянки бувають лінійними і навігаційними (змагання проводяться у вигляді орієнтування). На навігаційних ділянках часто старт буває загальним для всіх учасників. Нерідко до складу екіпажів входить більше двох осіб. Для подолання складних перешкод використовуються спец. засоби і техніка: лопати, саморобні помости, лебідки, троси та ін. Змагання виграє той, хто успішно подолає перешкоди. Оскільки складність і небезпека досить велика (можлива загибель учасників), поширена взаємовиручка, навіть серед конкурентів.

А в т о к р о с — перегони на ґрунтовій кільцевій трасі. Автокрос влаштовують на звичайних автомобілях і на багі (одномісних автомобілях із зовнішніми колесами і рамною конструкцією, зроблених спеціально для таких перегонів).

А в т о с л а л о м («фігурне водіння», «швидкісне маневрування») — перегони на час по розміченій стійками (конусами, покришками) тер. зі складною трасою (круті повороти, змійки, розвороти на 180° заднім і переднім ходом тощо). Водієві необхідно добре відчувати габарити свого автомобіля, вміти маневрувати заднім ходом, точно дозувати тягу на ведучих колесах, вибрати найкращу траєкторію руху, володіти прийомами стабілізації та швидкісних розворотів. На трасі перебуває лише один автомобіль, що виключає можливість контакту між учасниками. Завдяки низьким швидкостям і відсутності твердих перешкод автослалом в основному проводиться на серійних автомобілях (без каркасів безпеки), гонщик пристебнутий звичайним триточковим ремнем, іноді обов'язкова наявність шолома.

Лит.: Сабинин А. А., Гивартовский Л. А. Автомобильные шоссейные гонки. Москва, 1956; Сингуринді Е. Г. Автомобільний спорт. Ч. 1, 2. Москва, 1982; Профессиональный спорт. Киев, 2000; Mullin B. Sportmarketing. Champaign, 2007; Globalization and sport. Malden, 2008.

С. Ф. Матвеев

Автомобільний спорт. Кільцеві автоперегони

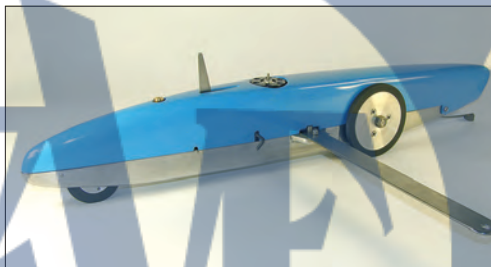
Автомобільний транспорт — вид транспорту для перевезення вантажів та пасажирів автомобільними дорогами. А. т. — одна з важл. галузей госп-ва, невід’ємна частина трансп. системи України. Велике значення А. т. на трансп. ринку країни зумовлене його перевагами перед ін. видами транспорту: маневреністю, здатністю забезпечити доправлення без додатк. перевантажень і пересадок, високою швидкістю доправлення й забезпеченням збереженості вантажу, широкою сферою застосування за видами вантажів, системами сполучення й відстанями перевезень. А. т. використовують у всіх галузях госп-ва: за його допомогою здійснюють місцеві, міжміські та міжнар. перевезення пром. і с.-г. вантажів, а також вантажів для торгівлі й буд-ва. А. т. тісно пов’язаний з роботою залізнич., авіа-, мор. та річк. транспорту, він є одним з найбільш пошир. засобів сполучення на малу віддаль. Широко застосовують і для транспортування вантажів на далекі віддаль, операт. їх доправлення, зокрема продуктів, що швидко псуються, вантажів, незручних для перевезення ін. видами транспорту. Тех. базу А. т. складають рухом. склад, дороги та автотрансп. підприємства. До складу А. т. входять підприємства автотрансп. транспорту, що здійснюють перевезення пасажирів і вантажів, авторемонтні та шиноремонтні підприємства, рухом. склад А. т., трансп.-експедиц. підприємства, а також автовокзали й автостанції, навч. заклади, ремонтно-буд. організації та соц.-побут. заклади, ін. підприємства, установи й орг-ції (незалежно від форм власності), що забезпечують роботу А. т. За призначенням рухомий склад А. т. ділиться на вантажні, пасажирські та спец. *автомобілі*. Вантажні автомобілі призначені для перевезення різн. видів вантажів; пасажирські — для перевезення людей (*автомобуси* й легкові автомобілі); до спец. належать автомобілі, обладнані відповідним устаткуванням і призначені для виконання певних операцій (автокрани, *автогудронатори*, *автогрейдер*, пожежні машини, автомобілі швидкої допомоги, пересувні ремонтні майстерні тощо). В Україні А. т. обслуговує широко розгалужена й розвинута система автосервісу, що замінила комплексні автотрансп. підприємства. Україна має необхідні умови для формування А. т., що відповідав би світовим стандартам: достатню ресурсну базу й рівень розвитку техніки та технологій; кваліфікований труд, потенціал і передові наук.-тех. розробки; вигідні природно-клімат. й геогр. характеристики тер.; конкурентоздатні наук.-тех. проекти, що пройшли відповідну експертизу й готові до реалізації; затверджена концепція створення й функціонування в Україні нац. мережі міжнар. трансп. коридорів.

Лит.: Про автомобільний транспорт: Закон України від 05.04.2001 р. № 2344-III // Відомості Верховної ради України. 2001. № 22; Лудченко О. А. Технічне обслуговування і ремонт автомобілів. Київ, 2003; Яцківський Л. Ю., Зеркалов Д. В. Загальний курс транспорту. Київ, 2007; Кость І. П., Босняк М. Г. Пасажирські автомобільні перевезення. Київ, 2009; Босняк М. Г. Вантажні автомобільні перевезення. Київ, 2010; Організація внутрішніх та міжнародних перевезень пасажирів автомобільним транспортом. Львів, 2012.

Автомодельний спорт — вид спорту з конструювання і виготовлення моделей автомобілів, управління ними під час випробування на

спеціальних трасах. Спортсмен має самостійно сконструювати автомобіль, зібрати її власноруч. Керувати самохідними моделями авто можна за допомогою радіозв’язку або ін. методами. Розрізняють такі типи моделей: з двигуном внутрішнього згоряння, електричним і гумовим двигунами і ті, що керуються за допомогою радіо. Моделі з двигуном внутрішнього згоряння розподіляються на групи: гоночні, з повітряним гвинтом і зменшені моделі — копії серійних машин. У залежності від класу визначаються осн. тех. вимоги для автомоделей. Клас поділяють на підкласи в залежності від складу учасників, деталізованого регламенту змагань і характеристик двигуна.

Початок А. с. покладено 1942 у Франції, коли при головному спортивному клубі гоночних автомобілів у Парижі було створено секцію авто-

Автомодельний спорт. Кордова модель з двигуном 1.5 cm³

моделізму. Невдовзі автомоделіні осередки з’явилися в Італії та Великій Британії. Після Другої світової війни гуртки автомоделізму функціонували у Бельгії, Нідерландах, Швейцарії та ФРН. У 1949 у м. Ліоні (Франція) відбулися перші змагання між моделістами Франції та Італії. 1952 у м. Базелі (Швейцарія), на 1-му чемпіонаті Європи, представники Франції, Італії, Швейцарії та Англії утворили Європейську федерацію автомоделізму, ФЕМА (франц. Federation Européenne du Modelisme Automobile, FEMA). Згодом А. с. почав розвиватися і на інших континентах — в Австралії та Америці.

На міжнар. рівні А. с. керує Міжнар. федерація автомоделізного спорту, IFMAR (англ. International Federation of Model Auto Racing, IFMAR), яка розробляє правила, класифікацію моделей і порядок проведення змагань міжнародного рівня. Під її егідою з 1977 раз на 2 роки проводяться чемпіонати світу, на яких найбільші успіхи мали спортсмени Італії, Німеччини, СРСР, США, Японії, Великої Британії.

В Україні А. с. розвивається з 1950-х. 1957 проведено 1-й чемпіонат СРСР з автомоделізму. Перемогла команда України, до складу якої входили переважно харків’яни. 1968 А. с. в Україні займалося бл. 100 тис. чоловік. У 1973 до ФЕМА прийнято Федерацію автомоделізного спорту СРСР, і рад. спортсмени отримали можливість брати участь у чемпіонатах Європи. Серед рад. спортсменів найвідоміші майстри спорту С. Якубович, О. Маслов, Б. Ефімов та ін. А. с. офіційно визнаний в Україні як неолімпійський вид спорту. Розвитком його опікується Нац. укр. федерація автомоделізного спорту. 1993 на чемпіонаті Європи (м. Варна, Болгарія) Україну прийнято до складу ФЕМА, і збірна України дебютувала на цих змаганнях. Щорічно спортсмени нашої країни беруть участь у

Автомодельний спорт. Радіокерована модель

чемпіонатах Європи, а від 1995 — у чемпіонатах світу.

Лит.: Ліберман. Л. М. Автомобили на столе. Москва, 1964.

С. Ф. Матвеев

Автомоделність (від *авто...* і *моделність*) — особлива симетрія фізичної системи, яка полягає в тому, що зміна масштабів незалежних змінних може бути скомпенсована перетворенням подібності ін. динамічних змінних. А. веде до ефективного скорочення числа незалежних змінних. Оскільки в більшості задач форма перетворення подібності заздалегідь невідома, автомоделну підстановку треба в кожному випадку знаходити окремо. Для цього є 3 способи: аналіз розмірностей, безпосереднє добирання, дослідження групових властивостей рівнянь. А., що відбиває внутрішню симетрію, властива багатьом явищам, тож її використовують під час розв'язування різноманітних фізичних задач, особливо в механіці суцільних середовищ, аеромеханіці, фізиці елементарних частинок тощо. У фізиці елементарних частинок А. виражається в тому, що перерізи деяких процесів за високих енергій залежать лише від безрозмірних автомоделних комбінацій імпульсів.

Лит.: Седов Л. И. Методы подобия и размерности в механике. Москва, 1981; Овсянников Л. В., Баренблатт Г. И. Подобие, автомоделность, промежуточная асимптотика. Ленинград, 1982; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. Москва, 1984.

Автоморфізм у математичі (від *авто...* і *морфізм*) — одне з основних понять у сучасній математичній науці. Див. *Ізоморфізм у математиці*.

Автомотриса (франц. *automotrice*, від *авто...* і лат. *moveo* — рухати) — самохідний залізничний вагон із двигуном внутрішнього згорання. А. може мати причіпні вагони, утворюючи з ними одну секцію. Кілька зчеплених секцій утворюють дизель-поїзд (А. розташовані на його кінцях); керування всіма механізмами та двигунами здійснюється з одного поста. *Коефіцієнт корисної дії* первинного двигуна А. високий, у А. велика потужність на 1 т маси. Залежно від призначення А. можна розділити на два осн. типи: для пасажирських перевезень і спец. призначення. А. для пасажирських перевезень ще наз. рейковими *автобусами*. Їх використовують

на з-цях з невеликими пасажиропотоками. В А. спец. призначення широкий спектр використання: доправлення персоналу та вантажів до місця проведення тех. обслуговування чи ремонту дорожнього полотна або сигналізації; оперативний контроль рейкового полотна (дефектоскопий, вимірювання колії), змашування рейок тощо.

Лит.: Воробьев В. В., Самсонов М. А., Чекулаев В. Е. Автомотрисы и автодрезины. Управление и обслуживание. Москва, 1987; Раков В. А. Локомотивы отечественных железных дорог. Москва, 1995.

Автонавігатор (від *авто...* і лат. *navigator* — мореплавець) — пристрій споживача *глобально-го позиціювання системою* — американської GPS (Global Positioning System), російської ГЛОНАСС (Глобальна Навігаційна Супутникова Система) та європейської *Галілео* (англ. *Galileo*). Осн. принцип роботи А. — обчислення координат свого місця розташування за результатами вимірювання моментів часу приймання сигналів від системи навігаційних супутників Землі. Для втілення цього принципу система глоб. позиціювання складається з трьох частин: орбітального угруповання супутників, наземного комплексу керування, споживачького приймача обчислювача. Косм. складник системи містить 24 супутники, розташування яких на орбітах керується наземн. комплексом. Усі супутники жорстко синхронізовані, тобто мають єдину систему часу. Сигнали, що надсилають супутники, містять інформацію про їхні координати та час початку передавання. Приймання сигналів мінімум від трьох супутників дає змогу А. обчислити свої координати на поверхні Землі. Суттєвою частиною А. є блоки оброблення, запам'ятовування та відображення інформації. Використання для поточних обчислень інформації, одерж. від мережі супутників та попередньо введеної у запам'ятовувальний пристрій А. (електронні карти місцевості, координати бажаних точок тощо), дає змогу надати користувачеві А. такі послуги: визначення координат місцезнаходження та зазначення їх на зображенні карти; побудова на карті та запам'ятовування лінії поточного руху; забезпечення повернення вздовж лінії пройденого шляху; позначення та записування координат будь-яких точок пройденого шляху; поточне надавання інформації про напрямки і швидкість руху; створення, зміни та запам'ятовування маршрутів руху; автомат. прокладання маршруту з урахуванням дорожньої мережі; надання голос. указівок щодо поточних напрямів руху; пошук у пам'яті цільових точок маршруту; вибір оптим. маршруту та розрахунок часу подорожі; повідомлення точного часу.

Лит.: Найман В. С. GPS-навигаторы для путешественников, автомобилистов, яхтсменов. Москва, 2008.

Авто́нім (від *авто...* і грец. *ὄνομα, ὄνομα* — ім'я, назва) — справжнє ім'я автора, який підписує свої твори *псевдонімом*. Багато А. загальновідомі: напр., А. *Марка Вовчка* — М. О. Вілінська, *Панаса Мирного* — П. Я. Рудченко, *Степана Тудора* — С. Й. Олексюк.

Автоно́е, Юпітер XXVIII — нерегулярний супутник Юпітера. Відкритий 10.12.2001 групою вчених під керівництвом С. Шеппарда. Код S/2001 J1. Належить до групи Пасіфе, що об'єд-

Автомотриса для пасажирських перевезень 610М

нує нерегулярні супутники, які обертаються до-вокола Юпітера в протилежному напрямку, мають близькі орбіти та, ймовірно, спільне походження. Вважається, що такі супутники не утворюються із протопланетної хмари, а є наслідком захоплення астероїда дією гравітації планети і подальшого подрібнення при зіткненнях. Супутник невеликий за розміром; діаметр ~4 км, маса ~ 9×10^{13} кг. Альbedo 0,04. А. обертається в протилежному напрямку від обертання Юпітера, по еліптичній орбіті з ексцентрисітетом 0,3168 і нахилом орбіти до екліптики $151,06^\circ$ з періодом 760,95 земних діб.

Л. Л. Чинарова

Автономізація (від авто... і грец. νόμος — закон) — процес набуття автономії, надання (здобуття) права на самоврядування, права самост. приймати рішення у тій чи ін. сфері. Відповідно до різноманітності трактувань автономії поняття А. набуває різного змісту. 1) У психології А. — пов'язується з автономією особистості та розуміється як протилежний ідентифікації механізм, який передбачає відстоювання окремим індивідом своєї природ. та люд. сутності, можливість виділити себе із загал. цілого, посісти особливе положення у сусп.-ві.

2) У соц.-управлін. науках — пов'язується з автономією організації та передбачає підвищення рівня самостійності підприємства, установи; надання певної свободи у використанні коштів. Особливе місце відводиться А. ВНЗ, яку розуміють як встановлення акад. свобод, набуття акад., фін., орг. автономії та автономії в галузі кадрової положення у сусп.-ві.

3) У політ.-правових науках — розглядається як процес створення, передусім, територіал. автономії. Навіть у рад. довідковій літературі А. трактувалась у цьому аспекті, хоча йшлося про план Й. Сталіна щодо перетворення незалеж. рад. республік, які утворились у 1918–1920 на тер. колиш. Російської імперії, в авт. складові РФ. Цей план не отримав підтримки серед лідерів респ. компартій і В. Леніна, який на противагу плану А. запропонував створення федерацій рад. респ., всі суб'єкти якої матимуть рівні права, що й було форм. втілено у Союзному договорі 1922. Однак на практиці рад. респ. були суттєво обмеж. у своїх правах і втратили реал. суверенітет.

У сучас. політ. і правових науках — розуміється як процес набуття тер. та екстер. автономії. Ідеться про надання самостійності тер. або орг-ції у вирішенні внутр. проблем поза межами прав і повноважень д-ви чи орг-ції, до складу яких входить дана самовряд. одиниця.

А. може відбуватися «знизу» та «згори». У першому випадку А. здійснюється як політ. рух у напрямку реалізації права на самост. розв'язання суб'єктом автономії (нац.-етн. громадою, адм.-тер., нац.-тер. одиницею або громад. та церк.-реліг. об'єднанням) питань, що належать до внутр. компетенції цього суб'єкта. В основі такого руху лежать іст., геогр. та нац. особливості тер., культ. чи конфесій. утворень, що прагнуть зберегти нац.-іст. та культур. ідентичність. У цьому сенсі А. можна розглядати як легітим. засіб, спрям. проти політики чи тенденції, який сприяє асиміляції або підпорядкуванню одних етнонац. груп ін. Найбільш розповсюдженим виявом А. «знизу» є рух за

формування держ. утворень у межах певної тер., але у складі єдиної, як правило, унітарної держави. У випадку А. «згори» влада або намагається попередити розвиток відповід. політ. рухів та наслідки їхньої діяльності (конфлікти, нестабільність), або зрівняти статус претендентів на самовизначення з ін. суб'єктами. Напр., уряд Іспанії, після того як Каталонія, Країна Басків і Галісія підтвердили свій автоном. статус через референдум 1979 та вибори до авт. парламентів 1980, унаслідок чого виникла небезпека реалізації ними особливих повноважень, з метою запобігання сепаратизму обрав шлях заохочення створення автономій в ін. регіонах. Прикладом А. «згори» (з певною долею умовності) можна вважати А. через деволюцію.

У разі деволюції реалізація осн. функцій та прийняття відповід. рішень може доручатися спец. створюваним на певний час і з певною метою органам, керівників яких призначає або обирає центр. влада. Деволюція, або передавання влади від вищого рівня до нижчого, здійснюється законодавчою і виконавчою владою. При цьому центр завжди залишає за собою владу другоряд. законотворчості, тобто за ним зберігається остаточно конституційна влада. Через деволюцію здобули авт. статус Шотландія, Уельс і Північна Ірландія у Великій Британії.

А. як заверш. процес не можлива без участі влади, у випадку тер. автономії — центр. влади. Вона приймає або свідомо впроваджує А. найчастіше під тиском обставин, зокрема, відповід. домагань національних меншин, загрози виникнення етнорегіон. конфліктів. Саме автономія стала одним із факторів забезпечення етнополіт. стабільності таких унітар. д-в, як Іспанія (Країна Басків, Каталонія, Андалусія, Галісія), Португалія (Азорські острови й о. Мадейра), Фінляндія (Аландські острови), Данія (Фарерські острови й о. Гренландія), Франція (о. Корсика) та ін.

Досвід держ. буд-ва демонструє, що автономія здебільшого надається окремим етнотер. спільнотам, які компактно проживають у межах однієї д-ви та відрізняються від осн. маси населення мовою, культурою, релігією. На тер. автономії поряд із загальнодерж. діють власні «автономні» закони з певного кола питань; незалежно від центру формується влас. «автономний» парламент — представницькі збори, здатні приймати певні закони, а також влас. «автономний» уряд, здатний забезпечувати виконання загальнодерж. і «автономних» законів; статус автономії регламентується конституцією, статутом або ін. нормативно-правовим актом, що визначає її правове становище, повноваження та порядок діяльності. В унітар. д-вах статут автономії встановлюється або затверджується центром; закони або прав. акти автономії мають відповідати конституції країни та загальнодерж. законам, в ін. випадку вони скасовуються; влад. установи здійснюють свою діяльність під наглядом центру.

Хоча автономія визнається однією з форм самовизначення народів, гарантованою міжнар. правом, А. не має універс. статусу. Кожна д-ва, де є передумови для А., самост. вирішує питання про надання тер. широких чи обмеж. повноважень.

А. визнається як знач. крок на шляху демократизації сусп.-ва, а існування автономії — як ва-

гомий внесок у справу розв'язання етнонац. проблем, збереження чи зміцнення етнополіт. стабільності. При цьому реальна А. можлива тільки у державах, де розвинута демократія і де існує реальне забезпечення прав особистості.

Лит.: Основи етнодержавознавства / За ред. Ю. Рима-ренка. Київ, 1997; Хартія Університетів України «Академічні свободи, університетська автономія та освіта» // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2009. Вип. 16; Панченко Т. В. Політична регіоналістика. Харків, 2011.

Т. В. Панченко

Автономія (грец. αὐτονομία — незалежність, від αὐτός — сам і νόμος — закон) — 1) У загальному розумінні — незалежність від влади чи зовн. впливів; самоврядування; право самост. управління, розв'язання екон., адм. та ін. питань певним суб'єктом (регіоном, установою, спільнотою). 2) У філософії — самостійність буття суб'єктів, що скеровується *свободою* волі та влас. морал. принципами, тобто буття, вільне від впливу зовн. факторів, норм та правил (гетерономія). 3) У політології — юрид. закріплене право самоуправління частини тер. д-ви, що вирізняється особливостями нац. складу та побуту населення.

У морал.-етич. аспекті А. походить від ідеї гідності люд. особистості, згідно з якою сама людина виступає творцем своєї долі (Дж. П. Мірандола). У 18 ст. І. Кант розумів А. як стан, при якому індивіди є вільними від зовн. обмежень; керуються у виборі власним розумом; дії індивідів є наслідком їх вибору. Таким чином, цінність люд. гідності трансформувалася в ідею А. як процесу саморегулювання та самоврядування, вільного від впливу зовн. сил. Ідея А. є ключ. для філософії *лібералізму*, представники якого (Дж. Раз, Ч. Лармор, І. Берлін) відстоювали право людини бути творцем свого життя. У філософії 20 ст. А. ототожнюється з одним із вимірів свободи: позитив. свободою — свободою бажань, волі (свобода для), що протиставляється негатив. свободі — свободі дій, стосунків з іншими (свобода від). У філос. теоріях акцент робиться на внутр. (позитив.) свободу; при цьому розрізняють А. як здатність, дійсний стан, ідеал. характер і право до найвищого впливу.

А. може розглядатися як право не зазнавати втручання з боку д-ви чи ін. суб'єктів, за винятком випадків, коли таке втручання виправдане легітим. метою. Таке розуміння А. не лише наближає її до категорій *справедливості* та *права*, але й розширює коло авт. суб'єктів. Це означає, що ідея А. — це не тільки ідея персон. (індивідуал.) самостійності, а також право соц. групи, сім'ї, асоціації, регіону, нації на створення влас. правил поведінки. Ідея колектив. А. характеризує можливість саморегулювання для д-в, тер., орг-цій, певних соц. груп від небажаних вторгнень з боку ін. осіб, орг-цій, д-в тощо. У порівнянні з ін., які функціонують в сусп-ві, ін-ти *громадянського суспільства* виправдано претендують на найширший простір А. Ун-ти, церква, ЗМІ, громад. об'єднання та асоціації, відіграючи провідну роль у формуванні та поширенні сусп. інтересів, сприяють самореалізації; можуть обмежувати сферу дій уряду. Громадян. сусп-во також виступає особливою авт. сусп. сферою, відокремленою від д-ви, а також гарантією забезпечення індивід. А.

Лит.: Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. Київ, 1995; Петров А. В. Автономія личности как право на принятие решений // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. 2008. № 2; Мяловицка Н. А. Автономія та її роль у державному будівництві (країни Європи). Київ, 2009; Мяловицка Н. А. Автономія: поняття, принципи, класифікації // Альманах права. 2012. Вип. 3; Уварова О. Автономія як поняття теорії права // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи). 2015. № 2.

Автономія вищого навчального закладу —

один із фундаментальних принципів Болонського процесу, який передбачає самостійність, незалежність і відповідальність вищого навчального закладу в прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наук. досліджень, внутрішнього управління, екон. та ін. діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів у межах, встановлених чинним зак.-вом. У концепції університ. автономії виділяють два виміри: 1) субстанціональну автономію, що стосується спроможності вишу визначати свою основну місію (формування кадрів, набір студентів, перелік і зміст навчальних дисциплін, зміст наук. досліджень); 2) процедурну автономію, яка визначає здатність ун-ту самостійно знаходити шляхи досягнення поставлених цілей (розрахунки бюджету, визначення процедури підбору й призначення викладачів). А. в. н. з. виявляється у наданні студентам, пед. та наук. працівникам певних академ. свобод.

Починаючи з 12 ст. європ. ун-т мав привілеї: а) виключне право присвоювати наук. ступені та вчені звання; б) надавати освітні послуги в межах христ. світу; в) мати автономію в юрисдикції; г) право на страйк і незалежність від громади міста, де географічно розташовувався. У сучасній Європі університет. автономію розглядають як «відповідальну незалежність». Питання академічної свободи й університет. автономії неодноразово порушувалися на міжнар. конференціях під егідою Наглядової ради Великої хартії університетів (Magna Charta Observatory). У міжнар. та європ. документах надання широкої автономії ун-там розглядається через оптимізацію й певну децентралізацію управління вищою освітою та посилення сусп. контролю за якістю освіти, чіткою і прозорою підзвітністю уряду, парламенту, студентам і сусп-ву. Процеси децентралізації управління вищою освітою і посилення її автономії тривають у 3х. Європі з 1980-х. Їх можна розглядати у двох аспектах: 1) як засіб децентралізації управління; 2) як засіб підвищення якості освіти та гнучкості системи вищої освіти.

У межах Болонського процесу А. в. н. з. України передбачає право ун-ту ухвалювати рішення щодо статутної діяльності, зокрема освітньої, дослідницької, видавничої, адм., кадрової, фін. та є умовою реалізації його інтелектуально-інноваційного потенціалу. У Хартії університетів України «Академічні свободи, університетська автономія та освіта» (2009) університет. автономія розглядається як форма встановлення та повсякчасного досягнення академічних свобод. Її витлумачено як необхідну міру незалежності ун-ту: у правоздатності вирішувати завдання розвитку особистості, сусп-ва; ухвалювати рішення стосовно внутрішньої орг-ції та управ-

ління, розподілу фінансових ресурсів та генерування доходів, адміністрування і встановлення власної лінії поведінки (місії) у сфері освіти, н.-д. роботи, викладання й інших пов'язаних із цим видах діяльності. Завдання А.в.н.з. України полягає у сприянні досягненню стратегічної мети освітньої сфери — формування конкурентоздатних укр. фахівців та інтеграції країни до єдиного європ. освітньо-наукового простору задля забезпечення сталого розвитку сусп-ва.

Лит.: Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України. Київ, 2006; Академічні свободи, університет. автономія та освіта для сталого розвитку. Мовою документів. Миколаїв, 2009; Хартія університетів України: академічні свободи, університет. автономія та освіта // Освіта України. 2009. 10 лип.; Пунько Б. М. Автономія університетів України. Львів, 2013; Андрущенко В. П., Предборська І. М. та ін. Феномен університету в контексті «суспільства знань». Київ, 2014; Самчук З. Ф. та ін. Вища освіта як фактор подолання ціннісного розколу в Україні. Київ, 2015.

Г. І. Калінічева

Автономія національно-культурна — особливий тип екстериторіального структурування життя етнонац. спільнот на засадах законодавчо оформленого права та системи заходів, які забезпечують етнічним і національним меншинам збереження та розвиток їх культ., мовної, реліг. самобутності. Ідейно-теорет. основи А. н.-к. опрацьовані наприкін. 19 ст. австромарксистами, які вели пошук вирішення етнополіт. проблем багатонац. *Австро-Угорщини* на принципі етнокульт. *екстериторіальності*. Реалізація ідеї А. н.-к. у низці країн Європи після *Першої світової війни 1914–1918* (зокрема в УНР у формі т. з. *національно-персональної автономії*) дозволила на дем. засадах побудувати достатньо толерант. етнополіт. відносини. Основ. принципами формування і функціонування А. н.-к. в умовах *демократії* є: вільне волевиявлення громадян при віднесенні їх до певної етнонац. спільноти; самоорганізація та самоуправління; багатоманітність форм внутр. організації; поєднання громад. ініціативи меншин із держ. підтримкою; законність.

В Україні відповідно до Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992) до нац. меншин належать групи громадян України, які не є *українцями* за національністю, виявляють почуття нац. самоусвідомлення та спільності між собою. Д-ва гарантує всім нац. меншинам права на А. н.-к.: користування і навчання рідною мовою в держ. навч. закладах або через *національно-культурні товариства*; розвиток нац.-культ. традицій; використання нац. символіки; відзначення нац. свят; сповідування своєї релігії; задоволення потреб у л-рі, мистецтві, ЗМІ; створення нац. культ. і навч. закладів та будь-яку ін. діяльність, що не суперечить чинному зак-ву (ст. 6). Як основні інституції, суб'єкти А. н.-к. у законі названо громад. об'єднання нац. меншин (нац.-культ. т-ва). Сусідні з Україною д-ви нагромадили різноманіт. досвід створення та функціонування А. н.-к. У РФ діє Закон «Про національно-культурну автономію» (1996), який визначає А. н.-к. як форму нац.-культ. самовизначення громадян на основі добровільної самоорганізації з метою самост.

вирішення питань збереження самобутності, розвитку мови, освіти, нац. культури. Одна з найкращих серед постсоціаліст. країн система забезпечення культ. прав нац. меншин функціонує в *Угорщині*. Законом «Про права національних та етнічних меншин» (1993) визначено, що право на формування органів нац. самоврядування за місцем проживання належить етнонац. групам, які щонайменше одне століття проживають в Угорщині (тобто є іст. нац. меншинами). Зокрема, забезпечення прав нац. меншин у ряді європ. країн регулює Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995, Страсбург). Право на А. н.-к. також передбачене в зак-ві Австрії, Білорусі, Естонії, Латвії, Німеччини та ін. д-в.

Практ. втілення ідеї А. н.-к. у масштабах д-ви вимагає поєднання принципів екстериторіальності та адм.-тер. структурування *автономії*. В умовах міжнац. миру та злагоди проявляється тенденція до все ширшого залучення д-вами А. н.-к. для вирішення не лише етнокульт., а й соц.-екол., екол. та ін. проблем.

Дж.: Про національні меншини: Закон України від 26.06.1992 р. № 2494-12 // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 36.

Лит.: Вітман К. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми. Київ, 2007; Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. Київ, 2015.

О. М. Рудакевич

Автономія національно-персональна — форма врахування і реалізації в етнонац. політиці прав та інтересів нечисельних народів і нац. меншин на основі поєднання інтересів особи, нації та д-ви. Різновид *національно-культурної автономії*. Теор. обґрунтування концепції А. н.-п. здійснили у своїх працях австр. соціал-демократи О. Бауер та К. Реннер. Її суть полягає в тому, що джерелом і носіями нац. прав мають бути не території, а персонально представники конкретної нації, що компактно проживають на певній території. У межах А. н.-п. передбачалося складання на основі добровільних персональних заяв повнолітніх громадян певної національності т. з. *кадастру* (перепису), який мав стати юрид. підставою для створення відповідних нац. союзів. Маючи статус колективної юрид. особи, нац. союзи повинні були дбати про задоволення нац.-культ., мовних і реліг. потреб своєї нації. Наприкін. 19 — поч. 20 ст. ідеї А. н.-п. були поширені в Австро-Угорській та Російській імперіях.

Спробу реалізувати на практиці А. н.-п. здійснила Центральна Рада: 22.01.1918 прийняла «Закон про національно-персональну автономію». Згідно з ним кожна нація в межах Української Народної Республіки (УНР) мала право на А. н.-п. Її представники могли створювати власні Національні Союзи, влада яких поширювалася на всіх членів, незалежно від місця проживання в межах УНР. Закон надавав право на А. н.-п. трьом націям — російській, єврейській та польській. Білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська могли скористатися правом А. н.-п., подавши до Генерального Суду відповідну заяву, підписану не менше 10 тис. громадян УНР, які заявили про свою належність до даної нації.

Протягом 6 місяців Генеральний Суд повинен був розглянути заяву на публічному засіданні й повідомити про своє рішення Генеральний Секретаріат (перейменований на *Раду народних міністрів УНР*). Нації, які не окреслювалися в переліку Закону, повинні були подати заяви про А. н.-п. на розгляд парламенту УНР. Національний Союз повинен був скласти та оприлюднити Національний кадастр — поіменний перелік представників відповідної нації. Кожен громадянин мав право бути включеним або виключеним із кадастру за власним бажанням. Відповідно до Закону Національному Союзу належало право представництва даної нації перед держ. і громад. установами. Передбачалося відрахування коштів із загальнодерж. та місцевих бюджетів у розпорядження Національного Союзу, який відповідно розподіляв їх пропорційно численності своїх членів. Національний Союз мав право складати щорічний бюджет і оподатковувати своїх членів на умовах загальнодерж. оподаткування, здійснювати ін. фін. заходи для забезпечення діяльності. Згідно з Законом обсяг повноважень і компетенції Національного Союзу мала визначити постановою Установчих зборів даної нації, які склалися з її представників, обраних на основі загального, таємного, пропорційного та рівного виборчого права. Вищим представницьким органом Національного Союзу мали бути Національні збори, а вищим виконавчим органом — Національна Рада, обрана та відповідальна перед Національними зборами. Можливі спори між Національними Союзами та державними установами повинні були розв'язуватися адм. судами.

Ухвалення Закону про А. н.-п. було обов'язковою умовою представників національних меншин у Малій Раді перед голосуванням за прийняття Четвертого Універсалу, який проголосив самостійність і незалежність УНР.

Закон про А. н.-п. увійшов окремою частиною до Конституції УНР, яку Центральна Рада прийняла 29.04.1918. Однак на практиці Закон не було реалізовано. Внаслідок державного перевороту 29.04.1918 Центральна Рада була усунута від влади. Гетьман П. Скоропадський Законом від 09.07.1918 скасував Закон Центральної Ради про А. н.-п. У 1919 його відновила Директорія УНР, однак через втрату влади над значною територією УНР не встигла його реалізувати. Більшовики ставилися негативно до самої ідеї А.н.-п., вважаючи її проявом буржуазного націоналізму.

Лит.: Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. Київ, 1992; Мироненко О. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Української Центральної Ради. Київ, 1995; Солдатенко В. Ф. Україна у революційну добу. Рік 1917. Київ, 2010.

О. М. Любовець

Автономія національно-територіальна

— різновид політ.-тер. організації багатонац. д-ви, який забезпечує здійснення публічної влади в регіоні, що вирізняється специфічно однорідним нац. складом населення. Осн. критерієм при наданні права на владно-адм. повноваження є самоцінність етнонац. групи; суттєве значення має також рівень її самосвідомості та згуртованості, наявність провідної верстви, спроможної забезпечити самоврядування на

певній тер. В умовах демократії А. н.-т. виступає важливою формою децентралізації державного управління та гармонізації сусп. відносин. Політ.-прав. становище А. н.-т. визначається в конституції д-ви й уточнюється та розвивається в законодавстві авт. суб'єкта. А. н.-т. реалізується в двох основ. формах: 1) політ. — утворення авт. *республік*; 2) адм. — формування авт. *областей*, нац. округів тощо. А. н.-т. створюються та функціонують як у *федеративних державах*, так і в *унітарних*. Наприклад, РФ має у своєму складі 21 республіку, 1 авт. область і 4 авт. округи. Перші мають статус політ. (держ.) утворень (Чечня, Інгушетія тощо), а *Єврейська автономна область*, Чукотський, Ненецький та ін. авт. округи — статус адм. одиниць. В унітар. Китайській Народній Республіці, де близько 90 % нас. країни становлять етнічні китайці (хань), А. н.-т. функціонують в адм. формі. А. н.-т. практикується в унітар. Іспанії. Конституція Іспанії гарантує право на автономію в регіонах компакт. проживання національностей. Із 17 т. з. авт. спільнот, три — *Каталонія*, *Галісія* та *Країна Басків* — утворені на тер. іст. проживання відповід. народів. Найбільше прагнення до розширення своїх політ. прав проявляє Каталонія. Статут про автономію Каталонії (2006) визначає цей регіон нац. реальністю у складі ісп. д-ви, а каталонців — окремою *нацією*. Статутом встановлено принцип договір. зобов'язань у відносинах між урядами Іспанії та Каталонії. На тер. пострад. д-в наявні А. н.-т. також ведуть боротьбу за втілення авт. прав та їх розширення, яка часто має ознаки етнополіт. *сепаратизму*. Так, *осетини* та *абхаз*, що проживали в Грузії, оголосили створення суверенних держав: *Абхазії* та *Південної Осетії*. Після груз.-рос. війни 2008 вони *де-факто* стали незалежними країнами, які існують завдяки підтримці РФ. Влада Грузії вважає відповідні тер. анек. рос. д-вою. У Молдові на поч. 1990-х *придністровський конфлікт* на етнополіт. основі привів до утворення самопроголош. Придністровської Молдавської Республіки, яка не визнана країнами-членами ООН та згідно з законом Молдови має статус авт. тер. утворення з особливим правовим статусом.

Лит.: Вітман К. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми. Київ, 2007; Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. Київ, 2015.

О. М. Рудакевич

Автономія соціальна — можливість самостійного вибору і здійснення екон., політ., культ., діяльності індивідом, групою або організацією. Умова А. с. — наявність у сусп.-ві умов для безперешкодної самореалізації особи, ініціатив громадян та громад. орг-цій, розвиток демократичних ін-тів. А. с. є серйозною проблемою для вразливих категорій населення: пенсіонерів, інвалідів та ін.

Автономія церковна — відносна самостійність православних церков у справах внутрішнього управління. А. ц. — перший ступінь незалежності церкви (наступний ступінь — повна *автокефалія*). Залежно від міри А. ц. окремі помісні церкви називають також самоуправними, напівавтономними тощо. Термін «автоно-

мія» увійшов до церк. вжитку з цивільного права, де традиційно використовувався щодо адм. одиниць, ін-тів, орг-цій, які мали право на самоврядування в межах більших структур. Такий сенс має й А. ц. Авт. церкви мають канонічну незалежність, але не повну. А. ц. виявляється в правах: а) мати власний синод; б) здійснювати обряди з певними особливостями, відповідно до нац. традицій; в) самостійно господарювати; г) обирати мову богослужіння. Така самостійність, однак, є обмеженою, бо *автономна церква* — складник *автокефальної церкви*. Основи віровчення та діяльність авт. церкви підпорядковані патріархату *кириархальної церкви* (церкви-матері). Обмеженість суверенітету авт. церкви має такі вияви: а) межі А. ц. встановлюються угодою з автокефальною церквою, до складу якої входить церква, що здобуває автономію; б) автономія (як і автокефалія) потребує визнання іншими *помісними церквами*; в) главу авт. церкви затверджує патріарх автокефальної церкви; г) статус, статут авт. церкви затверджує автокефальна церква, визначаючи при цьому відносини представників своєї автономної частини з іншими церквами.

Підставою для проголошення А. ц. може бути: а) місцезнаходження відповідної частини автокефальної церкви в межах іншої д-ви; б) територіальна (географічна) віддаленість; в) етнічна самобутність. На шляху церкви до автономії значну роль відіграють чинники нац.-держ. самовизначення. Напр., 1815 утворилося Сербське князівство, яке перебувало у васальній залежності від Порту, — і в 1832 Сербська церква отримала автономію від Константинопольського патріарха. Інший приклад — Собор Московського патріархату 1917–1918, у зв'язку з утворенням самостійної укр. д-ви, надав у 1918 правосл. церкві в Україні статус автономії. Ця автономія ніколи не скасовувалася, хоча реально діяла лише в роки нім.-рад. війни 1941–1945. У 1990 Московський патріарх надав *Українській православної церкві* невідомий досі у православі статус самокерованої та незалежної в управлінні, жодним словом не згадавши про рішення Собору 1917–1918. Сучасна Українська православна церква має значну А. ц.: право створювати власні єпархії, вибирати власних єпископів та ін. Однак новообраний її предстоятель має отримати благословення патріарха Московського; він не може брати участі від імені своєї церкви у всеправосл. зустрічах. Ці та інші вияви залежності свідчать про неможливість церкви, наділеної А. ц., самостійно вести діалог із сусп.-вом.

Лит.: Цыпин В., прот., Церковное право. Москва, 1996; Саган О. Н. Вселенське православ'я. Суть. Історія. Сучасний стан. Київ, 2004; Брєжні В. Новый взгляд исторического богословия на автономию // Автономия поместной церкви: Материалы симпозиума / Сост и ред. С. В. Санников. Одесса, 2009; Дебелинский С. Н. Практика автономии: плюсы и минусы // Автономия поместной церкви: Материалы симпозиума / Сост и ред. С. В. Санников. Одесса, 2009; Назаркевич Я. І. Поняття автономності в історичній перспективі (на досвіді Великої Британії, США та Канади) // Автономия поместной церкви: Материалы симпозиума / Сост и ред. С. В. Санников. Одесса, 2009.

А. М. Киридон

Автономна нервова система — див. *Вегетативна нервова система*.

Автономна область — різновид автономних адм.-тер. утворень у СРСР у складі союзної республіки. Перші А. о. (Вотську А. о., тепер — *Удмурська Республіка* у складі РФ, та Калмицьку А. о., тепер — *Республіка Калмукія* у складі РФ) було створено 1920. Спочатку А. о. були одиницями вищого рівня у складі РСФРР, підпорядковуючись безпосередньо республіканському центру. У 1920-х А. о. було включено до складу країв. Згідно з Конституцією СРСР 1936 і конституціями союзних республік 1937 А. о. було виведено зі складу країв, внаслідок чого вони знову стали адм.-тер. одиницями вищого рівня. Окрім РСФРР/РРФСР, А. о. існували також у Азербайджанській РСР (Нагірно-Карабахська А. о.), Грузинській РСР (Південноосетинська А. о.), Таджикиській РСР (Гірсько-Бадахшанська А. о.) й Українській СРР (Молдавська А. о., утворена в березні 1924, перетворена на *Молдавську АСРР* у жовтні того ж року). У складі цих республік А. о. були адм.-тер. одиницями вищого рівня, підпорядковуючись безпосередньо республіканському центру.

Після ліквідації СРСР більшість А. о. у РРФСР отримали статус *автономних республік*. Внаслідок локальних збройних конфліктів кін. 1980-х — поч. 1990-х Нагірно-Карабахська А. о. перетворилася на невизнану Нагірно-Карабахську республіку, що не контролюється урядом Азербайджану, а Південноосетинська А. о. — на невизнану Республіку Південна Осетія, що не контролюється урядом Грузії. Згідно з законом Азербайджану й Грузії, ці регіони у їхньому складі не мають окремого статусу. Станом на 2016 існує дві А. о.: Єврейська А. о. (суб'єкт федерації в РФ) і Гірсько-Бадахшанська А. о. (у складі Таджикистану).

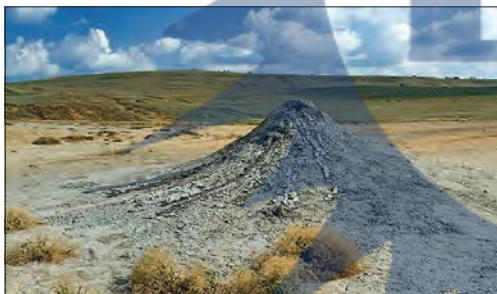
Автономна республіка — різновид авт. адм.-тер. утворень з республіканським устроєм у складі д-в. Перші А. р. було створено 1918 у складі РСФРР (тепер РФ) без слова «автономна» у назві. У 1919 слово «автономна» вперше вжито в назві «Автономна Башкирська Радянська Республіка». Повна назва різновиду адм.-тер. одиниць — автономна соціалістична радянська республіка; згодом — автономна радянська соціалістична республіка. Після створення СРСР (1922) А. р. було сформовано також у складі ін. союзних республік. А. р. мала власну конституцію, Верховну Раду, уряд, однак на відміну від *союзної республіки* не мала право виходу зі складу СРСР і відповідної союзної республіки. У складі УСРР (згодом УРСР; тепер Україна) у 1924–1940 існувала Молдавська АСРР (згодом АРСР); частина її тер. 1940 увійшла до складу новоутв. Молдавської РСР (нині Молдова). 1991 Кримську обл. УРСР було перетворено на Кримську АРСР (у 1992–1994 — Республіка Крим у складі України, з 1994 — *Автономна Республіка Крим* у складі України). В ін. д-вах, що входили до складу СРСР, А. р. існують у Азербайджані (*Нахічеванська Автономна Республіка*), Грузії [Абхазія (не контролюється урядом) і *Аджарія*], РФ (21 республіка) й Узбекистані (Каракалпакстан). А. р. у складі РФ і Узбекистану не мають слова «автономна» у назві. Аналогічні за статусом авт. держ. утворення у складі ін. країн (Гагаузія у складі Молдови, Іракський Курдистан — Іраку, Воеводина — Сербії тощо) не мають слова «республіка» в назві.

Автономна Республіка Крим (крим.-тат. Qırım Muhtar Cumhuriyeti) — авт. адм.-тер. одиниця України. Займає більшу частину Крим. п-ова, за винятком пд.-зх. частини (що перебуває у складі Севастопольської міськради загальнодерж. підпорядкування) і пн. частини Арабатської стрілки (у складі Херсон. обл.).

Тер. — 26,1 тис. км². Нас. — 1957,8 тис. осіб (2014, оцінка), густота нас. — 75 осіб/км². Адм. центр — м. Сімферополь. У складі АР Крим: 14 районів, 11 міст республікан. значення, 5 міст район. значення, 49 смт і 907 сіл.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Півострів приблизно однаково віддалений від екватора і Північного полюсу, омивається водами Чорного (на зх. та пд.) та Азовського (на сх.) внутрішніми морями басейну Атлантичного ок. Зх. берег утворений Тарханкутським п-овом, сх. — Керчен. п-овом, на Пн. Крим з'єднаний Перекопським перешийком та Арабатською стрілкою із сусідньою Херсон. обл. України, на Пд. Зх. межує із містом держ. значення Севастополем, морем (Керченською протокою) на Сх. — із Краснодар. краєм РФ. Пн. і центр. рівнинну частину Криму займає степ, пд. райони — вкриті лісами Кримські гори. Найвища точка — г. Роман-Кош (1545 м).

ПРИРОДА. Клімат помірно теплий (у пн. і цент. частині) з м'якою зимою і спекотним літом (серед. т-ра липня +24 °С, січня +1,5 °С) та субтропічний середземномор. (на Пд. березі Криму) з

Автономна Республіка Крим. Грязьовий вулкан на Керченському півострові

дуже теплим літом і м'якою зимою (серед. т-ра липня +25 °С, січня +4 °С). Середньорічна кількість опадів становить 300–500 мм (на рівнині) і

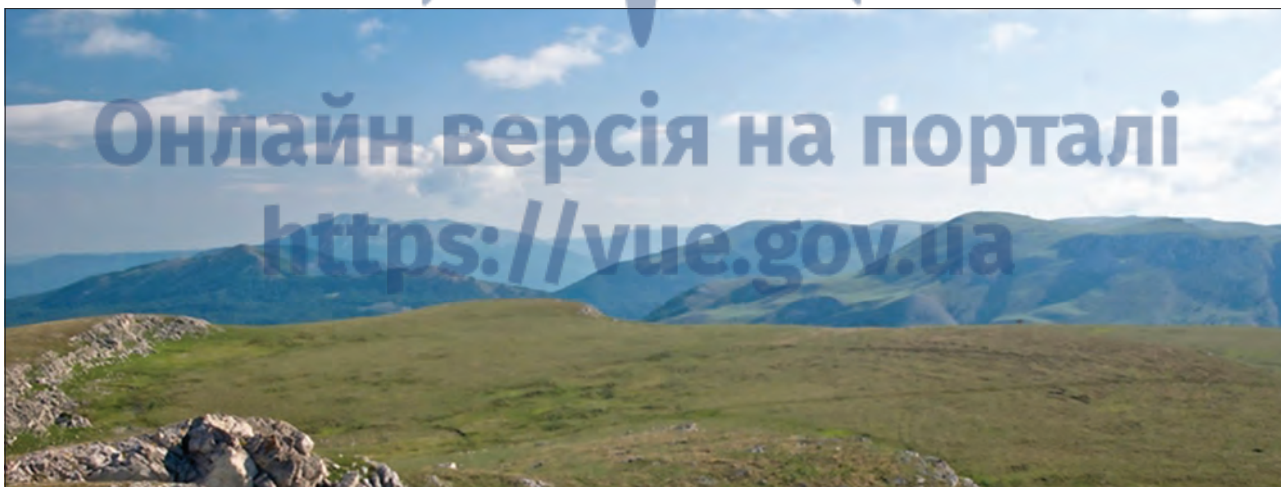
до 1000–1200 мм (у горах). В Криму 257 переважно маловодних річок, найважливіші — Чорна, Бельбек, Кача, Альма, Салгир. Гол. вододіл проходить в Крим. горах, де бере початок більшість річок півострова. Загальний стік річок Криму — 773,5 млн. м³, щільність річкової мережі — 0,2 км/км². У пн. частині півострова — Північнокрим. канал, вода в який до Крим. кризи (2014) надходила з Кахов. водосховища на Дніпрі. На півострові існує понад 50 солоних (солоність до 200–240 ‰), неглибоких і часто значно пересихаючих влітку озер, переважно лиманного типу: Сасик, Сакське, Актаське, Тобечицьке, Чокрацьке, Красне, Айгульське та ін. Тер. Криму розташована в зоні зчленування центр. частини Скіфської плити із зоною Альпійської геосинклінальної складчастої області. У надрах півострова містяться промислові родовища багатьох корисних копалин, найбільше значення мають родовища залізних руд, природного газу, будівельних і флюсових вапняків, соляні багатства Сиваша та озер. Серед ґрунтів на рівнинах Криму переважають чорноземи, що у пн. районах змінюються на каштанові, місцями засолені ґрунти. У гірській частині панують бурі гірсько-лісові й коричневі гірські ґрунти.

Фауна А. Р. К. включає представників середземномор. походження (переважно в гірській частині), прибульців з материкової України (рівнинна частина) і багато ендеміків. Разом нараховується бл. 10 тис. видів безхребетних і приблизно 400 видів хребетних тварин. Флора надзвичайно багата і налічує понад 2700 видів вищих судинних рослин (бл. 60 % усієї флори України). До Червоної книги України (2009) включено 325 видів рослин (судинних рослин — 218, мохоподібних — 10, водоростей — 37, лишайників — 34, грибів — 26).

НАСЕЛЕННЯ. Нац. склад нас. (2001): росіяни — 58 %, українці — 24 %, крим. татари — 12 %, інші (білоруси, євреї, кримчаки, караїми, цигани, вірмени, греки, німці, поляки, чехи, болгари та ін.) — 6 %. Кількість міського нас. — 62,7 %, сільського — 37,3 %; чоловіків — 46,1 %, жінок — 53,9 %.

ГОСПОДАРСТВО. У структурі промислового вироб. А. Р. К. питому вагу мають харчова, хім. і нафтохім. галузі, машинобудування та металобробка, паливна пром.-сть.

Автономна Республіка Крим. Кримські гори (з вершини Демир-Капу)

НАЙБІЛЬШІ МІСТА А. Р. К. (2014): Сімферополь (338,3 тис. осіб), Керч (144,6 тис. осіб), Євпаторія (107,0 тис. осіб), Ялта (78,2 тис. осіб), Феодосія (69,0 тис. осіб), Джанкой (35,7 тис. осіб), Красноперкопск (29,7 тис. осіб), Алушта (28,3 тис. осіб), Бахчисарай (26,7 тис. осіб), Саки (23,4 тис. осіб). Статус іст. населених місць мають: Балаклава, міста Сімферополь, Алушка, Алушта, Армянськ, Бахчисарай, Білогірськ, Євпаторія, Інкерман, Керч, Саки, Старий Крим, Судак, Феодосія, Ялта; смт Гаспра, Гурзуф, Коктебель, Корейз, Лівадія, Масандра, Новий Світ, Ореанда, Партеніт, Сімеїз, Форос, Чорноморське, Щербетовка. В Криму 6 природних заповідників (Казантипський, Карадазький, Кримський, Мис Март'ян, Опухський та Ялтинський гірсько-лісовий), 13 заказників; 13 пам'яток природи, 9 парків-пам'яток садово-паркового мист-ва і 1 ботанічний сад загальнодерж. значення.

ІСТОРІЯ. Тер. Криму заселена з часів раннього палеоліту, найдавніше відоме населення — *таври й кіммерійці*; у степовій частині Криму поширилася влада *скіфів* (з 7 ст. до н. е.). У 3–2 ст. до н. е. саме в цьому регіоні було збудовано столицю скіфської д-ви — місто *Неаполь Скіфський* (біля сучас. м. Сімферополя). У 6 ст. до н. е. на узбережжі півострова виникли грец. міста-колонії (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Згодом вони увійшли до *Боспорського царства* з центром у м. *Пантікапей* (тепер — на тер. м. Керчі), що існувало у 5 ст. до н. е. — 3 ст. н. е., і Херсонес. д-ви (центр — м. *Херсонес*, тепер на тер. м. Севастополя). У перших століттях н. е. ці держ. утворення частково були залежними від Рим. імперії, але Боспор. царство іноді розглядалося нею як союзна д-ва.

Значною частиною Криму володіли *готи* (т. з. кримські готи або готи-трапезіти; 3–15 ст.), зіткнення з якими у 3 ст. н. е. призвели до занепаду Боспор. царства. У ранньому Середньовіччі крим. готи зосереджувалися в межах князівства *Феодоро* зі столицею в м. *Мангулі*. У цей час вони відігравали роль буферної д-ви між тер. кочовищ *гуннів* (4–5 ст. н. е.), *булгар* (5 ст. н. е.), *аварів* (6 ст. н. е.) і Херсонес. д-вою на Пд. Криму. Херсонеска д-ва (Корсунь) у цей період перебувала під владою *Візантії*. У 11–13 ст. степова частина Криму стала місцем кочовищ *половців* (куманів). У 13 ст. у Криму з'явилися *венеціан*. (Солдайя у перші десятиліття 12 ст., до її переходу під владу генуезців) й генуез. колонії (Чембало, сучас. Балаклава, тер. м. Севастополя, Солдайя або Сугдея, сучас. м. Судак, Воспери, сучас. м. Керч, Гурзуф, сучас. м. Гурзуф, *Партеніт*, Ялта, сучас. м. Ялта, Алушта, сучас. м. Алушта, Сарсона, колишній Херсонес, сучас. м. Севастополь). Центром генуез. колоній Криму було м. Кафа, сучас. м. Феодосія. У 13 ст. Крим став улусом *Золотої орди*. Центром Кримського улусу було м. Солхат (також вживалася назва м. Крим, сучас. м. Старий Крим). Після розпаду Золотої Орди в Криму виникло *Кримське ханство* (1441) з центром у Солхаті, володарем якого став *Хаджі Герай I*. Пізніше столиця Кримського ханства змінювалася — після Солхата нею були фортеця *Кирк-Ер* (фортеця *Чуфут-Кале*, поряд із м. Бахчисарай), м. Салачик (тепер — околиця м. Бахчисарая), а з 16 ст. — м. Бахчисарай.

З 1475 держ. утворення на тер. Криму (генуезькі колонії, Князівство Феодоро і Кримське хан-

ство) опинилися під контролем *Османської імперії*. Місто Кафа й колишні землі князівства Феодоро були безпосередньо підпорядковані османському султану. Кримське ханство зберігало відносну самостійність, перебуваючи у васальній залежності від Осман. імперії до 1774. У 1774 за умовами *Кючук-Кайнарджийського миру*

Автономна Республіка Крим. Мечеть. Ханський палац (м. Бахчисарай)

Кримське ханство отримало формальну незалежність, однак потрапило під неформальний контроль *Російської імперії*. Міста Керч і фортеця *Єні-Кале* на Керченському п-ові було передано Росії. У цей період з Криму до Приазов'я було переселено частину христ. населення, зокрема

Автономна Республіка Крим. «Печерне місто» Ескі-Кермен

греків (див. *Маріупольські греки*). У 1783 Кримське ханство було ліквідовано, Крим анексовано і включено до складу Рос. імперії як частину Таврійської області [частина Новоросійської (з 1796) і Таврійської (1802–1917) губ.]. Після анексії Криму Рос. імперією з п-ова відбулося масове переселення крим. татар до Османської імперії (за різними оцінками — до половини тогочасного населення Криму). У грудні 1917 у Криму проголошено *Кримську Народну Республіку*. У січні 1918 її було ліквідовано через наступ Червоної гвардії, у березні у Криму проголошено *Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди*. У квітні 1918 внаслідок наступу на Крим армій Німеччини й УНР це держ. утворення було ліквідовано. Улітку 1918 у Криму сформовано Кримський краєвий уряд. Восени 1918 відбулися перемовини між Кримським краєвим урядом і урядом Української Держави про можливе входження Криму до України на правах широкої автономії

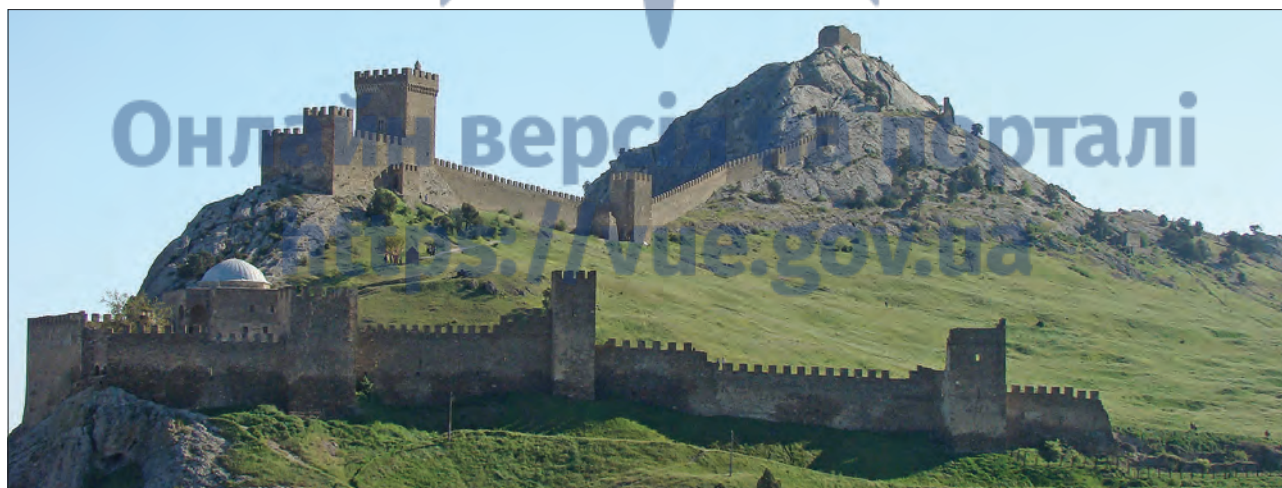
або федеративне об'єднання України й Криму. Кримський краєвий уряд ліквідовано у квітні 1919. У травні у Кримі проголошено *Кримську Соціалістичну Радянську Республіку*. У червні Крим перейшов під владу військ А. Денікіна. Після взяття Криму *Червоною армією* у листопаді 1920 було утворено Кримський революційний комітет (Кримревком). 1921 проголошено Автономну Кримську СРР (з 1929 — Кримська АССР, з 1937 — Кримська АРСР) у складі РСФРР. У 1920-х у рамках політики коренізації у Кримі відбувалося кримськотатарське культ. відродження, що згорнулося у 1930-х внаслідок політ. репресій. У 1941–1944 Крим було окуповано нім. і румун. військами (півострів перебував під владою нім. військ. адміністрації). Після його взяття рад. військами у 1944 відбулася *депортація кримськотатарського народу* (18.05.1944), а пізніше — кримських вірмен, болгар і греків (26.06.1944). У 1945 Кримську АРСР було ліквідовано, на її тер. утворено *Кримську область*, м. Севастополь надано статус окремого адм.-госп. центру — міста респ. підпорядкування (1948). 19.02.1954 року Кримську область і м. Севастополь передано зі складу Російської РФСР до складу Української РСР. 12.02.1991 Кримську область перетворено на Кримську Автономну РСР у складі Української РСР, 24.04.1992 її перейменовано на Автономну Республіку Крим у складі України.

Неврегульованість юрид. статусу Криму, екон. криза, боротьба місцевих еліт за владу, значний рівень проросійських настроїв на поч. 1990-х спричинили політичну кризу й поширення сепаратист. рухів. Так, ВР АР Криму було ухвалено низку нормативних актів фактично сепаратист. характеру: 05.05.1992 — Акт про державну самостійність Криму, 06.05.1992 — Конституцію, в якій визначався статус Криму як суверенної д-ви у складі України. 13.10.1993 утворено посаду «Президент Республіки Крим». 1994 відбулися вибори до ВР Криму та вибори президента Криму, перемогу на яких здобули політичні сили з сепаратист. поглядами. Президентом було обрано Ю. Мешкова, лідера проросійського Республіканського руху Криму (72,9 % голосів). Здійснені заходи з протидії сепаратист. рухам: Указ президента України Л. Кравчука про безпосереднє підпорядкування Києву силових органів Криму; Закон України «Про скасування Консти-

туції і деяких законів Автономної Республіки Крим» (17.03.1995), яким зокрема ліквідовувалася й посада президента; Указ президента України Л. Кучми, про повне підпорядкування виконавчої влади Криму центральній владі. 1995 Ю. Мешков виїхав із України, гостре протистояння завершилось, конфлікт перейшов у латентну форму.

Статус та повноваження А. Р. К. в складі України визначаються Конституцією України та Конституцією Автономної Республіки Крим (23.12.1998). А. Р. К. у межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання. Нормат.-правові акти ВР та рішення уряду А. Р. К. не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання. Представницький орган А. Р. К. — Верховна Рада Автономної Республіки Крим, діяльність якої регулюється спец. законом України. Урядом А. Р. К. є Рада міністрів. Голова РМ призначається на посаду та звільняється з посади Верх. Радою республіки за погодженням із Президентом України. Правосуддя в А. Р. К. здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України. До відання автономії належать: призначення виборів депутатів ВР республіки, затвердження складу виб. комісії АР Крим; орг-ція та проведення місц. референдумів; управління майном автономії; розроблення, затвердження та виконання бюджету республіки на основі єдиної податкової і бюджетної політики України; розроблення, затвердження та реалізація програм з питань соц.-екон. і культур. розвитку, рац. природокористування, охорони довкілля — відповідно до загальнодерж. програм; визначення статусу місцевостей як курортів; участь у забезпеченні прав і свобод громадян, нац. злагоди, сприяння охороні правопорядку та громад. безпеки; забезпечення функціонування і розвитку держ. та нац. мов і культур в автономії; охорона та використання пам'яток історії; участь у розробленні та реалізації держ. програм повернення депортованих народів та ін. А. Р. К. здійснює нормат. регулювання з питань: с. г. і лісів; меліорації і кар'єрів; громад. робіт, ремесел та промислів; благодійництва; містобудування і житл. госп-ва; туризму, готельної справи, ярмарків; музеїв, б-к, театрів,

Автономна Республіка Крим. Генуезька фортеця (м. Судак)

ін. закладів культури, іст.-культ., заповідників; транспорту заг. користування, автошляхів, водопроводів; мисливства, рибальства; санітарної і лікарняної служб. У випадку невідповідності нормативно-правових актів ВР А. Р. К. Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Уночі з 26 на 27.02.2014 будівлі ВР і РМ А. Р. К. було захоплено озброєними людьми без розпізнавальних знаків, які виявилися бійцями підрозділів спец. призначення Збройних сил РФ. 16.03.2014 у А. Р. К. і м. Севастополь відбувся т. з. «референдум» про приєднання Криму до РФ, наслідком якого стала анексія Криму Росією. У квітні 2014 Верховна Рада України визнала А. Р. К. і м. Севастополь тимчасово окупованою територією. До її повернення під контроль України органи влади А. Р. К. і представництво Президента України в А. Р. К. перебувають у м. Херсоні.

НАУКА, ОСВІТА. Серед наук. установ А. Р. К.: Держ. океанографіч. ін-т (м. Севастополь), Південний наук.-дослідницький ін-т мор. рибного господарства і океанографії (м. Керч), Ін-т «Шельф», Наук.-дослідний центр історії та археології Криму (обидва — м. Сімферополь), Наук.-

ка та ін.). Збереглися залишки оборонних, культових і громад. споруд, поховальні пам'ятки античних колоній Херсонеса, Пантікапея та ін. За середньовіччя в А. Р. К. створювалися визначні пам'ятки худ. культури Візантії — христ. базиліки (в Херсонесі, 7–8 ст.) та хрестово-купольні храми (церква Іоанна Предтечі в Керчі, 10–13 ст.). З 6 ст. населення крим. степів і передгір'я споруджувало в горах т. з. печерні міста і фортеці (Чуфут-Кале, Ескі-Кермен, Тепе-Кермен — поблизу Бахчисарая; Інкерман і Мангуп — поблизу Севастополя). До пам'яток вірм. архітектури на тер. Криму належать церкви Сергія, Стефана в м. Феодосії (14–15 ст.), Іллі в с. Багатому (Бахчі-Елі; 14–15 ст.), до оборонних споруд генуез. колоністів — фортеці у містах Феодосії (1348), Судаку (1345–1414), Балаклаві (15 ст.). З 13 ст. татари і турки збудували низку поселень і монумент. споруд — мечеті Джума-Джами у м. Євпаторії (1552; арх. Х. Сінан), Муфті-Джами у м. Феодосії (закінчено бл. 1623), комплекс ханського палацу у м. Бахчисарая (16–18 ст.). З 1780-х споруджувалися міста (м. Севастополь, м. Сімферополь), храми, палаци, парки: в стилі класицизму — Петропавлівський собор (1843) і Графська пристань (1846) — у м. Севастополі, псевдоготичні з «мавританськими» мотивами Воронцовський палац — в м. Алушці, Лівадійський палац (1911–13; арх. М. Краснов).

У міжвоєнний час було засновано піонерський табір Артєк (1925), перебудовано низку палаців та дач у санаторії та бази відпочинку, розгорнуте курортне буд-во. У післявоєнний час це буд-во набуло великих масштабів, більшість великих підприємств мали свої бази відпочинку у Криму. Серед споруд 1960–1970-х «Інтурист» у м. Ялті та муз.-драм. театр у м. Сімферополі (1976; арх. С. Афзаметдінова; Держ. Премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978).

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Найдавніші пам'ятки мист. Криму належать до 3–2-го тис. до н. е. (розпис на скелях урочища Таш-Аір, рельєфи із зображенням людини на кам'яних стелах тощо). З 2-ї пол. 1-го тис. до н. е. мист-во Криму пов'язане з мист-вом грец. колоністів, для нього характерний взаємовплив грец. і місц. традицій. У розписах склепів Неаполя Скіфського і Пантікапея поряд з міфологічними є й побутові сцени. В той час у містах Криму розвинулася скульптура (надгробні рельєфи, культові й портретні статуї, теракотові статуетки). В Херсонесі відкрито розписні стели й унікальні мозаїки. В Пантікапеї виробляли поліхромні вази, було поширене різьблення на дереві. Всесвітньовідомі вироби з золота й срібла, виготовлені боспорськими ремісниками, знайдено в Криму і на сусідніх тер. (ваза з кургану Куль-Оба, чаша з Гайманової могили, гробінь з кургану Солоха, амфора з кургану Чортотлик, пектораль з Товстої могили та ін.). Мист-во Криму часів середньовіччя розвивалося певною мірою під впливом Візантії. У 7–8 ст. інтер'єри базилікальних христ. храмів прикрашали мозаїками й фресками («уваровська базиліка» в Херсонесі). В 12–15 ст. фресками розписували печерні храми нагірного Криму (храм Успіння в Ескі-Кермені). Згодом у монументальних розписах сполучаються традиції давньорус. живопису з елементами мист-ва Візантії (стінопис церков Стефана у Феодосії, Іоанна Предтечі в Керчі). У 18 ст. інтер'єри палаців прикрашали розписами та різ-

**Автономна Республіка
Крим.** Херсонес
(м. Севастополь)

дослідний ін-т дитячої курортології та фізіотерапії (м. Євпаторія), Ін-т винограду і вина «Магарач», Наук.-дослідний ін-т фіз. методів лікування ім. І. Сеченова, Нац. наук. центр «Нікітський ботанічний сад» (усі три — м. Ялта) та ін. З Кримом пов'язана діяльність багатьох вчених, дослідників: П. С. Палласа, М. Миклухо-Маклая, І. Мечникова, С. Боткіна, В. Вернадського, В. Докучаєва, І. Павлова, О. Палладіна, О. Іоффе, В. Обручева, І. Курчатова, К. Шолкіна та ін. Таврійський ун-т засн. 1918 у м. Сімферополі. З 1999 отримав статус національного. 2014 ун-т включено до складу рос. Крим. федерального ун-ту ім. В. Вернадського. З 2015 *Таврійський національний університет* поновив роботу в Києві.

АРХІТЕКТУРА. На тер. Криму від мідно-бронзового віку залишилися менгіри (зокрема в Байдарській долині). У 1-му тис. до н. е. таври будували кам'яні укріплення (на горах Уч-Баш, Кіш-

ним декором (ханський палац у Бахчисарай). У 19 — на поч. 20 ст. у Криму працювали живописці І. Айвазовський, Р. Судковський, К. Богаєвський, Ф. Васильєв, М. Волошин, М. Самокиш та ін. З Кримом пов'язана діяльність рад. митців Ф. Захарова, К. Прохорова, П. Столяренка, В. Цветкової. Пам'ятки мист. Криму зберігаються в Керчен. іст.-археол. музеї, Одес. археол. музеї АН України, Музеї іст. кошовностей у Києві та ін. Першим у Рос. імперії музеєм одного художника стала Феодосійська нац. картинна галерея імені І. К. Айвазовського, де у наш час зберігаються також роботи іноземних мариністів 18–19 ст., його сучасників — М. Волошина, Л. Лагоріо, К. Ф. Богаєвського, учнів Айвазовського — М. Латрі, А. Фесслера, А. Куїнджі, твори рад. художників.

КІНО. Ще до Першої світової війни на тер. Криму знімалися фільми — це було пов'язано із неповторними краєвидами та намаганням відтворити у худ. фільмах визначні іст. події крим. та світової історії. 1908 франц. кінофірма «Пате» вперше знімала в Ялті видові фільми. 1911 О. Ханжонков зняв іст. фільм «Оборона Севастополя». 1917 акціонерне товариство «Ханжонков і Ко» відкрило кінематографічну базу в Ялті. У 1920-х вона як Друга кінофабрика ВУФКУ випускала укр. фільми: «Остання ставка містера Енніока» (за романом О. Гріна; 1922), «Привид

Автономна Республіка
Крим. Ластівчине гніздо
(м. Ялта)

бродить по Європі» (1922), «Остап Бандура» (разом з Одес. кіностудією, 1924), «Алім» (1926), «Ордер на арешт» (1927), «Тіні Бельведеру» (1927), «Кіра Кіраліна» (1928), «Трое» (1928). У 1931–1932 директором Ялтинської кіностудії був О. Горський, батько художниці-шістдесятниці А. Горської.

У рад. період Крим називали великим знімальним майданчиком СРСР. Першим кримськотатар. повноформатним худ. фільмом вважається фільм «Хайтарма», присвячений подіям депортації кримськотатарського народу 1944. Режисером фільму і виконавцем головної ролі був А. Сейтблаєв. Кримська татарка Джамала (С. Джамаладінова) знялась у фільмах «Поводир» укр. реж. О. Саніна та «Поліна» франко-бельг. реж. О. Барко. 2014 після анексії Криму РФ окупаційна влада примусово викупила студію у «ПолікомВест» і перетворена її на Державне унітарне підприємство Республіки Крим «Ялта-фільм».

МУЗИКА. Серед старовин. муз. інструментів крим. татар — зурна, тулуп-зурна, к'авалчихавал (свисткова дудка), к'амиш-к'авал — дудка з очерету; сантр (рід цимбалів), саз (щипковий), кеманче (смичковий). Серед ударних інструментів: чубук давул (великий барабан), давул (барабан), дарі — дойра; думбелек — парнілитаври тощо.

Крим. татари славляться нар. танцями, для яких характерні граційність, ритмічність та імпровізація. Серед найпопулярніших кримськотатар. танців — «Аггырававехайтарма», «Хайтарма», «Хоран».

Видатними нар. виконавцями були кларнетист, майстер муз. імпровізації, знавець народних кримськотатар. мелодій М. Абібуллаєв, скрипалі-співачи А. Меджит, Е. Німетуллаєв, трубач Ч. Ібриш. Серед сучас. оперних співаків слід назвати Д. В. Агеева, лауреата міжнар. конкурсів, який виступав на оперних сценах Валенсії, Карнегі-холу та ін.

На пісенному конкурсі «Євробачення» 2016 у Стокгольмі Україну представляла кримська татарка Джамала та виборола перемогу. Свою пісню «1944» Джамала присвятила трагічним подіям минулого, зокрема, депортації кримськотатар. народу.

СПОРТ. До окупації А. Р. К. значна частка спортивних баз розташовувалась на цій тер., зокрема, центр дефлімпійської та паралімпійської підготовки у Євпаторії. На тер. Криму розташовано багато стадіонів, стрілець. тирів, спорт. залів, де проходили навчально-тренувальні збори збірних команд України. У А. Р. К. регулярно організовуються чемпіонати, першості, турніри, особливо з футболу, волейболу, настіл. тенісу, велоспорту, шахів, армспорту. Футбольний клуб «Таврія», заснований у Сімферополі 1958 під назвою «Авангард», — перший чемпіон України 1992. Відновлений у 2016 і бере участь у чемпіонаті України з футболу серед аматорів.

Серед найвідоміших спортсменів А. Р. К. — 4-разова олімп. чемпіонка з плавання Я. О. Ключкова, олімп. чемпіон з боксу О. О. Усик, срібна олімп. призерка з вітрильного спорту С. В. Матевушева, бронзова олімп. призерка з худ. гімнастики Г. С. Різатдінова, багаторазовий чемпіон Європи з плавання А. А. Говоров.

Див. також *Кримські гори, Кримські татари, Кримськотатарська література, Кримськотатарська мова, Кримськотатарське мистецтво.*

Лит.: Кондраки В. Х. Универсальное описание Крыма. Санкт-Петербург, 1875; Маркович Е. Очерки Крыма. Санкт-Петербург, 1902; Башкиров А. С. Древние и средние века в истории Крыма. Симферополь, 1929; Історія міст і сіл УРСР. Кримська область. Київ, 1974; Адміністративно-територіальні преобразования в Крыму 1783–1998. Симферополь, 1999; Історія Криму. Кримське ханство: Навчальний посібник. Київ, 2000; Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. Київ, 2002; Івченко А. С. Крым — полуостров трех морей: Путеводитель. Київ, 2009; Сергійчук В. Український Крим. Київ, 2013.

Автономна система керування — комплекс засобів, розташованих на рухомому об'єкті, використовуваних для автомат. керування його рухом за заданістю заданою програмою. До А. с. к. входять вимірювачі відхилень поточних параметрів руху від програмних, формувальники команд, що керують виконувальними пристроями, які спрямовують вимірювані відхилен-

ня до нуля. Перші А. с. к. застосовували для керування рухом торпед і баліст. ракет. Осн. принципом корегування їх траєкторій було порівняння поточних значень параметрів руху з еталонними значеннями, які задавались гіроскопічними пристроями в ракетах або давачами тиску води в торпедах. Найціннішою властивістю таких систем є їхня незалежність від зовн. ворожих впливів. Сучас. тех. прогрес дав змогу втілити давні мрії людства про саморухомий транспорт та про «залізного» двійника людини, спроможного виконувати «людські» завдання у «нелюдських» умовах. Для реалізації мрії про автомат. транспорт потрібно приєднати до відомого засобу пересування (автомобіля, літака тощо) А. с. к., яка б програмно керувала рухом у заданому напрямку й урахувала зміни стану довкілля керованого рухомого об'єкта. Найпростіші завдання ставлять перед А. с. к. складськ. транспорту, який за програмою має пересувати вантажі в приміщенні заздалегідь відомої конфігурації. Завдання суттєво ускладнює зміна конфігурації приміщення та поява перешкод — персоналу та ін. рухомих об'єктів. Саме за таких умов удосконалювали апаратні та програмні засоби А. с. к., що, зрештою, привело до створення надійної А. с. к. рухом автомобілів у сучас. місті. Одночасно з розвитком наземного автомат. транспорту бурхливо зростає кількість розробок автомат. літальних апаратів. Завдання А. с. к. таких пристроїв, з одного боку, простіші порівняно із системами наземн. руху, де програми керування мають багато розгалужень відповідно до правил руху, з іншого боку — складніші, бо потрібно враховувати змінні параметри повітря під час польоту. Найскладнішим з погляду різноманітності задач є завдання створення А. с. к. для людиноподобного *робота*. Саме завдання такого типу спонукали до розвитку обчислювальних систем на кшталт нейронних мереж, які мають властивість до самонавчання й найліпше прилаштовують керований об'єкт до змінних умов застосування.

Лит.: Теория инвариантности и её применение в автоматических устройствах. Киев, 1959; Афонин П. М., Голубев И. С. Беспилотные летательные аппараты. Москва, 1967; Алешков М. Н., Жуков И. И. Физические основы ракетного оружия. Москва, 1972; Гавриш А. П., Ямпольский Л. С. Гибкие робототехнические системы. Київ, 1989; Козлов Ю. М. Адаптация и обучение в робототехнике. Москва, 1990; Лисенко В. М., Грабчак В. І., Новак Д. А. Теорія польоту. Суми, 2006.

Автономна церква — канонічне об'єднання православних епархій за тер. ознакою, яке має власного предстоятеля (як правило, в сані архієпископа або митрополита), обмежене внутрішнє самоврядування і входить до складу *автокефальної церкви*. Нерідко для помісної церкви (діє на обмеженій тер.) статус А. ц. є перехідним на шляху від її повного підпорядкування «материнській» («киріархальній») церкві до набуття автокефалії. У сучас. правосл. світі немає згоди щодо порядку надання автокефалії, проте визнається право кожної помісної церкви надавати своїм частинам статус А. ц. Нерідко, напр., у практиці Московського патріархату, статусу А. ц. передую статус частково самокерованої Церкви, екзархату або митрополичого округу.

Всеpravославний Собор на Криті в 2016 прийняв документ про порядок надання церк. автономії, згідно з яким Константинопольський патріархат має право ухвалювати остаточні рішення щодо спірних питань, коли на управління існуючою або потенційною А. ц. претендують дві або більше автокефальних церков.

Офіційне православ'я наразі визнає 5 А. ц.: Фінляндську автономну православну церкву та Естонську апостольсько-православну церкву (в складі Константинопольського патріархату), Синайську архієпископію (в складі Єрусалимського патріархату), Японську автономну православну церкву та Китайську автономну православну церкву (в складі Московського патріархату). Вони діють на тер. ін. д-в, а не тих, де їхні «материнські» церкви. Водночас канонічна тер. авт. Синайської православної церкви, що входить до складу Єрусалимської православної церкви, становить частину тер. Арабської Республіки Єгипет, на решті тер. якої діє ін. помісна правосл. церква — Олександрійська. Статус напівавт. церкви має Критська архієпископія в складі Константинопольського патріархату.

Фінляндська автономна православна церква складається з 3 епархій (24 парафій), в яких служить 4 єпископів і понад 20 священників. Естонська апостольсько-православна церква складається з 3 епархій (60 парафій), де служить 1 єпископ і понад 40 кліриків. Синайська православна церква має 1 єпископа, великий монастир св. Катерини на Синаї, 5 скитів та 17 подвір'їв (представництв). Японська автономна православна церква має 3 епархії, 2 єпископів і понад 150 парафій. Китайська автономна православна церква (була повністю розгромлена під час т. з. «культурної революції» в 1966–1976) зараз налічує 13 парафій, більшість з яких не має власних кліриків — церкву обслуговують єпископи з Росії. Українська православна церква, якій Московський патріархат формально не надав статусу А. ц., в сотні разів перевищує всі офіційно визнані А. ц. сучасного православного світу як за кількістю кліру, так і за кількістю парафій.

Статут Московського патріархату відрізняє А. ц. від самокерованих церков, до яких відносить Українську, Білоруську, Латвійську, Естонську православні церкви, Православну церкву Молдови та Російську православну церкву закордоном. Різні самоврядні церкви в складі Московського патріархату мають різну міру самостійності: статус Української православної церкви відрізняється від статусу А. ц. тільки номінально, але не в обсязі прав і повноважень.

Самокеровані канонічні структури, подібні до А. ц., є також у складі Константинопольського патріархату (Руська архієпископія у 3х. Європі, Українська православна церква в США, Українсько-православна церква в Канаді, Грецька православна архієпископія Америки, Свята гора Афон та ін.) і Польської православної церкви (Португальська православна церква).

Термін «автономна» входить до назв кількох «альтернативних» православних церков, які не визнані офіційним православ'ям, напр., Російської православної автономної церкви (з центром у м. Суздаль, Росія) та Української автономної істинно-православної церкви (з центром у м. Рівному, Україна).

Лит.: Никодим (Милаш), еп. Далматинский. Православное церковное право. Санкт-Петербург, 1897; Скурлат К. История поместных православных церквей. Москва, 1994. Т. 1; Цыпин В., прот. Церковное право. Москва, 1996.

О. В. Солдатов

Автономна церква в Україні (1941–1944) — конфесія, що виникла й діяла на тер. Рейхскомісаріату «Україна» в роки гітлерівської окупації. На архієрейському соборі у серпні 1941 в Почаївській лаврі за участі архієпископів Олексія (Громадського), Симона (Івановського), єпископів Веніаміна (Новицького) і Пантелеймона (Рудика) було вирішено: а) до помісного собору правосл. церкви в Україні вважати її канонічно залежною від Моск. патріархату РПЦ; б) повернути їй права автономії; в) надати старшому з ієрархів архієпископу Олексію повноваження обласного митрополита. На соборі єпископів у грудні 1941 Олексія (Громадського) оголошено митрополитом Волин. і Житомир. та екзархом України. Канонічною підставою утворення Автономної правосл. церкви (АПЦ) стали рішення Всерос. помісного собору (1918 затверджені патріархом Тихоном) про авт. права правосл. церкви в Україні. АПЦ, за різними оцінками, мала 16 архієреїв, 5600 приходів. Їй належали обидві лаври — Києво-Печерська і Почаївська, а також майже всі (крім 4, що перебували у складі УАПЦ) монастирі. Під час окупації висвячено бл. 400 пастирів. 1943–1944 діяла Кременецька духовна семінарія.

У жовтні 1942 відбулася зустріч митрополита Олексія з автокефальними єпископами Мстиславом (Скрипником) і Никанором (Абрамовичем), результатом якої стало підписання Акта про об'єднання автономної і автокефальної церков. Унаслідок тиску з боку нацистської влади ієрархії Олексій 16.12.1942 визнав акт недійсним. Міжконфесійні тертя стали однією з гол. причин страти Олексія (Громадського), єпископа Михайла (Тарнавського) та трьох десятків священників АПЦ бойовиками ОУН. АПЦ визнавала окупаційну владу і виконувала її розпорядження. З приходом рад. влади більшість її ієрархів репресовано, а рядовий клір перейшов до складу РПЦ.

Лит.: Heyer K. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Cologne (Braunsfeld), 1953; Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. Полтава, 1997; Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 1997; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. Київ, 1998.

О. Є. Лисенко

Автономна чернеча область Святої гори Афон — див. *Афон*.

Автономний ландшафт — елементарний ландшафт вододілів, в яких процеси ґрунтоутворення і розвиток рослинності відбуваються незалежно від ґрунтових вод. А. л. характеризуються відсутністю надходження матеріалу шляхом рідкого і твердого бічного стоку, витрата матеріалу відбувається внаслідок стоку і промочування. Термін запропонований геохіміком А. І. Перельманом. Синонімом є елювіальні ландшафти.

Лит.: Малишева Л. Л. Геохімія ландшафтів. Київ, 2000.

Б. Б. Полинова

Автономний округ — різновид авт. адм.-тер. утворень у СРСР у складі області, краю або автономної республіки. На відміну від авт. республік і автономних областей, А. о. не мали формальних ознак державності. Адм.-тер. одиниці цього типу існували лише в одній республіці СРСР — РСФРР (згодом РРФСР, тепер РФ). Перші А. о. (до 1977 — нац. округи) було сформовано 1921 у складі Горської АСРР на Пн. Кавказі. Після її поділу на авт. області А. о. розформовано. У 1920–1930-х у кількох областях і краях РСФРР (РРФСР) було створено ряд А. о., частину з яких згодом було розформовано. У цей період вони являли собою аналог національних районів в УСРР (згодом УРСР) та ін. республіках СРСР. Згідно з Федеративною угодою від 31.03.1992 А. о. РФ стали суб'єктами федерації та отримали права адм.-тер. утворень вищого рівня, хоча деякі з них продовжили одночасно бути частинами більших адм.-тер. одиниць. У 2000-х більшість із них було ліквідовано: Коряцький А. о. увійшов до складу Камчатського краю, втративши права автономії; Комі-Перм'яцький А. о. було об'єднано з Пермською обл. в нову адм.-тер. одиницю — Пермський край. Станом на 2016 у складі РФ існує чотири А. о.: Ненецький А. о. (у складі Архангельської обл., з правами окремого суб'єкта федерації); Ханти-Мансійський А. о. — Югра (у складі Тюменської обл., з правами окремого суб'єкта федерації); Чукотський А. о. (окремих суб'єкт федерації), Ямало-Ненецький А. о. (у складі Тюменської обл., з правами окремого суб'єкта федерації). А. о. існують також у Китайській Народній Республіці, де вони входять до складу адм.-тер. одиниць вищого рівня (авт. районів або провінцій).

Автономов, Леонід Андрійович (01.11.1937, м. Київ, Україна) — кінорежисер, сценарист. Працював у галузі документального кіно. Режисер широкого тематичного діапазону. Майстер психологічного портрету. Закінчив 1968 режисерське відділення кіноф-ту Київ. ін-ту театр. мист-ва (тепер — Київ. нац. ун-т театру, кіно і телебачення) імені І. Карпенка-Карого. Працював на студії «Укркінохроніка» (1968–1994). Фільми А.: «День польотів курсанта Юхименко», «Спомин» (обидва — 1968), «Одеський оперний», «Студенти в СРСР» (обидва — 1969), «Запоріжжя в будні й свята» (1970), «Формула життя» (1970); Приз Республіканського кінофестивалю «Молодість», «Триста чотирнадцять» (1971), «Удень і вночі» (1972), «Ймовірність Сильвестрова», «Тил, що кував перемогу», «Присяга» (усі три — 1974), «Людина народилася» (1977), «Таке щасливе життя Григорія Малинки» (1978), «Незабутнє. Українському радянському кіно 60 років» (1979), «Лесь Курбас. Для майбутнього» (1988), «Дорога задовжки в півстоліття» (1991), «Дума» (1992), «Україна — земля незалежна» (1993) та ін. Автор низки сценаріїв, частину яких реалізував у власних стрічках.

Т. Д. Мороз

Автооксидация (від *авто...* і *оксиди*) — самочинне окислювання речовин за невисокої температури без впливу *каталізатора*. А. — основа біол. процесів окислювання.

Автооператор (від *авто...* і *оператор*) — у багатооперац. верстаті — пристрій для автомат.

Автооператор консольний

зміни інструмента. А. здійснює захоплення інструмента, який виконав операцію, витягує його зі шпинделя й ставить на його місце ін. інструмент. Контролювання положення кожн. інструмента в шпинделі здійснюється автоматично. Використання А. сприяє підвищенню продуктивності внаслідок скорочення допоміжн. часу, поліпшення орг. праці, підвищення точності оброблення деталі через скорочення числа перебудовань і високого ступеня автоматизації, що дає змогу здійснювати швидке переналадження обладнання на виготовлення іншої деталі. У гідроенергетиці А. *гідроелектричної станції* (ГЕС) — система автомат. пристроїв, що забезпечує надання команди на запускання та зупинення агрегатів ГЕС за зміни режиму їхньої роботи внаслідок зміни напору води, витрат чи навантаження електроенергетичної системи, до складу якої входить гідроелектростанція. За формою подання інформації А. ГЕС поділяють на аналог. та цифр. В А. ГЕС аналог. типу входять: командний або керувальний блок, блок вибирання черговості пуску (зупинки) агрегатів, блок напору, а також датчики потужності й водотоку; черговість запускання агрегатів вибирає оператор. А. ГЕС цифр. типу керує комп'ютер. Характеристика агрегатів задаються програмою й зберігаються в пам'яті комп'ютера, що забезпечує оперативне керування ГЕС. Цифр. А. забезпечують автомат. керування режимами потужних багатоагрегатних ГЕС і в поєднанні з керув. машинами центр. диспетчерських пунктів енергосистем сприяють розв'язуванню загальносистемних завдань.

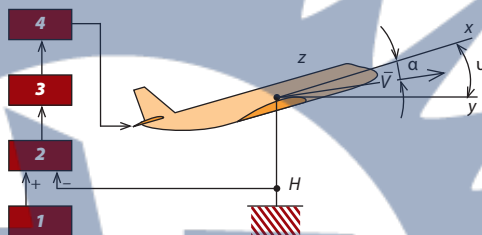
Лит.: Гжиров Р. И., Серебренникий П. П. Программирование обработки на станках с ЧПУ. Ленинград, 1990; Большой энциклопедический политехнический словарь. Киев, 2004; Ловыгин А. А., Теверовский Л. В. Современный станок с ЧПУ и CAD/CAM система. Москва, 2012.

Автопавільйон (від *авто...* і франц. pavillon — альтанка, з лат. rapilio — намет) — споруда на зупинці громад. транспорту для короткочасного перебування пасажирів. А. є необхідн. елементом дорожн. інфраструктури. А. поділяють на два типи — закриті та відкриті. Для А. на міжміськ. трасах використовують переважно важкі конструкції закрит. типу, які забезпечують ліпший захист від несприятл. погодн. умов та випадкового наїзду автотрансп. засобів. У межах насел. пунктів установлюють А. відкритого типу, в яких використовують полегшені каркасні конструкції з метал. і залізобетон. елементів, полікарбонату, загартованого скла тощо. А. встановлюють на зупинкових майданчиках з тверд. покриттям; відстань від ближньої грані А. до кромки зупинкового майданчика має становити не менше 3 м. А. обладнують лавами для сидіння з дерев'яних дощок або метал. профілів, смітєвими урнами, освітлювальними приладами. Під час розроблення та встановлення А. зважають на архіт. та ландшафтні особливості місцевості. На найважливіших інтуристських маршрутах, на дорогах у зонах масового відпочинку, курортних і заповідних зонах, на під'їздах до міст, біля іст. місць тощо. А. часто будують за індивід. проектами, розробленими з урахуванням місцевих умов, традицій нар. архітектури та стильової єдності певної ділянки дороги.

Лит.: Шляхи підвищення ефективності дорожнього господарства України в нових умовах господарювання.

Київ, 1994; Про автомобільний транспорт: Закон України № 2344-III від 05.04.2001; Технічні правила ремонту та утримання автомобільних доріг загального користування України П-Г.1-218-113-97; ДБН В.2.3-4:2015. Автомобільні дороги. Частина I. Проектування. Частина II. Будівництво. Київ, 2015.

Автопілót (від *авто...* і *пілót*) — пристрій або програмно-апаратний комплекс, що автоматично керує рухом трансп. засобу за заданою траєкторією. Упродовж. останнього століття А. найчастіше застосовували в авіації. Найбільшим досягненням у цьому напрямку є втілена

Автопілót

(функціональна схема дії каналу керування висотою польоту літака):
H — справжня виміряна висота польоту літака;
1 — датчик висоти польоту літака; 2 — підсилювач;
3 — пристрій, що формує керуючі сигнали; 4 — рульова машинка; z — поперечна вісь (перпендикулярна до площини малюнка);
x — поздовжня вісь; α — кут атаки; V — вектор швидкості;
u — кут тангажу; y — лінія горизонту.

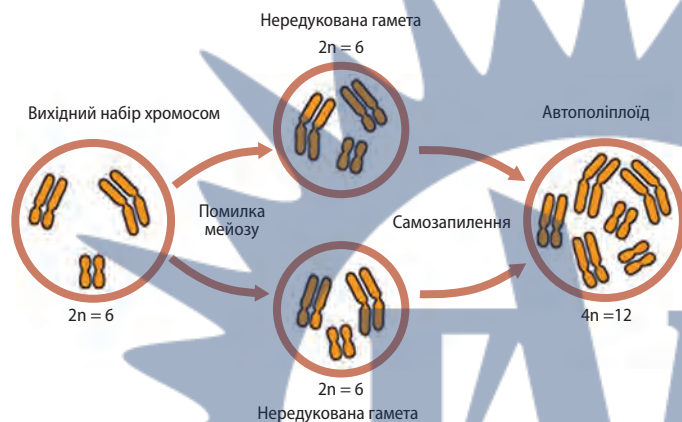
можливість автоматизації всіх етапів польоту незалежно від метеорол. умов. Останнім часом термін А. набув популярності для позначення комплексів автоматиз. керування наземн. транспортом. Створення сучас. А. для автомобіля стало можливим після втілення систем навігації космічної та використання обчислюв. систем реального масштабу часу. У побуті термін «на А.» використовують для опису рефлексивних дій людини.

Лит.: Боднер В. А. Системы управления летательными аппаратами. Москва, 1973; Александров А. Д. и др. Системы цифрового управления самолетом / Под ред. А. Д. Александрова, С. М. Федорова. Москва, 1993; Бабак В. П., Наритник Т. М., Куц Ю. В., Казимиренко В. Я. Обработка сигналов в радиоканалах цифровых систем обработки информации. Київ, 2005.

Автополіплоїдія (від *авто...* і *поліплоїдія*), аутополіплоїдія — більше ніж дворазове спадкове кратне збільшення (зазвичай, спонтанне) ідентичних наборів хромосом у клітинах рослин, рідше тварин, того самого виду. Також виникнення поліплоїдного орг-му внаслідок геномної мутації типу поліплоїдії у предкового диплоїдного орг-му аналогічного виду. А. виникає через порушення розходження хромосом у мітозі чи мейозі (значно рідше), здебільшого внаслідок дії фіз. і хім. чинників. Трапляється у природі, а також може бути індукована спрямовано за допомогою спец. речовин — поліплоїдогенів, найвідомішим серед яких є *алкалоїд колхіцин*. Якщо орг-м має 3, 4, 5, 6 і т. д. наборів хромосом, то його називають автотриплоїдом, автететраплоїдом, автопентаплоїдом, автогексаплоїдом і т. д., а саме явище — автотриплоїдією і т. д. А. призводить до зміни геномної структури ядра, метаболізму і, зазвичай, фенотипу орг-му. Автополіплоїди порівняно з диплоїдами можуть бути більшими і плодючішими, більшими із середньою плодючістю і дрібнішими з нижчою плодючістю. У рослин автополіплоїди частіше відрізняються від своїх попередників: мають більші за розмірами листки, квітки, насіння, міцніші стебла тощо. Клітини та їхні ядра в автополіплоїдах теж більші за розміром. Це явище, відоме під назвою *гігантизм*, властиве не всім автопо-

ліплоїдам. У самозапильних рослин гігантизму майже не буває. Гігантизм супроводжується зміною низки фізіол. і біохім. властивостей клітин, що забезпечує вищу стійкість автополіплоїдів до несприятливих умов, захворювань тощо. Внаслідок наявності у хромосомному наборі автополіплоїда понад двох гомологічних хромосом кон'югація гомологів у мейозі і розходження хромосом здебільшого порушені. Головною причиною їх низької фертильності й (у рослин)

Приклад виникнення автополіплоїдів у самозапильних організмів

зниженої насіннєвої продуктивності є порушення гаметогенезу. Слід відрізняти А. організмів від т. з. соматичної поліплоїдії (ендополіплоїдії), коли у процесі диференціювання клітин у них відбуваються генетично запрограмовані процеси мультиплікації (кратного збільшення) хромосомного матеріалу. Соматична ендополіплоїдія найбільш властива клітинам з активним метаболізмом і високоспеціалізованим, у рослин — також характерна для запасальних тканин. У результаті більшість спеціалізованих тканин генетично диплоїдних орг-мів складається з високополіплоїдних клітин, що можуть містити десятки, сотні, в окремих випадках — тисячі наборів хромосом і навіть політенні хромосоми. Напр., у деяких комах політенними є клітини слинних залоз, у людини ендополіплоїдними є клітини печінки, серцевого м'яза, нервові клітини, а в рослин — більшість запасальних тканин (ендосперм, серцевина пагонів і коренів, м'якуш плодів і бульб тощо). А. (ендополіплоїдія) є характерною для культивованих клітин і тканин, особливо виражена у рослинних клітинних ліній — продуцентів біологічно активних речовин. А. — одна з форм еволюції рослин, рідше тварин, є одним із найпоширеніших шляхів симпатричного видоутворення, використовується у селекції для отримання продуктивніших форм і сортів рослин. Зокрема, експериментально отримано високопродуктивні триплоїди (кормовий і цукровий буряк, кавун, м'ята перцева тощо), тетраплоїди (жито, кукурудза, гречка, конюшина, редиска тощо). Значний внесок у дослідження А. зробили укр. вчені (В. П. Зосимович, Н. К. Наваліхіна, М. І. Худяк, В. О. Панін, Д. І. Малюта, М. Ф. Ковалевська, І. А. Шевцов, А. Ф. Шуліндин, Ф. Л. Щепотьев, С. Г. Машталер, М. П. Драч, Т. Т. Борисенко, В. А. Труханов, С. О. Резнікова, О. О. Гостев, В. А. Кунах та ін.). В Україні, зокрема, створено автополіплоїдні сорти цукрового і кормового буряку, конюшини, жита, м'яти, шавлії, лаванди тощо, які висівались на полях

на тисячах гектарів, істотно підвищивши продуктивність. В. А. Кунах із співробітниками створив поліплоїдні клітинні лінії раувольфії зміїної, женьшеню, родіоли рожевої, угернії Віктора тощо, які вирощували у промислових масштабах як джерело сировини для медичної, харчової, косметичної пром-сті. Широке розповсюдження А. у с. г. стримує низька насіннєва продуктивність автополіплоїдних орг-мів й ускладнене насінництво поліплоїдних форм рослин.

Лит.: Бреславец Л. П. Полиплоидия в природе и в опыте. Москва, 1963; Экспериментальная полиплоидия у культурных растений: Сб. научн. трудов. Киев, 1974; Глазко В. И., Глазко Г. В. Русско-англо-украинский толковый словарь по прикладной генетике, ДНК-технологии и биоинформатике. Киев, 2001; Кунах В. А. Биотехнология лекарственных растений. Генетичні і фізіолого-біохімічні основи. Київ, 2005; Тоцький В. М. Генетика. Вид. 3. Одеса, 2008; Инге-Вечтомов С. Г. Генетика с основами селекции. Санкт-Петербург, 2010; Стегний В. Н. Цитогенетика эволюционного процесса. Томск, 2013.

В. А. Кунах

Автопортрет (від *авто...* і *портрет*) — створення образу автора-митця, виконане ним самим. Як правило, А. є різновидом портретного жанру, хоча іноді може бути «вкрапленням» у композицію ін. жанру. Найпоширеніший в образотворчих (візуальних) мист-вах — живописі, графіці, скульптурі, фотографії, рідше зустрічається також і в словесних та аудіовізуальних мист-вах.

Зображення митця за роботою трапляється вже в давньоєгипетському мист-ві та у давньогрец. вазопісі, однак більшість таких прикладів не можуть бути ідентифіковані саме як А. До перших відомостей про А. конкретного митця відноситься згадка *Плутарха* про А. давньогрец. скульптора *Фідія* серед персонажів його «Битви амазонок» у *Парфеноні*. У Середні віки й епоху Відродження, а в окремих випадках й у пізніші часи, вставлений у худ. композицію А. її автора часто виконував роль свого роду авторського підпису (*Л. Сіньореллі*, *Б. Гоццолі*, *Д. Гірандайо* та ін.). Відомі вставлені А. в композиціях таких художників італійського Ренесансу як *Джотто*, *Мазаччо*, *С. Боттичеллі*, *Рафаель* Санті, *Мікеланджело* Буонаротті, *Тиціан* та ін. З епохи Ренесансу набуває поширення й самостійний А., формуються його жанрова специфіка та різноманітність. Становлення північно-ренесансного А. пов'язується з творчістю провідного майстра нім. Відродження А. *Дюрера*, який створив понад 50 А. «Автопортрет з чорнолохом», автопортрети 1493 та 1500 та ін.).

Не втрачає популярності А. і в добу бароко. Новим кроком в історії жанру стають автопортрети *П. П. Рубенса* («Автопортрет з Ізабелю Брант», 1609). Кілька десятків автопортретних зображень належить *Рембранту*. Картина *Д. Веласкеса* «Меніні» (1656) включає в композицію А. художника. У 17 ст. суто побутові реалістичні А. поширюються у голландському живописі (*Я. Стейн* «Автопортрет з дружиною на підпитку», «Автопортрет з лютнею»).

У творчості майже кожного художника 18–19 ст. представлений жанр А. (*А. Ж.Б.С. Шардена*, *Ж.-Л. Давида*, *Г. Курбе*, *Е. Делакруа*, *І. Крамського*, *В. Сурікова*, *І. Рєпіна* та ін.). Серед А. *В. Ван Гога*: «Автопортрет з перев'язаним вухом і трубою»

(1889), «Автопортрет у фетровому капелюсі» (1887–1888), «Автопортрет з пензлями та палітрою» (1889) та ін. Значна кількість А. у творчості багатьох митців, зокрема й В. Ван Гога, пояснюється тим, що художник часто буває сам для себе найдоступнішою та непримхливою моделлю для вдосконалення своєї майстерності, для художницьких вправ.

У 20 ст. А., як і інші жанри, урізноманітнюється завдяки широкому горизонту стилістичних та технічних пошуків митців: водночас із традиційними, реалістичного спрямування композиційними створюються авангардні автопортретні роботи. Несподіваними концептуальними композиційними рішеннями відзначаються графічні А. М. К. *Ешера* у стилі імп-арту, як-от «Автопортрет в сферичному дзеркалі» (1935). А. був одним з улюблених жанрів у творчості С. *Далі*: «Кубістичний автопортрет» (1923), «М'який автопортрет зі смаженим салом» (1941), «Автопортрет у вигляді Мони Лізи» (1950) та ін. Більше 50 А. залишила у своєму творчому спадку всесвітньовідома мексиканська худ. Ф. *Кало*, серед яких «Автопортрет з терновим вінцем та колібрі», «Автопортрет з мавпочкою», «Дві Фріди», «Шпиталь Генрі Форда», «Маленька лань» та ін. Створенням фотографічних А. захоплювався лідер поп-арту Е. *Воргол*, найвідоміший його «Червоний автопортрет» (1986). Втім, фотографічний А. став дійсно масовим жанром з активним поширенням з початку 2010-х т. з. «селфі».

Картину еволюції А. в укр. мист-ві відновити складно, оскільки багато творів утрачено, багато лишилися анонімними. Перший відомий А. в укр. живописі вміщено на підписній іконі «Розп'яття» (1691; В. *Липський*). Художник зобразив себе поряд із родиною донатора. Імовірно, автопортретним є й зображення Євангеліста Луки у розписах Воздвиження Чесного Хреста церкви в м. Дрогобичі (кін. 17 — поч. 18 ст.). Зображення темnobородого чоловіка з палітрою й пензлем у руках перед мольбертом має явно портретні риси.

1803 нар. майстер Костянтин вмістив свій А. на церк. корогві (внизу композиції «Пієта» в овалі, на медальйоні зображено профільне погруддя молодого вусатого чоловіка у білому військ. мундирі й перуці з косою). Перший А. як окремий твір виконала А. С. Полуботок (1801). На полотні змальовано літню жінку в темному міщанському одязі, на звороті — традиційний напис — розповідь про життєвий шлях зображеної.

З перших десятиліть 19 ст., із поживленням худ. життя, митці частіше звертаються до А., що свідчить про самоусвідомлення, зростання сусп. ролі й значення митця як людини творчої професії. Особливо популярним стає А. у діяльності вихованців петерб. Академії мист-в, які відображали тогочасну духовну атмосферу. Романтизацією образу, увагою до внутр. світу позначено твори П. Г. *Зайцева* (1828; Н.-д. музей Академії мист-в у Петербурзі), І. К. *Зайцева* (1834–1935; Полтав. худ. музей), А. М. *Мокрицького* (1835; Російський музей, Санкт-Петербург), П. М. *Орлова* (1847; Російський музей, Санкт-Петербург), Д. І. *Безперчого* (1846; Харків. худ. музей), потім до реалістич. трактування характеру — К. С. *Павлова* (1835; Нац. худ. музей України), Г. Г. *Лапченка* (1849; Алушкінський палац-му-

зей) та ін. Винятково важливого значення набуває А. у творчості Т. *Шевченка*. Прикладом включення своєрідно «замаскованого» А. в сюжетну канву зображення є картина Є. Ф. *Крендовського* «Збирання на полювання» (1836; Третьяковська галерея), де художник зобразив себе у бекеші, з рушницею в руках. Іноді А. вміщували в пейзажне полотно (І. П. *Похитонов* «Автопортрет. За роботою»; 1911, приват. зб., Франція; О. Г. *Сластіон* «Художник на етюдах», 1980-ті, Сум. худ. музей).

Прагнучи наголосити свої соц. симпатії, художники часто змальовували себе представниками народу — у вигляді селян (А. А. М. *Гороновича*, 1848, Третьяковська галерея; Л. М. *Жемчужникова*, 1853, Нац. худ. музей України; Н. Х. *Онацького*, 1909, Сум. худ. музей; В. О. *Корнієнка*, 1904, Дніпр. худ. музей). Демократизм і аналітичність образів характерні для А. художників-передвижників. Вони виконували А. монохромні олівцеві (П. Д. *Мартинів*; 1877), олійні, приглушеного колориту, переважно погрудні (М. К. *Пимоненко*; 1912), акварельні (С. П. *Костенко*; 1888). Справжнього розквіту досягає А. на межі 19 і 20 ст. Майже у кожного тогочасного митця були не лише поодинокі А., а й цикли таких зобра-

Автопортрет. О. Мурашко.
Автопортрет, 1918

жень. Пафосом боротьби, внутр. конденсованістю почуттів пройнято А. О. О. *Мурашка* (1917; Нац. худ. музей України).

Серед зах.-укр. митців до А. активно звертались Я. *Машковський* (1825), М. *Яблонський* (1830, обидва — Львів. нац. галерея мист-в), Т. Д. *Копистинський* (1871–1872), Й. П. *Курилас* (1900, обидва — Нац. музей у Львові) та ін. Численними були А. в творчості Я. В. *Пстрака*, М. І. *Федюка*, М. Д. *Сосенка*, І. І. *Труша*, О. Л. *Кульчицької*. Чітке усвідомлення важливої ролі митця, тему драматичної, але водночас прекрасної долі послидовно втілено у циклі автопортретів О. Х. *Новаківського*.

Новим змістом наповнюються А. художників 20 ст. Поряд з творами реаліст. напряму з'явилися А., вирішені в руслі авангардизму («Автопортрет» О. К. *Богомазова*; 1920-ті). У Ф. Г. *Кричевського* ще на поч. 20 ст. простежується орієнтація на образи, сповнені життєвої снаги, фіз. здоров'я, духовної сили («Автопортрет», 1911,

Нац. худ. музей України). Найхарактерніший приклад — «Автопортрет у білому кожусі» (1926–1932), де виявлено творчі позиції митця, його мист. кредо. Широким узагальненням, героїзацією образу сповнено невеликі графічні А. — О. О. Кокеля (1929; Харків. худ. музей), К. М. Єлеви (1939; Нац. академія образотворчого мист-ва й архітектури), А. Г. Петрицького (1926; Нац. худ. музей України). Пафос часу, відчувається в камерному А. І. С. Іжакевича (1927; Нац. худ. музей України), у піднесеному внутр. стані постаті на А. В. І. Касіяна (1920; пастель, Нац. худ. музей України). У техніці силуету вирішено «Автопортрет з дружиною й дітьми» Г. І. Нарбута (1919; Нац. худ. музей України).

До А. звертаються й нар. майстри К. Білокур (Нац. музей укр. нар. декоративного мист-ва), Я. Отришко (1920-ті). Серед друзів-однодумців змалював себе А. М. Ерделі в «Груповому портреті закарпатських художників» (1947; Закарп. худ. музей).

Серед художників і графіків укр. зарубіжжя А. займає важливе місце у творчості С. Гординського, Я. Гніздовського та ін. В укр. А. кін. 20 — поч. 21 ст. простежуються типові напрями трактування образу, кращі з них відтворюють єдність особистого та загальнолюдського.

Лит.: Автопортрет в русском и советском искусстве. Каталог выставки. Москва, 1977; Рубан В. В. Український портретний живопис першої половини XIX століття. Київ, 1984; Рубан В. В. Український портретний живопис другої половини XIX — початку XX століття. Київ, 1986; Зингер, Л. С. Автопортрет в советской живописи. Москва, 1986; Андронов Н. Из истории автопортрета: Заметки художника. // Творчество. 1989. № 11.

В. В. Рубан, Л. Л. Корнеева

А́втор [лат. au(c)tor — засновник, творець] — творець художнього, мистецького або публіцистичного твору, наук. дослідження, проекту, винаходу тощо. Поняття авторства в історії л-ри виникло з переходом від фольклорно-колективної творчості до індивідуальної, воно змінювалося в різні періоди розвитку л-ри у зв'язку з неоднаковими вимогами щодо співвідношення творчої самобутності й використання традиційних, канонічних зразків. Проблему А. досліджують і в плані вивчення структури худ. тексту, розглядаючи А. (чи «образ А.») як оповідача, носія худ. викладу, як суб'єкта, що визначає стильову єдність твору. З'ясування авторства всіх відомих творів є одним із завдань літературознавства (див. Атрибуція, Текстологія). У юрид. плані зв'язок А. з твором регулюється авторським правом.

Лит.: Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. Москва, 1961.

М. П. Бондар

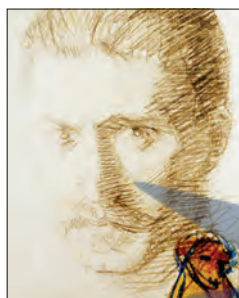
Автора́діогра́фія (від авто... і радіографія), радіоавтографія — метод вивчення розподілу радіоактивних речовин у досліджуваному об'єкті накладанням на нього чутливої до радіоактивних випромінювань фотоемульсії з подальшим її проявленням. Радіоактивні речовини, що містяться в об'єкті, ніби самі себе фотографують за допомогою власного світлового випромінювання, звідки й походить термін А. Метод А. широко застосовують у фізиці, техніці, біології та медицині — усюди, де активні ізотопи використовують як індикатори. Картину роз-

поділу радіоактивних елементів можна отримати в два способи. У 1-му випадку вивчають ступінь почорніння фотоплівки від досліджуваного й еталонного зразків (т. з. макрорадіографія). 2-й спосіб, набагато чутливіший від 1-го, полягає в підрахунку слідів (треків), утворених у фотоемульсії іонізуючими частинками, за допомогою оптичного або електронного мікроскопа (мікрорадіографія). Фотографічне зображення розподілу радіоактивних речовин у досліджуваному об'єкті, отримане методами А., наз. авторадіограмою або авторадіографом. Для отримання макроавтографів використовують спец. мікрозернисті емульсії. Оскільки число відновлених зерен срібла фотоемульсії пропорційне кількості радіоактивних частинок, які подіяли на неї, то А. дає змогу визначати як локалізацію радіоізотопа в об'єкті, так і його кількість. Кількісний аналіз макроавтографів здійснюють методом фотометрії, а мікроавтографів — підрахунком під мікроскопом зерен срібла або слідів-треків. Перспективним є поєднання А. з електронною спектроскопією. Метод А. дає змогу виявляти радіоактивні елементи у тілах, їх розподіл у тканинах живих орг-мів. Якщо ввести до орг-му сполуки, мічені радіоізотопами, і дослідити тканини й клітини методом А., можна отримати точні дані про локалізацію та хід процесів життєдіяльності, про розподіл у орг-мі різних речовин. Напр., застосування радіоактивного йоду та А. дало змогу уточнити закономірності діяльності щитовидної залози.

Лит.: Бойд Д. А. Авторадиография в биологии и медицине / Пер. с англ. И. А. Кедр-Степановой, Я. В. Мацуля. Москва, 1957; Rogers Andrew W. Techniques of Autoradiography. 3rd ed. Amsterdam, 1979.

Р. П. Гайда

Автора́лі — комплексні змагання з автомобільного спорту на точність дотримання заданого графіку руху за певним шляховим маршрутом. Існують кілька видів авторалі: класичне, або ралі другої категорії; ралі першої категорії; ралі-рейди. Класичне ралі — це автоперегони, в яких головне завдання екіпажу — прибуття у визначений час на пункт за маршрутом. Ралі першої категорії — перегони, що відбуваються на дорогах заг. користування, гол. завдання яких — проходження у якнайкоротший час спеціальних (швидкісних) ділянок траси за умови вчасного прибуття на старт у дорожньому режимі з дотриманням правил дорожнього руху. На час проведення змагань дороги, закриті для всіх користувачів, окрім учасників гонки. Ралі-рейди — перегони, які проходять і дорогами загальної користування, і на ділянках без доріг (степ, саванна, пустеля, чагарник тощо). На відміну від звичайного авторалі, у ралі-рейдах від штурмана та пілота вимагається вміння орієнтуватися на місцевості в умовах бездоріжжя. Як і в класичному ралі, учасники ралі-рейдів є учасниками дорожнього руху на загальних підставах. Змагання проводяться відповідно до вимог Міжнар. автом. федерації за регламентом, що затверджується (залежно від рангу змагань) нац. автом. федераціями або федераціями вищого рівня. Регламент гонки визначає та деталізує всі вимоги та особливості кожної конкретної гонки. Найважливіші обов'язки організатора змагань: вибір і підготовка траси, забезпечення безпеки

Автопортрет. М. Бойчук.
Автопортрет, поч. 1910

учасників та глядачів, суддівство, хронометраж, інформ. забезпечення учасників, контроль відповідності тех. засобів вимогам Міжнар. автом. федерації тощо. В ралі учасники стартують послідовно з певним інтервалом у порядку, визначеному правилами Міжнар. автом. федерації. Чемпіонати з ралійних дисциплін складаються з кількох етапів за заздалегідь затвердженим календарем. Кожен етап відбувається на окр. трасі. Етапи змагань багатоденні, тривалість — від 2 днів для нац. чемпіонатів з автоталі, до 10–15 днів — для ралі-рейдів типу «Париж—Дакар».

Учасники першого трансконтинентального автоталі
«Нью-Йорк—Париж», 1908 р.

У більшості випадків участь у змаганнях можуть брати спортсмени не молодше 18 років. Для нац. чемпіонатів відповідні федерації можуть встановлювати свій віковий ценз. У Великій Британії дозволяється стартувати пілотам віком від 16 років. Дистанція траси, зазвичай, становить: для ралі першої категорії — 200–400 км, з яких 50 % займають спецділянки; для ралі-рейдів — до десятків тисяч кілометрів; для класичних ралі коливается у широких межах від сотень до тисяч кілометрів.

Лит.: Профессиональный спорт. Київ, 2000; Сингуринді Е. Г. Автоталі. Москва, 1978; Трейбал З. Искусство вождения автомобиля / Пер. с чеш. Москва, 1960; Шугуров Л. М. Современные гоночные и спортивные автомобили. Москва, 1968.

С. Ф. Матвеев

Авторегуляція (від *авто...* і *регуляція*) — див. *Саморегуляція*.

Автореферат (від *авто...* і *реферат*) — короткий усний або письмовий виклад твору, переважно наукової праці, результатів дослідження, змісту видання, написаний автором.

Найбільш поширеним є А. канд. або доктор. дисертації, в якому подають основні тези, результати, висновки, що розкривають концепцію і здобутки здійсненого дослідження. Вимоги до написання авторефератів дисертацій в Україні визначаються Державними стандартами України.

Структурно А. дисертації складається з трьох розділів: 1) заг. характеристика роботи; 2) список опублікованих праць за темою дисертації; 3) анотації трьома мовами (укр., рос., англ.). У заг. характеристиці роботи стисло викладають такі положення: актуальність дослідження; мета і завдання; об'єкт, предмет, методи дослідження; практична й наукова значення одержаних результатів, які виносяться на захист; апробація роботи й особистий внесок здобувача; обсяг і структура дисертації.

Лит.: Вимоги до оформлення дисертацій та авторефератів дисертацій // Бюлетень ВАК України, 2011, № 9–10.

В. Е. Шевченко

Авторизація [франц. *autorisation* — дозвіл, від пізнюлат. *au(c)torizare* — давати владу] — 1) В інформ. технологіях — надання повноважень особі або групі осіб на виконання певних дій у системі оброблення даних. А. контролює доступ легальних користувачів до ресурсів системи після успішного проходження ними *автентифікації*. Найчастіше процедури автентифікації й А. поєднують. За допомогою А. встановлюються й реалізуються права доступу до ресурсів. 2) У банк. справі — підтвердження повноважень або авторства особи, яка пред'явила електрон. документ або картку. Розрізняють А. електрон. документів за деякими атрибутами в цифр. формі, А. магнітних або процесорних карток і А. власне користувачів банк. системи безпосередньо за їхніми фіз. параметрами (*напілярними лініями й візерунками на пальцях і долонях рук*). 3) У діловодстві — підтвердження електрон. документів за допомогою цифр. підпису, отриманого за результатом певних цифр. параметрів самого документа, а також індивідуального секретного особистого ключа, що належить автору. 4) Повноваження, надані держ. чиновнику на виконання важливих доручень. 5) У галузі *права інтелектуальної власності* А. — визнання своїм або схвалення автором тексту власного твору в певному вигляді (це може бути рукопис, копія, переклад тощо), а також надання автором повноважень чи згоди на якусь дію, напр., на перекладання, інсценування чи екранізування твору. А. перекладу — офіційного затвердження автором переглянутого й схваленого ним тексту перекладу свого твору на ін. мову, якою автор володіє. Така А. є одночасно свідченням пріоритету цього перекладу перед ін. перекладами на цю саму мову й дозволом на тиражування перекладу в такому вигляді.

Лит.: ДСТУ 2938-94 Системи оброблення інформації. Основні поняття. Терміни та визначення. Київ, 1995; Романец Ю. В., Тимофеев П. А., Шаньгин В. Ф. Защита информации в компьютерных системах и сетях. 2-е изд. Москва, 2002; Розколуца Н. Електронна доставка документів і авторське право // Бібл. планета. 2005. № 4; Олійник А. В., Шацька В. М. Інформаційні системи і технології у фінансових установах. Львів, 2006; Бондаренко С. В. Авторське право і суміжні права. Київ, 2008.

Авторитаризм [франц. *autoritarisme*, від лат. *au(c)toritas* — влада, вплив] — політ. режим, який ґрунтується на необмеженій владі однієї особи або групи осіб при збереженні окремих екон., духов., громадян. свобод; спосіб правління з обмеженим плюралізмом; соц.-політ. система, заснована на підпорядкуванні державі чи її лідерам; соц. установка або риса особистості, що характеризується впевненістю в тому, що в сусп. повинна існувати суворя і безумовна відданість вождю, беззаперечне підпорядкування людей авторитетам і владі. Упровадили термін у наук. вжиток для позначення певного набору соц. характеристик, властивих як політ. культурі, так і масовій свідомості загалом, та запропонували його найповніше осмислення теоретики Франкфуртської школи неомарксизму (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе,

Е. Френкель-Брунсвік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд). А. притаманні: автократизм або невелика кількість носіїв влади (диктатор, монарх, тиран, військ. диктатура, олігархічна група); непідконтрольність влади народу, звужені або зведені нанівець дії принципів виборності держ. органів і посадових осіб, підзвітності їх населенню; ігнорування принципу поділу влади, домінування глави д-ви, виконавчої влади чи військ., обмеження ролі представ. органів (асоціацій, об'єднань, союзів тощо); рекрутування правлячої еліти не за допомогою конкурентних виборів, а у спосіб кооптації, призначення згори; непрозорість кадрової політики, яка призводить до появи замкнutoї в собі панівної верхівки (номенклатури, кліки тощо); монополізація влади і політики, недопущення реальної політ. опозиції й конкуренції; мотивом держ. служби виступають не інтереси сусп-ва чи д-ви, а особиста відданість особі, що персоніфікує владу; відмова від тотального контролю над сусп-вом, існування неконтрольованих владою сфер сусп. життя (незалежних профспілок, професійних об'єднань творчої інтелігенції, молод. орг. тощо); невтручання д-ви в економіку, заохочення ринкових механізмів саморегулювання сусп. життя (заохочення прагнення людей до труд. активності, придбання власності, акцій, участі в різноманітних екон. програмах); домінування командних, адм. методів держ. управління (безумовне виконання розпоряджень, наказів, директив), не виключено застосування терору й політ. репресій; позбавлення гарантій безпеки особи у взаєминах із владою; головною опорою авторитарних режимів є домінуючі вертикальні силові структури влади (армія, каральні органи, спецслужби); практика імітації виборів (при повній відсутності найменшої можливості приходу до влади представників опозиції); існування політ. партій, але під жорстким контролем правлячої особи або угруповання; підконтрольність ЗМІ. Види А.: військово-бюрократ. диктатура (диктатура військ. і бюрократ. еліт, обмежене залучення громад. інтелектуалів-професіоналів до формування політ. пріоритетів — режими Г. А. Насера в Єгипті, Х. Перона в Аргентині, «чорних полковників» у Греції, С. Хусейна в Іраку, військ. хунти в Бразилії, Перу); корпоративний А. (співробітництво значних екон. конгломератів як протизвага заідеологізованості та однопартійності в політ. системі — режими Ф. Франко в Іспанії, А. Салазара в Португалії); дототалітарний А. (перехідний режим від демократії до тоталітаризму, за якого соц. група, що представляє тоталітарну утопію, ще не утвердила свою владу, але поступово обмежує діяльність груп інтересів громадян, сусп-ва й церкви — Німеччина напередодні приходу до влади А. Гітлера та у перші роки його правління); постколоніальний А. (мобілізаційний режим, властивий колишнім колоніям на шляху до незалежності, намагання демократизувати сусп-во супроводжується обмеженням політичного плюралізму в умовах нестабільного екон. розвитку); етнічна (расистська) квазідемократія (повна мобілізація влади етнічною чи нац. меншістю з обмеженням громадян. прав представників інших національностей — ПАР); традиційні режими (закриті режими спадково-родового та династичного правління, з монолітною структурою політ. еліти — сучас. абсолютні монархії — д-ви Перської

затоки, Непал; дуалістичні монархії — Марокко, Йорданія, Кувейт); егалітарно-авторитарні режими (закриті режими з монолітною структурою й руйнуванням інституту приватної власності — РФ, Білорусь, Алжир, Бірма, Гвінея, Мозамбік, Танзанія, В'єтнам, Китай, Куба, Венесуела); авторитарно-інегалітарні режими (режим із диференційованою структурою еліти, яка вступає в контакт з економічно привілейованими групами приватних інтересів, через закритість режиму населення залишається бідним і безправним — фашистські й нацистські режими); змагальні олігархії (режими із пасивною соціальною базою, але відкритістю до участі в політиці різних представників великого капіталу — деякі країни Латинської Америки); традиційні авторитарні режими олігархічного типу — Гватемала, Куба до 1959, Нікарагуа до 1979; регемоністський А. нової олігархії — Камерун, Туніс, Філіппіни при Ф. Маркосі (1972–1985); теократичні режими (політ. влада сконцентрована в руках духовних осіб — Судан, Кувейт, Катар, Саудівська Аравія, Іран після 1979); неототалітарні режими — владу контролює одна партія, інші партії або не існують, або мають декоративний характер (режими інституційно-революційної партії в Мексиці, БААС у Сирії, в КНДР); персональна тиранія (влада належить диктатору й спирається на розгалужений поліцейський апарат) — персональна тиранія Барре в Сомалі (1969–1991), Дювальє в Гаїті (1957–1986), Аміна в Уганді (1971–1979), Сомосі в Нікарагуа (1936–1979). Різновидом персональної тиранії є султанізм — крайня форма патримоніального родового, спадкового правління за відсутності опозиції, політ. плюралізму та пасивної участі населення в політиці.

За А. відбувається формалізація й вихолощення справжнього організаційного та регулятивного сенсу політ. процедур та ін-тів, що пов'язують д-ву й сусп-во. За А. політ. доцільність завжди бере гору над правом і законністю. А. як форма політ. влади часто поєднується з *автократією* і *диктатурою* (форма здійснення влади). А. займає проміжне місце між демократією й тоталітаризмом: за диктаторською природою влади, не обмеженою законами і демократизмом, він близький до тоталітарного режиму; збереження автономності окремих сусп. сфер, особливо приватного життя, А. близький до демократії. А. розглядають як «компроміс» між тоталітаризмом і демократією, він є перехідним як від тоталітаризму до демократії, так і навпаки. Засади і ступені А. можуть бути різними: від раціональних, виправданих ситуацією (стан війни, суспільна криза, соц. або нац. конфлікти тощо) до ірраціональних, коли А. переходить у крайню форму — тоталітаризм, деспотизм. А. вважається природним і виправданим в умовах зламу старих соціаль. структур, у процесі переходу від традиційного стану сусп-ва до індустріал. рівня. Популярність А. режимів у світі продиктована їх перевагами, особливо відчутними в екстремальних ситуаціях: здатністю забезпечити сусп. порядок, здійснити швидко реорганізацію сусп. структур, без зволікань прийняти управлінське рішення, сконцентрувати зусилля й ресурси на вирішенні нагальних конкретних проблем тощо. Вищезазначене надає А. привабливості й спонукає владні структури і окремі політ. сили пост-тоталітарних країн (зокрема України) до засто-

сування його методів як достатньо ефектив. засобу проведення (чи імітації) радикальних екон., політ., соц. реформ.

Лит.: Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. Москва, 1995; Хорос В. Г., Мирский Г. И., Майданик К. Л. и др. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / Отв. ред. В. Г. Хорос. Москва, 1996; Ткаченко В. А. Феномен Фухимори: авторитаризм versus демократия. Москва, 2002; Шарп Д. От диктатуры к демократии: стратегия и тактика освобождения. Москва, 2005; Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва, 2006; Модернизация, авторитаризм и демократия. Сборник материалов конференции (ИМЭМО РАН, 29 марта 2010 г.) / Отв. ред. Н. В. Загладин, В. И. Катагарова. Москва, 2010.

Б. Л. Дем'яненко

Авторитаризм церковний — ієрархічна форма церк. управління, що затверджує певну субординацію, ґрунтується на принципі суворого підпорядкування нижчого духовенства вищому, мирян — клірові. Установлюється в Старому Завіті, але ще більшою мірою стверджується в новозавітній традиції. У ній церк. влада розглядається як священна, бо йде від Ісуса Христа та апостолів, а церк. повноваження, спеціальні права й обов'язки зумовлюються тим, що спрямовані до однієї цілі — служити спасінню. А. ц. за своєю суттю спрямований не до зовнішнього примусу, а до внутрішнього переконання. На відміну від А. ц., церк. авторитаризм, або абсолютизм — «хвороба» вищої ієрархії церкви. А. ц. певною мірою властивий усім церквам.

Лит.: Павел Адельгейм. Догмат о Церкви в канонах и практике. Москва, 2002.

Є. О. Харьковиченко

Авторитарна однопартійна система — див. *Партійні системи.*

Авторитарна особистість [від франц. *autoritaire*, з лат. *au(c)toritas* — вплив, влада] — особлива структура особистості, центральною рисою якої є гіпертрофована *авторитарність*.

А. о. має специфічну складну конфігурацію особистісних рис, характеру, поведінки. Їй притаманні: соц. *ригідність* та недостатня *адаптованість*; консерватизм, стереотипність мислення; нетерпимість до свободи; жага самоствердження, самоідентифікація з наділеними владою постатями; агресивність, вороже ставлення до осіб і сусп. груп, які відрізняються від заг. маси (інтелігенція, певні етнічні групи та ін.). А. о. характеризують також низька толерантність до невизначеності, відраза до емоційної близькості, конформізм і догматизм, забобонність, деструктивність і цинізм, перебільшена заклопотаність питаннями сексуального життя (як власного, так й ін. людей). Охоче скоряючись владі сильного, А. о. прагне водночас жорстко владарювати над слабшими (є тлумачення цього явища як садомазохістських нахилів). Тож до представників держ. влади має двоїсте ставлення: беззастережно підтримує державців деспотичного штибу і зневажає тих, хто сприймаються як слабкі, навіть коли вони діють в її інтересах. Наявність у сусп.-ві значного прошарку А. о., які мають ностальгію за «сильною рукою», є основою для антидемократичної пропаганди, поширення ксенофобських, шовіні-

тичних, расистських та ін. реакційних поглядів, упередженого ставлення до меншин, потенційною соц. базою тоталітарних режимів. В Україні бл. 50 % громадян не згодні з визначенням Й. Сталіна ні як великого вождя, ні як мудрого керівника, лише 1 % респондентів висловив своє захоплення цією особистістю (опитування 2016).

Тривалі дослідження феномена А. о. сформували *авторитарної особистості теорію*, яка з різних позицій пояснює механізми становлення та функціонування А. о.

Лит.: Stone W. F. Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today. New York, 1993; Адорно Т. и др. Исследование авторитарной личности / Пер. с нем. М. Н. Попова, М. В. Кондратенко. Москва, 2001; Баязитов Р. Ф. Авторитарный стереотип: сущность и проявления в социальных взаимодействиях. Нижнекамск, 2006.

М. М. Слюсаревський

Авторитарний стиль спілкування — стабільна форма *комунікаційної поведінки* людини, особливістю якої є виявлення *авторитарності* в будь-яких контактах з оточенням. Учасник *комунікаційного процесу*, якому притаманний А. с. с., захоплює сильну позицію в діалозі: він домінує, чинить тиск на співрозмовника, залишаючи йому роль пасивного слухача і виконавця. Комунікація з таким учасником здійснюється за несиметричною моделлю. Людина, яка послідовно дотримується А. с. с., зазвичай є *авторитарною особистістю*: вона мислить догматично, вважає правильною тільки одну думку (переважно керівника), а решту — помилковими; ініціативу інших людей не сприймає. Особа з А. с. с., за термінологією Е. Берна, виконує комунікаційну роль «Батька». Засоби реалізації А. с. с.: розпорядження, вказівки, накази, інструктажі, вимоги, жорсткий контроль, гальмування творчих інтенцій, повчання, догани, покарання та ін. Вдаючись до таких засобів, особа з А. с. с., як вона вважає, утверджує свій *авторитет*, хоча насправді демонструє авторитарність.

Застосування А. с. с., напр., в управлінні компанією (див. *авторитарний стиль у ст. Стилі керівництва*), може бути цілком результативним: через диктат, беззаперечне підкорення труд. колективу владній особистості всі накреслені завдання чітко виконуватимуться. Проте внутр. псих. клімат у колективі буде несприятливим: співробітники не сприйматимуть роботу як творчість, можливість самовиразитися, натомість у них може розвиватися тривожність, професійне вигорання, взаємне невдоволення, схильність до прихованого саботажу. А. с. с. спостерігається й в інших сферах соц. комунікацій, напр., реалізується в авторитарній педагогіці. А. с. с. породжує проблеми між учасниками діалогу і в приватних комунікаціях, напр. між членами родини, які мають несиметричні ролі в спілкуванні.

Лит.: Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. Москва, 1987; Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування. 2-е вид. Київ, 1998; Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей. Запоріжжя, 2006; Педагогічна майстерність / Упор. І. А. Базюк, Н. Г. Базилевич, Т. Г. Дмитренко та ін. Київ, 2008.

А. І. Конончук

Авторитарність [від лат. au(c)toritas — вплив, влада] — соц.-псих. характеристика особистості, яка виявляється в її прагненні максимально підпорядковувати собі партнерів по спілкуванню та взаємодії, посідати щонайвище місце в певному соц. чи проф. середовищі (сім'ї, партії, труд. колективі та ін.). А. пов'язана з такими особистісними рисами, як завищений рівень домагань і самооцінки, схильність до стереотипізації та *ригідності* мислення, агресивність і конфліктність тощо. У системі ділових комунікацій А. втілюється в авторитарному стилі керівництва (див. *Авторитарний стиль у Стилі керівництва*), який не передбачає партнерства та діалогу; також, виявляючись у взаєминах між колегами, може ставати чинником деструктивних явищ у *корпоративній культурі*. У політиці А. притаманна держ. діячеві високого рангу, загрожує встановленням *авторитаризму* як недемократичного режиму правління. У приватних комунікаціях А. реалізується в *авторитарному стилі спілкування* і призводить до несиметричних стосунків, напр., між батьками і дитиною, чоловіком і дружиною, друзями тощо.

Лит.: Татенко В. О. Лідер XXI / Lider XXI. Соціально-психологічні студії. Київ, 2004; Баязитов Р. Ф. Авторитарний стереотип: сутність і проявлення в соціальних взаємодіях. Нижнекамск, 2006; Незоренко Т. К. Стилі керівництва і їх вплив на формування морально-психологічного клімату в колективі. Москва, 2010.

М. М. Слюсаревський

Авторитарної особистості теорія — сукупність теор. уявлень про *авторитарну особистість*, що поставили на основі спостережень за особистісними особливостями, характером, поведінкою таких осіб.

Проблематика авторитарної особистості актуалізувалася в наук. дискурсі на поч. 1930-х. Становлення тоталітарних режимів нашої епохи нахвилювало науковців на думку про наявність у людини потреби користитися авторитетом чинної влади. Напередодні Другої світової війни нім.-амер. психолог, один із основоположників неофрейдизму Е. Фромм дослідив причини масового прийняття нацистської ідеології в Німеччині. Розроблюючи вчення про соц. характери, ввів у наук. вжиток поняття «авторитарний характер». На думку Е. Фромма, носії «авторитарного характеру» становлять «людську базу» фашизму: вони свідомо чи несвідомо отожденоють себе із владою, задовольняючи таким чином власні амбіції та переживаючи приналежність до чогось значного. Типовим носієм «авторитарного характеру» Е. Фромм вважав главу бюргерської Реформації в Німеччині Мартіна Лютера (в кн. «Втеча від свободи», 1941).

Відтак поняття «авторитарна особистість» з'являється в розробках теоретиків *Франкфуртської школи* Т. Адорно, М. Хоркгаймера, Г. Маркузе, які розглядають його з позицій неомарксизму. Остаточно це поняття концептуалізується в колективній монографії «Авторитарна особистість» (1950) дослідницької групи Каліфорнійського ун-ту (США), до якої входили Т. Адорно, Е. Френкель-Брунскі, Р. Невітт Сенфорд, Д. Левінсон. У монографії всебічно описаний феномен авторитарної особистості; висновки оперті на результати проведеного впродовж кількох років ґрунтовного емпіричного дослідження. Автори витлумачили феномен авторитарної особистос-

ті суголосно до психоаналітичного підходу З. Фрейда — як наслідок проблем ранньої соціалізації дитини (занадто суворе родинне виховання, емоційна холодність батьків тощо). Дитина кориться суворій владі батьків. Але в ній наростає ворожість, яку вона не може безпосередньо виплеснути на фруструючий її об'єкт — батьків, оскільки вона їх боїться. Потреба придушувати ворожість до батьків спричиняє ідентифікацію з фруструючою владою та ідеалізацію цієї влади. Водночас приглушена ворожість зміщується на аут-групи (зовнішні групи), які зазвичай мають нижчий соц. статус. Саме на ці низькостатусні аут-групи проєктуються авторитарні імпульси. Побойовання цих власних імпульсів і потреба жорстко їх пригнічувати призводять до ригідної організації особистості, стереотипного мислення.

Ці тлумачення відтак неодноразово зазнавали критики, на протипагу їм було висунуто концепції, в яких поява А. о. пояснюється відсутністю в сусп.-ві стосунків рівності, співпереживання, взаємної користі. Розробка А. о. т. відбувається і нині, адже проблема авторитарної особистості знову набуває актуальності.

Лит.: Adorno T. W. et al. The Authoritarian Personality. New York, 1950; Дмитриев А. С. «Число зверя»: к происхождению социологического проекта «Авторитарная личность» // Социологические исследования. 1993. № 3; Лясота Л. Причины відтворення авторитарних цінностей в Україні // Нова політика. 2001. № 5; Адорно Т. и др. Исследование авторитарной личности. Москва, 2001; Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Санкт-Петербург, 2002; Фромм Э. Бегство от свободы. Минск, 2003; Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ. Київ, 2005.

К. С. Максименко

Теоретик **Авторитарної особистості теорії**
Герберт Маркузе

Теоретик **Авторитарної особистості теорії**
Вільгельм Райх

Авторитет [нім. Autorität, франц. autorité, від лат. au(c)toritas — влада, вплив] — 1) Загально-визнане значення, поважність, вплив особи, організації, теорії на особисте та сусп. життя. А. ґрунтується на добровільному визнанні професіоналізму, моральних чеснот, досвіду, однак на не страху й примусі, що й відрізняє А. від *авторитарності*. Авторитетним може вважатися твір, теорія, напр., Біблія, Коран, «Кобзар» Т. Шевченка та ін.

2) Особа, що здобула повагу і довіру, чинить вплив на інших через власний приклад. У кожній сфері сусп. життя є харизматична постать, чий професіоналізм та високі морально-етичні якості здобули розголос серед колег, партнерів, клієнтів та ін. Думка такого А. зумовлює ухвалення рішень, є мірилом слушності й доцільності тих чи тих дій. При цьому А., у силу притаманної йому етичності, не вдається до маніпуляцій. Адже для А. влада не самоціль — він, готовий знехтувати власним зиском, кар'єрою, свободою, діє завжди в інтересах громади і справи.

Поняття А. існує в багатьох галузях знань і діяльності, тож існує філос., реліг., політ. А. тощо.
Лит.: Энгельс Ф. [Письмо] Лафаргу от 30 дек. 1871 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. Т. 33; [Письмо] Теодору Куноот 24 янв. 1872., Там же; Weber M. Gesamtelte Aufsätze zur Socialund Wirtschaftsgeschichte, Tübingen, 1924; Strohal R., Autorität, ihr Wesenundihre Funktion im Lebender Gemeinschaft, Freiburg, Wien, 1955; Friedrich C. J. [ed.] Authority. Oxford, 1958.

К. С. Максименко

3) У філософії — категорія, яка описує довіру, добровільне визнання, а відтак вплив на прихильників, який чинить людина (філос. школа, течія) як носій тих чи тих поглядів. А. у філософії пов'язаний, насамперед, із пізнанням і пошуком істини, неухильним слідуванням етичним нормам, незаплямованою репутацією. Філосо. пізнання охоплює різні прояви *авторитету* (держ. і недерж. влади, формального і неформального лідера) та здійснюється в різних філосо. науках (у філосо. герменевтиці, соц. філософії, політ. філософії, етиці та ін.). А. досліджується як механізм визнання сусп. значимості діяльності суб'єкта будь-якого рівня — як соц. регулятор і як невід'ємна ознака особистості. А. реалізується в системі міжсуб'єктних сусп. відносин, тож є стійким суб'єкт-суб'єктивним зв'язком. Відносини А. не зводяться до псих. або соц.-псих. рівня, оскільки вони притаманні взаємозв'язкам суб'єктів різних рівнів (авторитет нації, д-ви, світового співтовариства тощо). Водночас А. у філософії тісно пов'язаний із такою категорією, як особистість. М. Бердяєв стверджував, що людська особистість має аксіол. характер, тож набуття авторитетності, відповідно, теж має аксіологічне походження. А. у філософії є найважливішим джерелом знань як для філософа, так і для будь-якої людини. Протягом історії людство надбало велику філосо. спадщину, в якій у кожній епосі є найбільш знані й визнані мислителі. Втім, самі вони не раз демонстрували критичне ставлення до вчень: Аристотель критикував свого вчителя Платона, Г. Гегель полемізував із І. Кантом. Тож посилення людини на А. не є універсальними, ефективними для кожної життєвої ситуації. Авторитетні погляди й оцінки мають прийматися критично — не тому, що вони висловлені відомим філософом, а тому що висловлені ним є істиною.

Лит.: Ефремов И. И. Функции и роль авторитета как феномена социальной жизни // Философия и общество. 2005. Вип. № 1; Гойдер К. Авторитет. Москва, 2014.

П. Ю. Саух

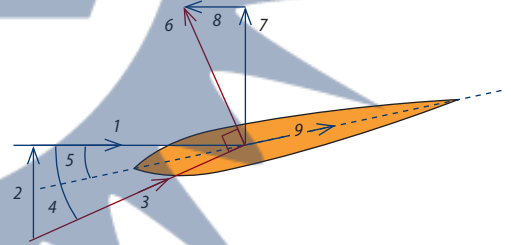
Авторозна́вство судове́ — галузь криміналістики та наук про закономірності мовної поведінки людини, методи дослідження її писем. індивідуальності з метою встановлення авторства документів для правосуддя. А. с. ґрунтується на теорії криміналістики, ідентифікації, формується та розвивається на основі відповідної трансформації даних багатьох наук, переважно лінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики, психології та власне авторозн. експерим.-теор. досліджень. Об'єкт А. с. — писем. мовлення людини, втілене в письмових текстах. Мета А. с. — розробка принципів положень про закономірності: а) формування та функціонування комплексу мов., інтелект. навичок, які є підґрунтям писем. мовлення, з погляду завдань авторозна́вчої судової експертизи; б) процесу експерт. дослідження писем. мовлення. Вивчення механізмів писем. мовлення дає змогу з'ясувати природу властивостей, суттєвих для криміналіст. дослідження (індивідуальності, динамічної стійкості, варіативності); розкрити зміст і здійснити наук. систематизацію ознак писем. мовлення; зрозуміти ідентифікаційну, діагностичну значущість названих ознак у відповідних різновидах досліджень; розробити методику суд.-авторозн. експертизи.

Лит.: Литвин Т. Возможности судебно-лингвистической экспертизы на початку XXI ст. // Право України. 2001. № 1; Шепітько В. Ю. Криміналістика. Київ, 2004; Вул С. М., Кузниченко Л. В. Автороведческая и лингвистическая экспертизы письменной речи // Теория та практика судової експертизи і криміналістики: 36. наук.-практ. матеріалів. Вип. 5. Харків, 2005; Свиридова Л. В. Особливості методики авторозна́вчої класифікаційно-діагностичної експертизи // Теория та практика судової експертизи і криміналістики. 2010. Вип. 10.

С. М. Вул

Авторота́ція (від *авто...* і лат. *rotatio* — обертання) — режим обертання повітр. гвинта літ. апарату або турбіни двигуна, за якого енергія, необхідна для обертання, береться від потоку, що набігає на гвинт. Також А. наз. здатність крила до самообертання навколо поздовжньої осі літака під час переходу в процесі нахилу його на кути атаки більш ніж критичні. Терміном А. також позначають самообертання окремих частин літальних апаратів завдяки енергії потоку, що набігає (повітряного гвинта вертольоту, несного гвинта під час зниження вертольоту, ротора вимкненого газотурбінного двигуна). На літаках, що використовують як рушій повітр. гвинти без змінюваного кроку, А. гвинта виникає в разі відмови або вимикання двигуна в польоті. Унаслідок цього виникає сильний опір потоку, й за відмови одного двигуна на консолі крила сильний розгортаючий момент істотно ускладнює керування літальним апаратом і може призвести до його падіння. Для уникнення цього явища

- Авторота́ція.**
1. Набіжний потік повітря.
  2. Висхідний потік.
  3. Результативний потік.
  4. Кут атаки.
  5. Крок лопаті.
  6. Підймальна сила.
  7. Вертикальна складова підймальної сили.
  8. Привідна сила.
  9. Опір профілю.

турбогвинт. двигуни оснащують системами автоматичного і ручного флюгування, які в разі зупинення двигуна встановлюють (повертають) лопаті повітр. гвинта «за потоком». За таких умов гвинт має мінімальний лобовий опір і не обертається. Для того, щоб запустити турбогвинт. двигун в польоті, гвинт виводиться з флюгерного положення й починає розкручувати двигун. Після досягання певної частоти обертання вмикається система заповнення й подавання палива — «запуск на А.» На вертольотах найчастіша причина використання А. — несправність двигуна, однак її також можна використовувати й у разі повної відмови рульового гвинта, оскільки за А. немає реактивного моменту, що створюється несучим гвинтом. А. можна використовувати для виходу з вихорового кільця, якщо висота дає змогу робити це.

В. В. Тюрін

А́вторська пі́сня — умовна назва жанру пісенної творчості та пов'язаного з ним культурного руху, що сформувалися в СРСР у 1950-і й розвиваються донині. Ін. назви — «бардівська» пісня (за аналогією із середньовіч. нар. співцями-бардами), гітарна пісня, самодіяльна пісня,

інтелектуальна пісня тощо. Виникла стихійно за доби часткової лібералізації політ. режиму (т. з. «відлиги») в середовищі рад. студентів та молодих інтелектуалів переважно наук.-тех. та природничого профілю, початково існувала як суто аматор. явище у великих містах (передусім у Москві та Ленінграді) і навіть набула репутації «фольклору інтелігенції». Є одним із напрямків мист-ва *шістдесятництва*, а в 1960–1980 була пов'язана з *дисидентством*.

А. п. акумулювала в собі особливості багатьох площин пісенної творчості. З одного боку — площини міської побутової пісенстворчості дожовт. доби, які в СРСР за доби правління Й. Сталіна оголошувалися «антинародними», «міщанськими» та «западницькими» (романс, студентські, «компанійські» пісні, т. з. «куплети» — сатир. пісні на злободенні теми, та ін.), з іншого боку — ліричні пісні рад. доби (особливо пісні періоду Другої світової війни з їх внутр. драматизмом, загостреною особистісно-психол. інтонацією), новітні «туристські» пісні («пісні біля вогнища»), творчість популярного поета-шансон'є О. Вертинського, якого часом називають «дідусем А. п.». Літ. основа А. п. поєднує стилістику поезії рос. «шістдесятників» (Є. Євтушенко, Б. Ахмадуліна), «срібного віку» (О. Мандельштам, М. Цветаєва, Б. Пастернак), західноєвроп. поетів-романтиків (зокрема Р. Кіплінга). Виконавська манера зорієнтована на т. з. «акторський» спів, що дозволяє гнучко сполучати спів із декламацією, а виразність декламування та «щирість інтонації» мають пріоритет над «вокальністю» («поставленістю») голосу. Як правило, пісні мають монологічний, «сповідальний» характер. Навіть «колективні» пісні виглядають як своєрідний «колективний монолог». Основною постаттю А. п. є поет-композитор-співець («бард»), який співає у власному супроводі під «акустичні» інструменти — як правило, гітару (шести- та семиструнну), часом під фортепіано, акордеон та ін. Практикується також виконання А. п. невеличкими вокально-інстр. ансамблями і творення пісень не на власні поет. тексти.

Перші відомі автори-виконавці А. п. — Б. Окуджава («батько жанру»), М. Анчаров, В. Берковський, Ю. Візбор, О. Городницький, Ю. Кім. Якісно новий етап у розвитку А. п. розпочався у 1960-ті, коли яскраво заявили про себе актор В. Висоцький, завдяки творчості та виконавській практиці якого А. п. стала популярною не лише серед інтелігенції, а й серед найширших верств населення СРСР та за кордоном, гітаристи-віртуози О. Дольський і В. Луферов, композитори С. Нікітін і О. Мірзаян, які показали, що А. п. може бути жанром не лише аматор., а й профес. мист-ва. У 1960-ті драматург і поет О. Галич у своїх піснях вперше вдавсь до відкритої критики рад. політ. режиму (у 1974 висланий з СРСР). На межі 1970-1980-х почав розвиватися також «бард-рок» — симбіоз А. п. («інтелектуальна» літ. основа, монологічність) і *рок-музики* (виконання рок-ансамблями, використання стилістики рок-музики). Його основоположники в СРСР — А. Макаревич, Б. Гребенічиков, О. Романов, Ю. Шевчук. Втім, окремі бард-рокери співали під акустичну гітару (О. Башлачев). Популярність А. п. зумовила виникнення широкої мережі об'єднань її авторів-виконавців та прихильників по всій тер. СРСР — т. з. «клубів

самодіяльної пісні», що існували здебільшого при будинках культури, секцій турист. пісні при туристичних клубах, а також неофіц. об'єднань. Існувала й Всесоюзна рада клубів самодіяльної пісні із зональними відділеннями. Проводилися фестивалі А. п., найпопулярніший — фестиваль А. п. ім. В. Грушина (околиця м. Самари, РФ).

А. п. становила альтернативу офіц. рад. пісенному мист-ву, що особливо відчулося в період «стагнації» (з кінця 1960-х до серед. 1980-х). Осн. світоглядні засади коливалися між лібералізмом (самоцінність свободи особистості, захист людської гідності, оспівування творчого начала в людині) та «соціалізмом з людським обличчям» (образ майбутнього як царства любові й братерства). З таких світоглядних позицій рад. «барди» вдавалися й до критики реалій рад. тоталітаризму — здебільшого у прихованому вигляді, шляхом порушення «заборонених тем», звернення до алегоричних образів та істор. аналогій («Римська імперія» Б. Окуджави). Втім, до відкритої критики рад. тоталітаризму вдавалися лише по-

Авторська пісня.

Салон авторської пісні
О. Рубанського. З гітарою —
О. Юрко. Київ, 1990-ті

одинокі автори. Влада в СРСР ставилася до А. п. неоднозначно. З одного боку, її розглядали як звичайний жанр худ. самодіяльної творчості, який потрібно підтримувати й розвивати. З іншого ж боку, вбачали політ. загрозу в середовищі її прихильників. Вже у 1960-ті посилювся тиск влади на авторів-виконавців, що виявлявся у різний спосіб: у «вибірковій» відмові у створенні нових об'єднань та проведенні фестивалів, введенні жорсткої політ. цензури та принизливій процедури погоджень на виконання творів, заборона публічних виступів окремих «бардів», у спробах розколоти й дезорганізувати бардівський рух, змушування «бардів» створювати «ідеологічно правильні» пісні тощо. У 1974 з СРСР був висланий за «антирад. діяльність» О. Галич, у 1980 заборонено подальше проведення фестивалю ім. В. Грушина, зазнав політ. переслідувань найпопулярніший бард 1970-х В. Висоцький.

У роки перебудови (1985–1991) ставлення влади до А. п. докорінно змінилось: скасовано обмеження на створення нових бард-об'єднань та проведення нових фестивалів, випускаються авторські платівки раніше заборонених та «небажаних» «бардів», у 1986 вперше проведено

Всесоюзний фестиваль, що транслювався по Центр. телебаченню СРСР, окремі автори-виконавці розпочали професійну діяльність на терені А. п. (О. Розенбаум, М. Джигурда, О. Мірзоян, О. Міт'єв та ін.).

А. п. в Україні має два основних джерела: «загальносоюзна» А. п., що мала значну популярність серед російськомов. інтелігенції України, і традиції власне укр. пісні — ліричної, жартівливої, козацько-повстанської, мист-во кобзарів та лірників тощо. В СРСР до початку перебування російськомов. А. п. мала незрівнянно кращі умови для розвитку в Україні, ніж україномов.: поперше, фактично повністю російськомов. була її соц. база — наук.-тех. і природнича інтелігенція, по-друге, боротьба влади з «українським буржуазним націоналізмом» унеможливлювала втворення об'єднань «бардів», що діяли б на суто україномов. основі.

Перші автори А. п. (рос. мовою) в Україні з'явилися у 1950-ті — В. Вінарський (Київ), Г. Дикштейн (Харків). У 1960-ті про себе яскраво заявили поети-композитори О. Авагян і В. Сірий (Київ), які створювали пісні як рос., так і укр. мовою, при цьому О. Авагян першим серед новітніх укр. «бардів» використовував етнофольклорні засади в музиці та в поет. образності. У цей час створювалися й перші бард-об'єднання, але їх існування було нетривалим.

Істотне поживлення і створення перших стійких бард-об'єднань в Україні настало у 1970-ті роки, коли про себе заявили автори-виконавці Д. Кіммельфельд, В. Сергєєв (виступали дуетом), Н. Бучель, В. Каденко, С. Кац, О. Король, А. Лемиш, В. Семенов, І. Ченцов (усі — м. Київ), В. Зозуля (м. Вінниця), О. Медведенко (м. Дніпропетровськ), М. Біндштейн, В. Губернський (обидва — м. Львів), Д. Колтаков (м. Суми), В. Васильєв, О. Маслов (обидва — м. Харків), організатор бардівського руху Л. Духовний, у 1980-ті — Т. Бобровський, І. Жук, Д. Келов, В. Новиков, Є. Полякова, М. Чернявський (усі — м. Київ), В. Байрак (м. Вінниця), О. Супрун (м. Запоріжжя) та ін.

У 1979 під опікою Київського міськомкому комсомолу створений перший в Україні Міський клуб самодіяльної пісні (при БК заводу «Арсенал»), а в 1980 під його егідою відбувся перший у Києві Фестиваль самодіяльної пісні (доти цей жанр в Україні був представлений лише в конкурсах «турист. пісні»). Водночас, на знак незгоди з «комсомольською» опікою над А. п. та режимом політ. цензури в роботі згаданого клубу, група київських авторів створила неофіц. альтернатив. клуб «Костёр» (збирався по приватних домівках та на заміських пікніках). Поширеною практикою у 1970–1980-ті стала орг-ція неофіц. фестивалів та зльотів «А. п.» у лісових смугах передмість, що маскувалися під «туристичні конкурси» (зокрема, «Зліт водників» під Києвом) або дні народження окремих «бардів» (наймасовіший — день народження Л. Духовного, що збирав часом понад 1 тис. відвідувачів), концерти на приват. квартирах.

У роки перебування, поряд із «загальносоюзним» рухом А. п., активно заявляє про себе явище «співаної поезії», подібна до А. п. за жанровими ознаками (спів під гітару, поєднання в одній особі автора й виконавця, соц. загостреність тематики й літ. вишуканість), але цілковито спирається на укр. мову й традиції укр. пісні та ін-

ституційно не пов'язана з російськомов. бардівським рухом. Основна тематична домінанта «співаної поезії» — укр. патріот. (іст. доля й майбутнє України, укр. мови, гідність і самосвідомість українця). Осн. історико-культ. орієнтири — традиції укр. співу під гітару: пісні поетів-композиторів, які під час Першої світової війни воювали у складі *Українських січових стрільців* (М. Гайворонського, Р. Купчинського, Л. Лепкого), пісні вояків УПА, традиції укр. міського співу Зх. України (зокрема, пісні на студент. мист. мандрівках, «батярські пісні» тощо). Осн. представники «співаної поезії» з 1980-х — М. Бурмака, Е. Драч, В. Жданкін, В. Морозов, А. Панчишин, Тризубий Стас (С. Щербатих), бард-гурти «Мертвий півень», «Рутенія». Деякі автори-виконавці використовували як супровідні інструменти ладкові кобзи (В. Жданкін, П. Приступов). У 1987 створений перший в Рад. Україні пісенний театр-кабаре «Не журись!», який водночас відіграв роль першого в Україні об'єднання авторів-виконавців «співаної поезії». Перший всеукр. конкурс «співаної поезії» відбувся в межах фестивалю «Червона Рута» окремою номінацією (м. Чернівці; 1989).

Водночас існувала й практика сполучення обох струменів «бардівського» мист-ва: на Першому всеукр. фестивалі самодіяльної пісні (Київ; 1988) були представлені пісні як російськомов., так і україномов. авторів (серед лауреатів — Е. Драч), а на всеукр. фестивалях «Оберіг» (Луцьк, 1989–1994) поряд із представниками «співаної поезії» взяли участь автори, які практикують обидві мови: О. Богомолець, І. Жук, О. Різник, В. Семенов та ін.

Опісля здобуття Україною держ. незалежності у 1991 А. п. втратила своє політ. значення, але збереглася як сфера мист. творчості. Звичайною практикою для авторів-виконавців стало поєд-

Авторська пісня. Театр авторської пісні «На Подолі»

нання у творчості укр. та рос. мов. За поради доби популярність здобули нові автори-виконавці у царині А. п.: В. Вербицький, Д. Голубицький, Є. Зенюк, В. Купрієнко, С. Мартинюк, О. Рубанський, В. Самойда, І. Труфанова (усі — м. Київ), С. Джигурда, М. Барановський (м. Київ — м. Москва), О. Бик, С. Мороз (Київ. обл.), Д. Долгов (м. Запоріжжя — м. Київ), О. Артеменко (м. Херсон — м. Київ), Д. Маляков, Ю. Чайка (обидва — м. Харків), О. Бальменко, В. Секретарьов (м. Вінниця), В. Шинкарук (м. Житомир), В. Завгородній (Володимир-Волинський), О. Касьян (м. Львів), А. Ворожейкін (м. Луганськ), Н. Тихонова (м. Полтава) та ін.

Збереглася сформована в СРСР мережа об'єднань (клубів) А. п., що діють в усіх обласних центрах та в багатьох ін. великих містах України. Щороку в Україні проводиться від 10 до 20 фестивалів А. п. — переважно недовговічних та «разових». Серед багаторічних регулярних фестивалів — «Булат» (м. Суми, з 1989), «Острів» (м. Київ, з 2005), «Срібна підкова» (м. Львів, з 1995). Ін. фестивалі А. п. — «Лісова фієста» (бард-рок, м. Київ), «Вагант» (м. Дніпропетровськ), «Студентські струни» (м. Житомир), «Байда», «Співаючий острів» (м. Запоріжжя), «Струна тернова» (м. Кривий Ріг), «Ольвія» (м. Миколаїв), «Пісенна мрія» (м. Одеса), «Автограф» (м. Полтава), «Зачаровані струни» (м. Ужгород), «Есхар» (с. Есхар, Харків. обл.), «Срібні струни» (м. Черкаси). Серед ін. форм прояву А. п. — пісенні театри: «Шансон» (м. Суми), Народний театр авторської пісні (м. Запоріжжя), «ЕТАП» (м. Київ, діяв у 1990-і). Діє Київська школа бардів Д. Долгова (на комерц. засадах). Найвідоміший продюсер А. п. в Україні — С. Рубчинський. На жаль, через відсутність в Україні держ. підтримки розвитку А. п. та постійних меценатів цього явища, тимчасовими виявляються й спец. теле- та радіопроєкти (щотижнева програма «Доживемо до понеділка» на ТРК «Гравіс», 1998–2000; автор. програма Тризубога Стаса на телеканалі «1+1» у 2000–2004 та ін.). Важливим знаряддям популяризації А. п. став Інтернет. Укр. автори-виконавці не лише створюють власні інтернет-ресурси (як-от «Відкрита енциклопедія авторської пісні» (<http://www.bards.name>), «Poezia.org, поезія та авторська пісня України» (<http://poezia.org>), але й розміщують власні твори на між нар. інтернет-ресурсах, зокрема — найбільшому порталі, присвяченому А. п., — Bard.ru, аудіозаписи радіопередач — на порталі «Бардрадіо» (www.bardradio.net).

Лит.: Різник О. О. Авторська пісня в Україні: пострадянський етап // Посвіт. 2000. № 2; Картавий П. В. Про співану поезію. Суми, 2001.

О. О. Різник

Авторська школа — інноваційний, експерим. навч.-вих. заклад, в якому реалізується оригінальна пед. концепція під керівництвом її авторів (авторів).

Ознаки А. ш.: а) інноваційність та концептуальність навч.-вих. процесу — в моделі А. ш. використовуються ті чи ті філос., псих., соц.-пед. ідеї, на основі яких побудований освітній простір; б) альтернативність — А. ш. має унікальну філософію і місію, логіку навч.-вих. процесу, що кардинально відрізняє її від традиційних масових шкіл; в) функціонування А. ш. як пізнавально-розвивального дидактичного середовища, чутливого до особистості учня; г) соц.-пед. доцільність — відповідність завдань школи соц. замовленню, а компетенцій випускника — вимогам сучасного життя; ґ) злагодженість роботи пед. колективу внаслідок того, що педагоги поділяють авторську концепцію, мають відповідні проф.-особистісні особливості та ідентифікують себе із системою сформованих в школі цінностей; д) ставлення до учнів та їхніх батьків як до суб'єктів реалізації авторської концепції; е) стабільно стійкі і тривалі позитивні результати діяльності.

А. ш. відомі за іменами їхніх творців («школа М. Гузика», «школа І. Ткаченка», «школа О. За-

харенка», «школа М. Щетиніна») або за узагальненими назвами філос., соц., псих.-пед. ідей, які втілюються в А. ш. («школа-родина», «школа віри», «школа діалогу культур», «школа розуміння», «школа мислення»).

Усі оригінальні й експерим. навч.-вих. заклади в історії педагогіки (І. Песталоцці, С. Френе, Я. Корчака, С. Шацького, А. Макаренка; М. Монтессорі, Л. Толстого, В. Сороки-Росинського, В. Сухомлинського та ін.) були А. ш. У СРСР А. ш. виникли в 1980-х, коли змінилася соц.-культ. й екон. ситуація: розпочався відхід від ідеологічних установок адмін.-командної системи управління освітою, децентралізація, переборення однотипності освітніх закладів та ін., а педагоги отримали можливість реалізувати власні ідеї. Сучасна А. ш. виникає найчастіше на базі звичайної школи, в якій глибоко модернізують одну чи кілька базових функцій. Авторські новостворення проходять обов'язкові наук.-експерим. дослідження, що є підставою для отримання закладом статусу експеримент. майданчика («експерим. школа»). У сучас. освітньому просторі України широко відомі здобутки А. ш. М. Гузика, А. Сологуба, М. Чумарної, Л. Терещенко, Н. Гонтаровської, Я. Овсієнко та ін.

Лит.: Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ, 1997; Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. Москва, 1998; Педагогічний словник. Київ, 2001; Сорока Г. І. Сучасні виховні системи та технології. Харків, 2002.

А. І. Конончук

Авторське кіно — кінофільми, у яких художньо-естетичні та ідейно-інтелектуальні, філософські аспекти виразно домінують над комерц. цілями кіновиробництва. Оскільки створення худ. образів та світоглядні, ідейні пошуки є прерогативою творчої особистості (на відміну від колективних і масових комерц., економ. ракурсів кіновиробництва), такі кінострічки переважно є результатом значної творчої незалежності автора-режисера та його особистісного бачення теми або проблеми. Звідси синонімічним до А. к. є поняття «режисерське кіно». Мета А. к. не в тому, щоб зняти дешеве кіно чи отримати прибуток від прокату, а в тому, щоб фільм був твором серйозного, високого мист.-ва, мав суттєві художньо-естетичні якості та порушував значні, важливі, глибокі, іноді несподівані світоглядні питання й проблеми людського буття. Такий задум іноді можливо втілити і з порівняно невеликим бюджетом. Адже для пробудження у глядача тонких внутрішніх відчуттів та переживань, міркувань, роздумів, для спонукання інтелектуальних, духовних, світоглядних пошуків може вистачити, наприклад, діалога чи монолога кіногероїв, драматургії їхніх взаємин тощо. Видовищний же блокбастер покликаний насамперед вражати яскравістю й масштабом, панорамністю й масовістю сцен, і тому він апріорі потребує значних бюджетних ресурсів на декорації, масовку або на складні аудіовізуальні технології. Представники А. к., не маючи комерц. цілей, не підлаштовуються під смаки, розуміння й уподобання наймасовішої пересічної публіки, а, навпаки, намагаються своїм кінотвором сприяти прогресу в сусп. орієнтирах, цінностях та переконаннях, у розумінні сутності буття тощо. А. к. потребує від пересічного глядача певної зосередженості й зусиль, спонукає до осмис-

Авторське кіно. Журнал «Койе дю сінема», квітень 1951

лення й інтелектуального аналізу, складнішого, вищого, духовнішого рівня взаємодії з кінотекстом.

Хоча поняття А. к. передбачає глибший зміст й більшу свободу стильового вираження у порівнянні з комерц. кіно, не будь-який фільм, знятий режисером з достатньою мірою творчої свободи, можна віднести до А. к. Адже формально «авторським» фільм може бути й у режисера доволі скромних талантів, який з цієї причини змушений задовольнятися співпрацею з кіностудіями, які дозволяють реалізувати авторську ідею за скромний бюджет. З ін. боку, високобюджетні й комерційно успішні стрічки можуть мати й серйозну, суспільно важливу тематику. Талановитий, відомий режисер цілком може претендувати на достатню свободу творчості, співпрацюючи з великою, відомою кіностудією та розраховуючи на значний бюджет. Результатом такої роботи може бути талановита, глибока за змістом й водночас комерційно успішна кінострічка. Межі між авторським і комерц. кінематографом іноді бувають доволі розмиті.

Поширення самого поняття А. к. пов'язане з теорією А. к., яка сформувалась у працях франц. кінокритиків та кінодіячів, що групувалися навколо засн. 1951 журн. «Кайе дю сінема». А. Базен, Ж.-Л. Годар, Ж. Ріветт, Е. Ромер, Ф. Трюффо, К. Шаброль у своїх публікаціях виступили проти індустріалізації кінематографа, недолюб конвеєрної студійної системи, диктату продюсерів та орієнтації на смаки пересічного (як найчисленнішого й тому економічно привабливого) глядача. Натомість, обстоювалося право режисера (як ключової фігури кінопроцесу, автора — творця фільму) на творчу свободу та втілення власного задуму. Як приклади вдалої реалізації авторського режисера наводилися фільми Ф. Ланга, А. Гічкока, Л. Бунюеля, С. Ейзенштейна, О. Довженка, Л. Вісконті, Р. Росселліні, І. Бергмана та ін. Деякі з авторів «Кайе дю сінема» перейшли від теорії до практики й самі стали відомими режисерами — представниками франц. «Нової хвилі».

Характерні для франц. кінодіячів 1950–1960-х підходи, що вкладаються у проблематику А. к., виявляли себе й на ранніх етапах теорет. роздумів і практич. пошуків у світовому кінематографі. Виникнувши як комерц. атракціон та видовище, кінематограф невдовзі відчув свій мист. потенціал; звідси постали й суто мист. проблеми авторства, авторського стилю, творчого напрямку тощо. Ще за часів німого кінематографа (в 1920-ті) поширювалися уявлення про дві версії кінематографа: розважальне кіно для масової аудиторії та кіномист-во для поціновувачів-інтелектуалів. У контекст А. к. входить й авангардне кіно 1920-х та 1930-х (див. *Авангард у кіно*), яке також формувалося значною мірою як протиположність масовому комерц. кінематографу.

Значний внесок у формування теорії й набутоків А. к. у 1945–1955 зробили італ. неореалісти: Р. Росселліні, Л. Вісконті, В. Де Сіка та ін. Франц. авторський кінематограф «Нової хвилі» перебував під впливом саме італ. неореалізму. У контексті А. к. розглядається й творчість представників нового нім. кіно 1970-х: В. Герцога, В. Вендерса, Ф. Шлендорффа, Р. В. Фассбіндера, А. Клюге. До А. к. відноситься також творчість режисерів П. Альмодовара, М. Антоніоні, Дж. Джармуша,

С. Кубрика, Е. Кустуриці, Д. Лінча, К. Муратової, С. Параджанова, Р. Поланські, М. Скорсезе, А. Тарковського, Ф. Фелліні, М. Формана та ін.

Як близькі до А. к. часто згадуються такі явища, як арт-хаус, інтелектуальне кіно, альтернативне кіно, експерим. кіно тощо. Ці терміни не слід вважати синонімічними до А. к., радше вони є різними гранями ширшого за них поняття А. к. Парадоксально, що деякі концептуальні кінематографічні течії, які нібито формально опонують принципам А. к., сприймаються публікою й трактуються кінокритикою саме в контексті А. к. Так, започаткований данськими кінорежисерами на чолі з Л. фон Трієром авангардний концептуальний напрям у кінематографі, який отримав назву «Догма-95», у своєму однойменному маніфесті оголосив концепцію авторства фальшивою та виступив проти «індивідуального» фільму, вважаючи, що кіно не може бути особистою справою. 10-й пункт встановлених ними правил, названих «Обітницями цноти», навіть проголошує: «Ім'я режисера не повинно з'являтися у титрах». Однак, всупереч формальним заявам самої «Догми-95», створені у межах цієї концепції кінотвори, як і вся творчість Л. фон Трієра, цілком відповідають уявленням про А. к.

Лит: Bazin A. De la politique des auteurs // Cahiers du cinéma. 1957. № 70; Sarris A. Notes on the Auteur theory in 1962 // Film Culture Reader. New York. 1970; Самутина Н. Авторский интеллектуальный кинематограф как европейская идея // Киноведческие записки. 2002. № 60; Погребняк Г. Режиссерский кинематограф как базовая модель современного авторского кино // Культура и образование. 2013. № 4; Погребняк Г. Феномен авторства в кинемистецтві: традиції і сучасність // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. 2015. № 16.

Л. Л. Корнєєва

Авторське редагування, саморедагування — самостійне редагування тексту автором. Удосконалюючи власний текст, автор аналізує й оцінює написане, відтак змінює його структуру, концепцію героїв та сюжетних ліній, скорочує або розширює розділи, добирає стилістично доречніші звороти й точніші слова, виправляє орфографічні та пунктуаційні помилки тощо. А. р. інтегроване в усі етапи текстотворення — від розроблювання задуму, словесного оформлення до шліфування читання завершеного тексту. Класики укр. л-ри І. Франко, Б. Лепкий, В. Стефаник, О. Гончар та ін. ретельно працювали над власними текстами, досягаючи досконалості в кожній фразі. А. р. набуває великого значення при випуску перевидань, що зумовлено необхідністю оновити дані, залучити нові матеріали, виправити помилки та ін. Бажання змінити текст, змістити ідейні акценти може виникнути в автора й унаслідок його світоглядної еволюції. Тому були створені редакції творів «Чорна рада» П. Куліша, «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького та ін.

У підготовці тексту до оприлюднення найдоцільніше поєднувати А. р. із професійним редагуванням.

Авторське право — галузь цивільного права та права інтелектуальної власності, що регулює відносини, які виникають у зв'язку зі створенням і використанням творів науки, л-ри і мист-

ва, захищає особисті (немайнові) і майнові права авторів та їх правонаступників.

Ідея охорони А. п. пов'язана з поширення книгодрукування в Європі. До 18 ст. існувала практика надання королівських привілеїв на відтворення та розповсюдження творів, які захищали права видавців від поширення підробок та незаконних примірників. Але така система ігнорувала права авторів. 1710 — в Англії ухвалений Статут королеви Анни, перший нормативний акт з захисту А. п. Захищав виключне право автора на публікацію твору протягом 14 років від першої публікації, з правом продовження ще на 14 років.

Сучасне А. п. охороняється низкою нац. і міжнар. нормативно-правових актів, основними серед яких є Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів (1886, останній перегляд — 1971, зі змінами — 1979, Україна з 1995), Всесвітня конвенція про авторське право (1952, Україна з 1993), Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм (1971, Україна з 1999), Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право (1996, Україна з 2001) та ін. В Україні — Закон України «Про авторське право і суміжні права» (1993) та Глава 36 Цивільного кодексу України (2003).

Об'єктами А. п. є: письмові (літ., худ.), усні (лекції, промови, проповіді), сценічні (драматичні, хореографічні твори, пантоміми), муз. твори (з текстом або без тексту), аудіовізуальні та ілюстративні твори, твори образотворчого мист-ва. Нині А. п. також поширюється фактично на будь-які результати творчої діяльності, включаючи комп'ютерні програми, фільми, фотографії, скульптури, архіт. проекти, рекламні проспекти, картографічну продукцію, тех. креслення, тощо. На основі попередніх творів, що перебувають під охороною А. п. можуть створюватись нові роботи, які містять елементи первісного твору. Такі твори, якщо вони є результатом творчої праці та не порушують авторських прав на первинний твір (тобто за згодою автора), також охороняються А. п. Ними можуть бути адаптовані сценарії, аранжування, тексти перекладів та інші переробки творів, а також збірки творів (антології, енциклопедії, бази даних), якщо вони за добром або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності. Об'єктами А. п. не є офіційні документи (закони та підзаконні акти, судові рішення, інші адміністративні тексти), а також їх офіційні переклади, держ. символи, нар. творчість, повідомлення інформаційного характеру. А. п. на твір не пов'язане з правом власності на матеріальний об'єкт (носії), в якому цей твір виражений.

Суб'єктами А. п. є фіз. та юрид. особи — носії суб'єктивних майнових та немайнових прав та обов'язків. До особистих (немайнових) прав, які захищає А. п. належать права: вимагати визнання свого авторства, згадки імені автора у зв'язку з використанням твору; заборонити згадування свого імені, якщо автор бажає залишитись невідомим; обирати псевдонім і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора; вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-якій зміні твору або будь-якому посяганню на твір, що може зашкодити репутації автора; право на оприлюднення

твору. Майнові права визначають виключне право особи, яка має А. п., на використання твору в будь-якій формі та будь-яким способом з правом одержання винагороди за таке використання. Майнові права авторів можуть передаватись у спадщину.

Згідно з укр. зак-вом, твори захищаються А. п. протягом всього життя автора (співавторів) та 70 років після його смерті (чи смерті останнього зі співавторів). Для творів, авторство яких невідоме, строк дії А. п. — 70 років після оприлюднення. В першій редакції закону цей строк становив — 50 років. Після закінчення строку дії А. п. твори стають суспільним надбанням і можуть вільно, використовуватися за умови дотримання немайнових прав автора.

Існують дві системи А. п.: загального (Велика Британія, США) — гарантує лише майнові права, А. п. прирівнюється до форми власності, та цивільного права (континентальна Європа) — захищає майнові та немайнові права. Остання походить від нім. філос. концепцій, які визначали творчу діяльність автора невід'ємною частиною його особистості, яка має охоронятися законом через природну справедливість.

Дж.: Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-12 // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 13; Цивільний кодекс України від 16.01.2003. Київ, 2003.

Літ.: Орлюк О. П. та ін. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / За ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. Київ, 2007; Бондаренко С. В. Авторське право та суміжні права. Київ, 2008; Харитонов О. І. та ін. Право інтелектуальної власності / За заг. ред. О. І. Харитонові. Київ, 2015.

В. Л. Бабка

Авторський аркуш — див. у статті Аркуш.

Авторський віріб — витвір, створений автором у одиничному екземплярі, який не підлягає запуску в масове вир-во. Поняття авторства визначає приналежність виробу конкретній людині, яка може розпоряджатись ним на власний розсуд.

Літ.: Бондаренко С. В. Авторське право та суміжні права. Київ, 2008.

Авторський нагляд — нагляд авторів проекту, інших розробників проектної організації та, за необхідності, інших спеціалістів за відповідністю будівельно-монтажних робіт, що виконуються, розробленій проектній документації. А. н. здійснює архітектор — автор проекту об'єкта архітектури — та ін. розробники затвердж. проекту або уповноваж. особи відповідно до зак-ва та договору із замовником (забудовником) протягом усього періоду буд-ва. Вони мають право забороняти просування буд-ва в разі виявлення відхилень від проектних рішень, допущених під час буд-ва об'єкта, у разі застосування матеріалів, деталей, конструкцій і виробів, які не відповідають вимогам нормативних документів тощо. А. н. підлягають: об'єкти пром-сті, транспорту, меліорації та водного госп-ва, зв'язку, енергетики та с. г., проектами яких передбачено застосування складних будів. рішень. А. н. передбачає контролювання відповідності будівельно-монтажних робіт проекту. Здійснення А. н. не знімає відповідальності з будівельно-монтажних орг-цій і замовника за якість будівельно-мон-

тажних робіт та їх відповідність проектній документації.

Лит.: ДБН А.2.2-4-2003. Положення про авторський нагляд за будівництвом будинків і споруд. Київ, 2003; Греков Є. Авторський нагляд в будівництві як елемент охорони та захисту авторського права на твір архітектури // Юридична Україна. 2007. № 5; Сафонов Ю. М., Кравець В. Р., Олюха В. Г. Економіко правові основи капітального будівництва. Київ, 2014.

Авторульовий — прилад, призначений для автоматичного керування приводом руля судна для утримання його на заданому курсі. Сучасні судна та кораблі мор. цивільного та військ. флоту обладнані системами автоматичного керування курсом судна. Вони складаються з приладу керування, який наз. А., і рульового приводу з рулем. А. як обчислювальний пристрій, побудований на електромеханічних і електронних елементах, що виробляють сигнали керування, пропорційно за величиною куту та кутової швидкості відхилення судна від заданого курсу. Він працює за принципом відхилення, тобто в А. безперервно порівнюється фактичне і задане значення курсу та виробляється сигнал керування. Під дією цього сигналу привід руля перекладає руль і повертає судно до заданого курсу. Сигнал зворотнього зв'язку зупиняє перекладання руля, а потім повертає руль у нейтральне положення. Сигнал, пропорційний швидкості повороту судна, підвищує чутливість А. під час відхилення судна від зад. курсу. Під час переходу з ручного керування на автоматичне А. має автоматично виводити судно на заданий курс. Тепер найпоширеніші такі моделі А.: «Аіст» (РФ), АЕГ, РФТ (Німеччина), «Аркас» (Данія), «Декка» (Велика Британія).

Лит.: Положення про корабельну службу у Військово-Морських Силах Збройних Сил України. Севастополь, 2004.

В. В. Дубовчук, В. В. Макаров

Автостанція (від авто... і станція) — споруда, автокомплекс будівель, стоянок і під'їздів для прийняття, відправлення, управління рухом автобусів та обслуговування пасажирів. А., місткість яких становить від 10 до 50 осіб, а добове відправлення пасажирів від 100 до 600 осіб, будують на транзитних і кінцевих зупинках міжнар. та міжміськ. маршрутів, вона має подібну до автовокзалу інфраструктуру, однак значно менших розмірів та розгалуження. До послуг, що надають А. пасажиром та автомобільним перевізникам, належать: продаж квитків; користування приміщеннями для очікування поїздки,

облаштованими місцями для сидіння; користування громад. вбиральнями; інформування щодо розкладу руху автобусів та вартості поїздки; інформування водія щодо умов дорож. руху на маршруті тощо. Власники А. несуть відповідальність за якість і безпеку надання послуг, тех. та сан. стан будівель, споруд, обладнання та території.

Лит.: Збірник законодавчих і нормативних документів, що регламентують діяльність підприємств автомобільного транспорту всіх форм власності. Вип. 2. Київ, 1997; Маруніч В. С. та ін. Міжнародні перевезення і транспортне право. Вид. 3. Київ, 2006; Маруніч В. С. Організація та проектування логістичних систем. Київ, 2016.

В. С. Маруніч

Автостерильність (від авто... і стерильність) — див. Самостерильність.

Автостоп (від авто... і англ. stop — зупинка) — 1) Пристрій, який автомат. зупиняє поїзд під час наближення до заборон. сигналу, якщо машиніст не вжив ін. заходів для зупинення поїзда. На локомотиві цей пристрій сполучається з повітр. гальмом, а на колії — із системою автоблокування колійного. За заборонного сигналу А. впливає на локомотивні пристрої, що приводить до загальмування поїзда. 2) Спосіб пересування, що полягає у використанні попутного транспорту, найчастіше автомобілів. Такого туриста наз. «автостопником» або «хічхайкером» (від англ. hitch-hiking — безкошт. подорож автомобілем). Члени спорт. клубів «автостопщиків» організують подорожі, зокрема міжнар., а також ула-

Автостоп. Жест подорожувальників

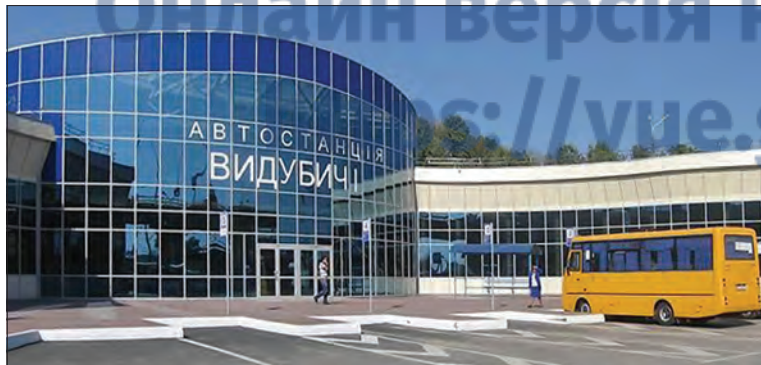
шттовують змагання на швидкість пересування певн. маршрутом з використанням А.

Лит.: Кудрявцев В. А., Ковалев В. И., Кузнецов А. П. и др. Основы эксплуатационной работы железных дорог / Под ред. В. А. Кудрявцева. 2-е изд., стер. Москва, 2005; Яцківський Л. Ю., Зеркалов Д. Б. Загальний курс транспорту. Київ, 2007.

Автострада (від авто... та італ. strada — дорога) — див. Автомагістраль.

Автосугестія (від авто... і сугестія) — самонавіювання; процес і результат сугестії, спрямованої людиною на себе. А. буває мимовільною та довільною. Мимовільна А., зазвичай, є складником звичайної сугестії, яку людина зазнає від інших, у разі некритичного ставлення до дійсності і до себе. Довільна А. є важливою умовою психічної саморегуляції. При А. людина — водночас і суб'єкт, і об'єкт процесу сугестії. Результат А. залежить від індивідуальних властивос-

Автостанція «Видубичі»
м. Київ

тей людини, насамперед, від сугестивних здібностей та міри навіюваності. А. як елемент захисних механізмів допомагає людині послабити травматичні переживання. А. — важливий елемент багатьох психолог. практик, напр., аутогенного тренування, медитативних вправ, йоги тощо, які дають змогу створювати специфічні психоемоційні стани, впливати на психофізіол. процеси та на функціонування орг-му в цілому. За допомогою А. людина може значно підсилити свої фізичні та психічні можливості, а може, навпаки, спричинити порушення і хворобливі прояви (див. *Ятрогенія*).

Лит.: Куз Э. Сознательное самовнушение как путь к господству над собой: методы, техника, практика. Москва, 2011.

П. П. Горностай

Автотомія (від *авто...* і грец. *томія* — відрізування, відсікання), самокалічення — мимовільне відкидання твариною частин тіла під впливом різкого подразнення. Здебільшого це захисна реакція; є рефлексним процесом. А. властива багатьом безхребетним (напр., деякі гідроїдні поліпи й актинії, морські зірки, офіури, морські лілії відкидають промені, голотурії — нутрощі, деякі ракоподібні — клешні, комахи та павуки — ноги, молюски втрачають різні вирости, щупальця і частини мантиї, комахи — різні кінцівки, хвостову пластинку, жало тощо), а з хребетних — ящіркам (відкидають хвіст) та голчастим мишам (втрачають шматки шкіри). А. відома також як пристосування до розмноження (напр., у деяких червів відділяється частина тіла, що містить статеві продукти) та може виникати через погіршення умов існування, напр., у гідр (втрачають щупальця), турбеларій (втрачають вічка) та ін. У цьому разі А. може розглядатися як дегенерація. У кільчастих червів автотомія служить для видалення токсинів, які накопичуються задніх сегментах тіла тварини, які згодом піддаються А. супроводжується відновленням втраченого органа (регенерацією).

Лит.: Congdon J. D., Vitt L. J., King, W. W. Geckos: adaptive significance and energetics of tail autotomy // *Science*. 1974. 184; Bely A. E., Nyberg K. G. Evolution of animal regeneration: re-emergence of a field // *Trends in Ecology & Evolution*. 2009.

Автотранспортне підприємство (А. Т. П.) — підприємство автотранспорту комплексного типу, що здійснює перевезення вантажів або пасажирів, зберігання, тех. обслуговування та ремонт рухомого складу, забезпечення його експлуатаційними матеріалами та запасними частинами. А. Т. П. спеціалізуються на виконанні трансп. послуг, які є специфічним видом продукції, пов'язаним із переміщенням вантажів і пасажирів, а також з виконанням операцій, що є супутніми чи доповнюють цей процес. За родом виконуваних трансп. робіт А. Т. П. поділяють на вантажні, які здійснюють перевезення вантажів; пасажирські, що здійснюють перевезення пасажирів *автобусами* і легковими *автомобілями*; змішані, які здійснюють перевезення як пасажирів, так і різноманітних вантажів; спеціалізовані, які здійснюють певні види автотрансп. робіт (сміттєвози, дорожньо-буд. техніка, пожежні автомобілі, автомобілі швидкої допомоги тощо). Процес виробничої діяльності А. Т. П. включає

осн., допоміжне та обслуговувальні вир-ва. Осн. вир-во виконує перевезення, що є визначальним для А. Т. П. Воно потребує обслуговування і виконання комплексу допоміжних робіт. Допоміжне вир-во А. Т. П. — це сукупність виробничих процесів із забезпечення техн. готовності рухомого складу, який використовують у осн. вир-ві. Обслуговувальні вир-ва матеріального продукту не створюють. Вони забезпечують осн. і допоміжне вир-ва енергоресурсами, інформ. обслуговуванням, контролюють якість техн. обслуговування та ремонту тощо. Після набуття Україною незалежності значно зросла заг. чисельність автотрансп. госп-в у результаті приватизації підприємств країни. Сучасний ринок трансп. послуг характеризується високою конкуренцією та динамічністю впливу зовнішнього середовища на діяльність підприємств. Найголовнішими параметрами, які визначають конкурентоспроможність і ефективність роботи А. Т. П. у ринкових умовах, є швидкість та технологія доправлення вантажів, якість і мобільність перевезень, цінова політика, номенклатура послуг, що надає підприємство, географія обслуговування, дотримання правового виконання автотрансп. перевезень, наявність спеціалізованого рухомого складу.

Лит.: Редзюк А. М., Волков П. П., Дмитренко С. Ю., Яценко Т. М., Кроль В. В. Автомобільний транспорт України: стан, проблеми, перспективи розвитку / За заг. ред. А. М. Редзюка. Київ, 2005; Бідняк М. Н., Біліченко В. В. Виробничі системи на транспорті: теорія і практика. Вінниця, 2006; Гриньов А. В., Пономарьова Н. В., Пономарьова Н. М. Конкурентоспроможність автотранспортного підприємства на ринку міжнародних вантажних перевезень. Харків, 2009.

Автотранспортне право, автомобільне право, автодорожнє право — один із інститутів *транспортного права*; сукупність правових норм, що регулюють сусп. відносини у сфері *автомобільного транспорту*. Джерелом А. п. є автотрансп. законодавство. А. п. регулює відносини, пов'язані з: 1) організацією та безпосередньо наданням автотрансп. послуг; 2) користуванням автотрансп. засобами; 3) використанням автотрансп. засобів. В Україні осн. законодавчими актами, що регулюють відносини в галузі автотрансп. є Закони України «Про транспорт» (1994), «Про автомобільний транспорт» (2001), «Про дорожній рух» (1993), «Про транзит вантажів» (1999), «Про перевезення небезпечних вантажів» (2000), «Про транспортно-експедиторську діяльність» (2004), «Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг» (1999). У країнах Європи відносини у сфері автотрансп. підлягають регламентації загальним комерц. зак-вом; значним є також вплив *нормативно-правових актів ЄС*. Проте правила дорожнього руху є практично єдиним уніфік. норм.-прав. актом, що незначним чином відрізняється в різних країнах, а *дорожні знаки* будуть знайомі водієві майже у будь-якому куточку світу. А. п. України сьогодні перебуває на новому етапі розвитку, осн. завданнями якого є: підвищення держ. соц. стандартів трансп. обслуговування населення; інтегрування трансп. системи України в європ. та світову; прискорена *адаптація* вітчизняного зак-ва до європ. норм та стандартів.

Лит.: Быков А. Г., Половинчик Д. И. Основы автотранспортного права. Москва, 1986; Булгакова И. В., Клепко-

ва О. В. Транспортне право України. Київ, 2005; Довженко Є. В. Деякі проблеми адаптації транспортного законодавства України до Європейського законодавства // Бюлетень Міністерства юстиції України. Київ, 2005. № 6 (44).

Автотрансформатор (від *авто...* і *трансформатор*) — трансформатор, дві або більше обмоток якого мають спільну частину. Робота А. ґрунтується на явищі *індукції електромагнітної*. Конструктивно А. складається з феромагнітного осердя, на яке намотано мідний або алюмінієвий дріт. На рисунку зображено електричну схему А. з одним відводом. До затискачів 1 і 2 подають напругу U_1 , а між затискачами 3 і 2 — знімають напругу U_2 . В ідеальному випадку, тобто без урахування втрат у дроті обмотки та в матеріалі осердя, співвідношення між величинами напруг U_1 та U_2 описує вираз $U_1 / U_2 = n_1 / n_2$, де n_1 — кількість витків між затискачами 1, 2 обмотки, n_2 — кількість витків між затискачами 2, 3 обмотки. Це співвідношення називають коефіцієнтом трансформації А., воно визначає величини напруг між затискачами в режимі холостого ходу, коли немає споживача напруги U_2 . Часто відвід 3 є ковзним електричним контактом з обмоткою, що дає змогу плавно змінювати напругу. Залежно від точок підключення перетворюваної напруги (1, 2 або 3, 2), А. можна використати як для зменшення, так і для збільшення величини напруги. Перевагою А. над трансформатором є вищий коефіцієнт корисної дії та економія дроту для виготовлення обмотки та сталі для виготовлення осердя (відповідно, зменшення габаритів і маси пристрою), недоліком — неможливість гальванічного розділення вхідного та вихідного кола.

Лит.: Китаєв В. Е. Трансформаторы. Москва, 1974; Загірняк М. В., Невзлін Б. І. Електричні машини. Київ, 2009.

Автотропізм (від *авто...* і *тропізм*) — здатність органів рослин випрямлятися, мимовільне усунення зайвого вигину осевих органів рослини після припинення дії подразника, що його спричинив. А. проявляється, напр., у злаків, полеглих після дощу.

Автотрофі (від *авто...* і грец. трофі — їжа, живлення) — організми, які синтезують усі органічні речовини, необхідні для їхньої життєдіяльності, з простих неорганічних сполук (води, карбон діоксиду, неорганічних сполук Нітрогену), що містяться у воді, ґрунті, повітрі. Джерелом енергії для здійснення біосинтезу у фототрофних орг-мів є сонячне світло, у хемотрофних — енергія, що вивільняється внаслідок окисно-відновних перетворень простих неорганічних сполук. А. поділяють на дві великі групи: а) *фотоавтотрофи* (рослини, бактерії, археї), які, залучаючи сонячну енергію для біосинтезу органічних сполук, здійснюють різноманітні реакції фотосинтезу; б) *хемотрофи* (бактерії, археї), які в процесі біосинтезу використовують енергію окисно-відновних реакцій перетворень простих неорганічних сполук. Традиційно А. протиставляють гетеротрофам — споживачам готової органічної речовини. Існує також проміжна група — *міксотрофи*, до якої належать орг-ми, здатні як до автотрофного, так і до гетеротрофного живлення залежно від умов існування (евгленові водорості, міксотрофні бактерії). А. — *продуценти*, адже вони створюють первинну

біологічну продукцію; завдяки їм створюється трофічна база для *консументів* і *редуцентів*, які є споживачами готової органічної речовини. Вважається, що в процесі еволюції А. виникли після гетеротрофів. Див. також *Автотрофія*.

Лит.: Одум Ю. Екологія. В 2 т. Москва, 1986; Odum, E. P., Barrett, G. W. Fundamentals of ecology. Brooks Cole, 2005; Mauseth, James D. Botany: An Introduction to Plant Biology (4 ed.). Jones & Bartlett Publishers, 2008.

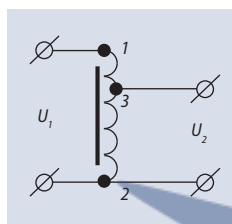
С. В. Межжерін

Автотрофія (від *авто...* і грец. трофі — їжа, живлення) — здатність орг-мів забезпечувати свою життєдіяльність шляхом поглинання простих неорганічних сполук із навколишнього середовища і синтезу з них усіх необхідних органічних речовин. До А. здатні фототрофні і хемотрофні орг-ми. Фототрофи для біосинтезу органічних речовин використовують енергію сонячного світла. Це рослини та деякі групи прокаріотів (напр., ціанобактерії, пурпурні бактерії та ін.). У рослин фотосинтез здійснюється завдяки використанню води як донора електронів і супроводжується вивільненням кисню. Прокаріоти для А. використовують особливі форми хлорофілу (ціанобактерії), білки бактеріородопсину (галофільні археї) або різноманітні неорганічні сполуки Сульфору (молекулярна сірка, сірководень, сульфіді, тіосульфіді), можливим є використання молекулярного водню. У зазначених випадках відбувається безкисневий фотосинтез. Хемоавтотрофи (бактерії та археї) здійснюють А., використовуючи енергію окисних реакцій простих неорганічних сполук. Завдяки А. в сучасній біосфері накопичується первинна продукція у вигляді органічних речовин, а також утворилася сучасна атмосфера, що містить кисень.

Лит.: Одум Ю. Екологія. В 2 т. Москва, 1986; Odum E. P., Barrett G. V. Fundamentals of ecology. Belmont, 2004; Mauseth James D. Botany: An Introduction to Plant Biology, 4 ed. Sudbury, 2008.

С. В. Межжерін

Автофазування (від *авто...* і *фаза*), фазова стійкість — явище стійкості руху заряджених частинок відносно фази електричного поля, що їх пришвидшує, у резонансних пришвидшувачах. Його відкрили 1944 та 1945 незалежно один від одного В. І. Векслер і Е. Макміллан. А. зумовлює пришвидшення електронів, протонів, альфа-частинок, багатозарядних іонів до високих енергій (від декількох MeV до сотень GeV у більшості пришвидшувачів заряджених частинок. На основі А. працюють пришвидшувачі різних типів: циклічні пришвидшувачі електронів (синхротрони) енергією до 7 TeV і протонів (синхрофазотрони, фазотрони тощо) енергією до 75 GeV, лінійні резонансні пришвидшувачі протонів енергією до 70 Мев тощо. За допомогою пришвидшувачів можна здійснювати планомірний синтез матеріалів або модифікувати їхні властивості. Це дає науковцям змогу визначати механізми первинних надшвидких хім. процесів. Такі дослідження мають велике значення для створення ефективного захисту від хім. та біол. дії випромінювання, розроблення наук. шляхів радіац.-хім. синтезу матеріалів. Не менш важливі дослідження проводять на синхротронах. Під час обертання в магнітному полі цих пришвидшувачів електрони безперервно втрачають енергію на

Електрична схема
автотрансформатора

Онлайн-журнал «Автотрофія»

випромінення, яке називають синхротронним. Довжина його хвилі становить від мільйонної до стомільйонної частки сантиметра, енергія квантів — від 10 до 1000 еВ. У такий спосіб заповнюється найменш вивчений діапазон спектра електромагнітних хвиль. Енергія такого випромінення може бути ефективно використана в біології, астрофізиці, фізиці твердого тіла тощо.

Лит.: Коломенский А. А., Лебедев А. Н. Теория циклических ускорителей. Москва, 1962; Вальднер О. А., Власов А. Д., Шальнов А. В. Линейные ускорители. Москва, 1969; Лебедев А. Н., Шальнов А. В. Основы физики и техники ускорителей. Москва, 1981.

Автофертильність (від *авто...* і *фертильність*) — див. *Самофертильність*.

Автофонія (від *авто* та грец. *φωνή* — звук), аутофонія — 1) У медицині — віддуння власного голосу у вухах. Виникає внаслідок запалення зовн. або серед. вуха, через що порушується функція *барабанної перетинки* або вентиляція *барабанної порожнини*. Для позбавлення від А. лікують осн. захворювання. 2) У вокальній методиці — ефект, коли співак чує у вухах власний голос. При цьому не завжди правильно передається тембр голосу, динаміка, чіткість інтонування. Це приводить до спотвореної корекції співу, тому потребує контролю з боку педагога чи іншого музиканта.

Н. М. Кушак

Автохвилі — різновид хвиль, що поширюються в *активних середовищах* (тобто відкритих системах) без згасання й зберігають свої характеристики незмінними завдяки безперервному *підведенню енергії* (речовини тощо) ззовні. Приклади таких А. — рух фронту горіння, перебіг хімічних реакцій, які можна каталізувати тощо. В автохвильових процесах відбувається передавання збудження між сусідніми елементами середовища, на відміну від *автоколивань*, за яких система коливається як одне ціле. Автохвильові процеси в нерівноважних системах описують нелінійними диференціальними рівняннями. Автохвильові процеси поширені в природі — вони відбуваються в багатьох біол. системах, під час фіз. і хіміч. перетворень. У твердих тілах автохвильові режими реалізуються під час збудження електронної підсистеми; у напівпровідниках електричним полем чи зміною температури, за інжекції носіїв заряду; під час фазових переходів. Для автохвильових процесів характерні різноманітні просторово-часові масштаби (довж. дифузії в межах 10^{-5} – 10^{-7} см, частоти — 10^{-2} – 10^{10} Гц) і способів передавання збудження (потіки електронів і дірок, екситонів, магнонів, фононів і фотонів). А. застосовують в оптичних, радіо-, НВЧ-підсилювачах і генераторах; під час генерування ультра- й гіперзвуку; у процесі записування й перетворення інформації (для розпізнавання образів); для виявлення слабких сигналів; для моделювання біол. процесів (поширення нерв. імпульсів, режими роботи серцевого м'язу) тощо.

Лит.: Жаботинский А.М. Концентрационные автоколебания. Москва, 1974; Скотт Э. Волны в активных и нелинейных средах в приложении к электронике / Пер. с англ. Москва, 1977; Черногор Л.Ф. Нелинейная радиофизика. Вид. 3-е, доп. та переробл. Харків, 2015.

М. Д. Тимочко

Автохорія (від *авто...* і грец. *χωρέω* — просуватися) — саморозкидання рослинами плодів, насіння, спор за допомогою пристосувань самої рослини, без участі зовн. агентів. Рослини, здатні до А., називають автохорними. Спільним для різновидів А. є те, що *діаспори* віддаляються від батьківської рослини на незначні відстані. За характером та ефективністю пристосувань до самостійного розкидання насіння можна виділити такі форми А.:

а) *автомеханохорія* — активне розкидання насіння рослинами-*балістами*, які мають особливу будову насінних оболонок, пристосовану до такого механізму розкривання плоду. Напр., квасениця розкидає насіння, коли в живих тканинах зростає напруження. Її насінини оточені м'ясистим покривом; під зовнішнім шаром насінної шкірки залягає шар клітин, багатих на цукор, які сильно набрякають, у певний момент покрив насінин розтріскується — плід-коробочка розкривається, розкидаючи насіння. Рослиною-балістою є шалений огірок (*Ecballium elaterium*): у зрілому плоді створюється високий тиск тургор, підвищується тиск рідини. За найменшого руху плід відривається від плодоніжки, а через утворений отвір сильним струменем викидається назовні клейка слизова рідина, що містить насіння. Автомеханохорія також притаманна багатьом бобовим, у яких сухий плід розривається в результаті напруження в мертвих тканинах оплодня;

б) *барохорія* — мимовільне осипання діаспор під впливом сили тяжіння, чому сприяють спеціальні пристосування, що полегшують опадання насіння і плодів. Напр., у дикорослих видів пшениці — ламке колосся, з якого, досягаючи, осипається зерно. Опадання важких плодів гіркогоштану, дуба — теж приклад барохорії;

в) *автокритохорія* — самозаривання опалих діаспор у ґрунт за допомогою специфічних виростів і придатків, зазвичай гігроскопічних. Діаспори таких рослин мають достатньо довгий остеподібний виріст, нижня частина якого гвинтоподібно закручена. У разі зволоження виріст швидко розкручується, надійно заглиблюючи насінину в землю: при одноразовому розкручуванні виріст насінни проникає в ґрунт до 5 см. Такий спосіб розповсюдження діаспор характерний для багатьох злаків, зокрема, до автокриптохорії здатні ковили;

г) *геокарпія* — дозрівання плодів у ґрунті. Напр., арахіс має особливий орган — *гінофор*, який росте, доки не занурить зав'язь у ґрунт на глибину бл. 10 см, і лише після цього гінофор припиняє ріст; натовість починає розростатися зав'язь, перетворюючись на плід. Геокарпія характерна для т. з. земляних фікусів (напр., *Ficus tanypoda* — фікус довгоріжковий): їхні пагони розвиваються в нижній частині стовбура, нахиливаються вниз і, досягнувши землі, проникають у поверхневий шар ґрунту. Там утворюються суцвіття і супліддя. Прикладом геокарпії є також геотропічні рухи плодоніжки в деяких фіалок.

Певною мірою до А. здатні повзучі діаспори. Напр., такі, що мають гігроскопічні щетинки, які залежно від чергування вологої і сухої погоди можуть здійснювати гігроскопічні рухи, у результаті чого діаспори проповзають по землі певну відстань.

Чиста А. в природі трапляється рідко — переважають змішані типи розповсюдження діаспор.

Автохорія. Шалений огірок (*Ecballium elaterium*)

спор. Напр., за будь-якого способу поширення насіння (вітром, водою, тваринами) неодмінним є компонент сили тяжіння, тобто барокопії.

Лит.: Левина Р. Е. Способы распространения плодов и семян. Москва, 1957; Тахтаджян А. Л. Распространения семян и плодов // Жизнь растений: В 6 т. Москва, 1980. Т. 5. Ч. 1. Цветковые растения; Schulze Ernst-Detlef, Beck Erwin, Müller-Hohenstein Klaus. Plant Ecology. Berlin, Heidelberg. 2005; Коровкин О. А. Анатомия и морфология высших растений: Словарь терминов. Москва, 2007; Vittoz Pascal, Engler Robin. Seed dispersal distances: a typology based on dispersal modes and plant traits // Botanica Helvetica. 2008. 117 (2).

Я. О. Межжеріна

Автохронометраж (від *авто...* і *хронометраж*) — спосіб автоматичного вимірювання часу, який здійснюється за допомогою спец. тех. приладів та виключає безпосередню участь людини у хронометруванні, що забезпечує високу точність отримуваних кількісних даних. Застосування А. в спорт. практиці, особливо в умовах щільної конкуренції, є невід'ємною складовою змагань різного рівня у видах спорту, де остаточним результатом є час додання встановленого відрізку дистанції. До таких належать: веслування, плавання, легка атлетика (бігові дисципліни, ходьба), велосипедний, лижний, ковзанярський, вітрильний, санний, авто- та мотоспорт тощо. У різних видах спорту використовується різна точність вимірювання часу. Як правило, вона перебуває в межах 0,1–0,001 секунди, що в 40 разів швидше, ніж може побачити око людини. На сьогоднішній забезпечення необхідної точності вимірювання часового інтервалу з тех. погляду не становить особливих труднощів, проте специфіка спорту накладає на цей процес свої особливості. Удосконалення А. йде через використання тех. новинок — різних фотодатчиків і мікрочипів, систем реєстрації фальшстарту, системи фотофінішу тощо. Найбільше поширення отримали оптико-електронні пристрої, що використовують фотоелементи. Зазначений принцип вимірювання полягає в тому, що атлет перетинає два або кілька променів світла, сфокусованих на прийомопередавачах світлового випромінювання — фотодіодах, — бігун на мить розмикає ланцюг. В результаті виникає електричний імпульс, який, перетворюючись за допомогою спец. обладнання (апаратного та програм. забезпечень), в режимі on-line автоматично визначає час в мілісекундах (мс).

Лит.: Кашуба В. О., Хмельницька І. В., Юхно Ю. О. Використання хронометричних систем у спортивних змаганнях // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: Зб. наук. пр. Волин. нац. Університету ім. Лесі Українки. 2012. № 4 (20); Литвиненко Ю. В. Современные оптико-электронные системы регистрации и анализа двигательных действий спортсмена. Київ, 2012.

Ю. В. Литвиненко

Автохтони (від грец. αὐτόχθων — місцевий, корінний), *аборигени* — 1) Корінні споконвічні або давніші жителі країни чи місцевості (тубільці). На тер. Сх. Європи, зокрема на тер. сучас. України, А. були слов'яни, про це свідчать писемні джерела та археол. матеріали. 2) У біології — споконвічні, корінні мешканці певної місцевості; види, роди, родини, що ви-

никли, еволюціонували й досі поширені в межах певної тер. (акваторії), або населяють її настільки давно, що вже неможливо впевнено визначити місце походження цих видів. Автохтонні таксони формують регіональні особливості *фауни* і *флори*. Типовими А. Австралії є *качконіс та евкаліпт*; Південної Америки — *комахоїди*, *лінивці*, *дика картопля* і *томати*; помірної зони Євразії — *бурий ведмідь*, *лось європейський* і *модрина*. Поняття А. також застосовують щодо порід або сортів, виведених людиною в певній місцевості. До автохтонних порід, зокрема, належить *сіра українська худоба* — порода м'ясно-молочного та робочого призначення. Див. також *Аборигенний вид*.

3) Гірські породи або корисні копалини, вихідний матеріал яких виник на місці їх утворення. Протилежне — *алоктони*.

Лит.: Autorenkollektiv: Lexikon der Geowissenschaften. Band I. Heidelberg, Berlin. 2000; Eby G. N. Principles of Environmental Geochemistry. Pacific Grove, 2004; Di Pietro Joseph A. Landscape Evolution in the United States: An Introduction to the Geography, Geology, and Natural History // Newnes. 2012. December 21.

С. В. Межжерін

Автохтонна культура — культура, створена народом-автохтоном на певній тер., зумовлена її природно-кліматичними та соціо-антропними чинниками. А. к. характеризується органічною цілісністю та взаємозалежністю матеріальних і духовних артефактів, які створюють певну стилістичну єдність, що дозволяє досить однозначну ідентифікацію її іст. модифікацій. Автохтоною вважають культуру, яка тяжіє до осілості. На власній тер. А. к. може мати свою д-ву, яка легітимізує її автохтонний статус й сприяє її збереженню та розвитку. А. к. може входити до культ. простору ін. д-ви й бути його рівноправною складовою або займати маргінальне положення — залежно від рівня демократичності політ. режиму. Спільнота, що підтримує та відтворює А. к., забезпечує свою автентичність в іст. перспективі.

Автохтонні відклади — відклади, що утворилися на місці залягання материнської породи (напр., первинні каоліни, глини), або залягають на місці свого утворення (вапняки коралових рифів, кам'яне вугілля, що утворилось з відмерлих рослин на місці, де вони росли тощо).

Автохтонні кulti — споконвічна релігійна обрядовість місцевого походження, служіння божествам, які зберігає корінне населення. Складниками реліг. вірувань більшості А. к. є *фетишизм* (шанування матеріальних предметів), *анімізм* (віра в численних духів, одухотворення сил і явищ природи), *магія* (чаклунство, забобони), *мана* (безлика надприродна сила). А. к. досі дотримуються аборигени в деяких країнах Африки, Азії, Південної Америки. Термін А. к. умовний, оскільки охоплює різноманітні реліг. уявлення багатьох народів.

Лит.: Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002.

Є. А. Харьковецько

Автоштурман (від *авто...* і *штурман*) — комплекс навігаційних пристроїв, що автоматично та безперервно виконує обчислення поточних ко-

ординат повітр. або мор. судна й прокладання його шляху до заданої цілі. Для виконання цих функцій у А. має бути інформація щодо вихідних координат судна, кординат цілі, а також поточних параметрів руху судна (його геогр. положення, швидкість і напрямку руху) і параметрів середовища навколо нього (швидкості і напрямки руху води або повітря, можливі атм. та водні аномалії — урагани, торнадо тощо). Результатом роботи А. є команди управління, що змінюють параметри руху судна та забезпечують досягнення цілі. Сучас. А. використовують інформацію, одержану від інерціальних, радіотех., супутникових навігаційних систем та карти погоди, що в реальному часі поширюються у світових інформаційних мережах.

Лит.: Лесков М. М., Баранов Ю. К., Гаврюк М. И. Навигация. Москва, 1980; Черный М. А., Кораблин В. И. Воздушная навигация. Москва, 1991; Генике А. А., Побединский Г. Г. Глобальные спутниковые системы определения местоположения и их применение в геодезии. Москва, 2004; Вагущенко Л. Л., Вагущенко А. Л., Заичко С. И. Бортовые автоматизированные системы контроля мореходности. Одесса, 2005.

Авту́ничі — археологічна пам'ятка, одне із найбільш досліджених поселень епохи Київської Русі. Знаходиться на пн. Черніг. обл., поблизу с. Автуничі Городнянського р-ну. На площі понад 2,5 га відкрито численні житлові гості. споруди, серед яких — майстерні ремісників, залишки садибної забудови, дігтарні й смолокурні, бл. 10 гончарних горнів, дерев'яний колодязь зрубною конструкції. Виявлено різноманітний речовий матеріал (тисячі знахідок), зокрема елементи одягу феод. верхівки, зброю, спорядження коня, христ. символи (у т. ч. хрести-енколпіони), предмети, що вказують на торг. контакти (овруцький шифер та вироби з нього, малоазійська глиняна статуетка, медальйон сканд. походження). Унікальним є фрагмент горщика 12 ст., на якому по сирийській гончар каліграфічно написав: «Боже, поможи рабу твоєму...», що свідчить про грамотність місцевого люду. Біля поселення в трьох курганных групах виявлено кладовище, на якому захоронення проводилися за старим звичаєм — під насипами, зі супроводжувальним інвентарем.

Лит.: Моця О. П. та ін. Південноруське село IX–XIII ст. Київ, 1997.

О. П. Моця

Аву́ари (франц. *avoir* — майно, надбання) — 1) У широкому розумінні — будь-які активи (майнові кошти, чеки, векселі, перекази, акредитиви), за кошт яких можуть здійснюватися платежі і погашатися зобов'язання їх власників. 2) У вузькому розумінні — кошти банку, що знаходяться на його рахунках у закорд. банках в іноземній валюті. Коштами банку є готівкова маса банку та кошти, що до неї прирівняні (кошти на кореспондентських рахунках), а також кошти, які розміщено в активах, тобто вторинних резервах. Такі активи можна легко обернути в готівку протягом мінімального терміну (держ. цінні папери, позики на короткий термін, які гарантовані д-вою, тощо). У діловому обігу А. вважаються, насамперед, кошти на кореспондентських рахунках. Заг. сукупність таких коштів у всіх банках країни становить її іноз. А. А. підрозділяють на вільні (використовуються без

обмежень), блоковані (знаходяться у розпорядженні д-ви або банків) та з певним режимом використання. Від стану та структури іноз. А. залежить міжнар. валютна ліквідність, тобто здатність окремої країни сплачувати зовнішні грошові зобов'язання. Значна частина світового платіжного обороту здійснюється у доларах США, євро, японській йені, англ. фунтах стерлінгів, що визначає найбільшу популярність А. у цих валютах у загальній структурі. У зх. комерційній практиці термін «А.» має дещо специфічне значення. Це, передусім, рубрика в бух. обліку, до якої віднесено майно, прибутки та боргові вимоги (*credit balance*). В колонку А. записується те, що авансував кореспондент, або те, що йому належить. Термін «А.» звичайно стосується рахунків клієнтів або кореспондентів компанії, яка веде бух. облік.

Лит.: Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ, 1998; Словник фінансово-правових термінів / За заг. ред. д. ю. н., проф. Л. К. Воронової. 2-е вид., переробл. і доп. Київ, 2011; Жиликов Д. И., Зарецкая В. Г. Финансово-экономический анализ (предприятие, банк, страховая компания). Москва, 2012; Колпакова Г. М. Финансы, денежное обращение и кредит. 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 2012.

М. В. Онищук

Авшаров Борис П'авлович (справжнє прізвище — Гомоляка; 1889 — 23.11.1964, м. Керч) — актор, засл. арт. УРСР з 1951. Батько композитора В. Б. Гомоляки. Працював у театрах — Укр. пересувному Київ. окружної ради профес. спілок (КОРПС; 1927–1930), Укр. драм. (тепер Нац. академ.) ім. І. Я. Франка (1930–1931), Київ. військ. округу (1932–1941), ТЮГу (1946–1960; всі — у Києві). Ролі: в театрі — Лісовик («Лісова пісня» Лесі Українки), Жевакін («Одруження» М. Гоголя), Король («Сміх і сльози» С. Міхалкова), Татаринов («Два капітани» В. Каверіна); у кіно — пан Рутковський («Кармалюк»; 1938, Одеська кіностудія), Василь («Вітер зі сходу»; 1940), Учитель історії («Є такий хлопець»; 1956, обидва — Київ. кіностудія худ. фільмів).

Лит.: Заболотна В., Корнійчук В. Театр з аурую сонця. Київ, 2001.

Ага́ (тур. *ağa*, букв. — пан, хазяїн, від давньотур. *aya* — старший) — в Осман. імперії титул воєначальників (напр., головнокомандувача яничар — однієї з найвпливовіших посад у султан. адміністрації), а також начальників деяких груп слуг при дворі султана (зокрема, кизляр ағаси — одна з вищих посад в ієрархії при дворі султана — відповідальний за скарбницю, начальник чорних евнухів, головний наглядач гарему); з 1826 — титул офіцерів молодшої і середньої ланки (тепер відповідає рангу армійського капітана та посаді командира роти). У Кримському ханстві — урядовий службовець, чиновник. У сучасній Туреччині — звертання до заможних землевласників, голови роду чи керівника громади, лідера групи людей, інколи — складова частина імені.

Лит.: Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. Москва, 1991; Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Пер. с англ. К. Алексеева, Ю. Яблокова. Москва, 2010; Петросян Ю. А. Османская империя. Москва, 2013.

О. М. Даценко

Авту́ничі. Давньоруський колодязь з поселення 10 — рубежу 12–13 ст.

Ага, ропуха-ага (*Bufo marinus*) — тварина ряду *безхвостих амфібій* родини *ропухових*. Первинний ареал — північ Південної, Центральної і південь Північної Америки. Для боротьби зі шкідниками цукрової тростини і батату в 20 ст. А. завезли до Австралії, Нової Гвінеї, деяких островів Японського архіпелагу, Філіппін, Гаваїв, Фіджі, інших дрібніших карибських і тихоокеанських островів. А. поширена в лісах, манграх, зустрічається і в приморських дюнах; А. здатна жити в досить солоній воді, звідки й пішла латинська назва «жаба морська». Шкіра А. дуже ороговіла. Забарвлення неясраве: спина темно-бура або сіра з великими темними плямами; черво — жовтувате, з рясними бурими цятками. Друга за розмірами серед жаб. Довжина тіла — до 24 см; маса — бл. 1 кг, хоча може сягати й 2 кг. Живиться, вважаючи на великі розміри, не тільки безхребетними, а й дрібними гризунами, ящірками, пташенятами. А. досить плодючі і можуть нереститися кілька разів на рік. Метаморфоз завершується за місяць. А. отруйна: її шкірні залози продукують сильні токсини, які уражають серце й нервову систему людини, спричиняючи рясне слиновиділення, конвульсії, блювоту, аритмію, підвищення кров'яного тиску; достовірних відомостей про смертельні випадки людини немає. *Аборигени* використовували

Агабек-заде Мохаммед Садик-Бей

Ара. (*Bufo marinus*)

ли секрет шкіри А. для виготовлення отруйних стріл. Жаби-аги, які широко розселилися поза межами свого природного ареалу, нині стали екологічним лихом через часті випадки отруєнь місцевих хижаків і конкуренцію за їжу й місця для нересту з іншими амфібіями.

Лит.: Жизнь животных. Москва, 1969. Т. 4. Ч. 2. Земноводные, пресмыкающиеся; Eastel Simon. The history of introductions of *Bufo marinus* (Amphibia: Anura); a natural experiment in evolution // Biological Journal of the Linnean Society. 1981. 16 (16).

С. В. Межжерін

Агабек-заде, Мохаммед Садик-Бей (Агабеков, Садик-бек; польськ. Agabekzadeh, Mohammed Sadyk Bej, азерб. Ağabəyzadə, Məhəmməd Sadiq bəy; 15.03.1865, м. Геокчай, тепер м. Гьойчай, Азербайджан — 09.11.1944, м. Львів, тепер Україна) — держ. і військ. діяч, сходознавець, 1883–1886 навчався у Другому Костянтин. військ. уч-щі в Санкт-Петербурзі. 1886–1896 на військ. службі. 1896–1899 навчався в Лазаревському ін-ті східних мов у Москві. 1899–1913 на військ. службі в Туркестані, у званні генерал-майора вийшов у відставку. У 1914 повернувся на військ. службу у зв'язку з початком Першої світової війни. Вдруге вийшов у відставку 1916. Під час служби в Туркестані збирав фольклор і досліджував місцеві тюрк. діалекти. 1904 опубл. пер-

ший підручник тюркмен. мови з доданими зразками фольклорних текстів. У 1918–1919 — заст. міністра внутрішніх справ Азерб. Дем. Республіки. З 1919 в еміграції у Стамбулі. У 1920-х роках переїхав до Парижа, у 1925–1927 викладав у Сорбонні тур. мову й фарсі. 1927 переїхав до Львова на запрошення арабіста, проф. Львів. ун-ту З. Смогожевського. Викладав сучас. й класичні араб. і тур. мови, фарсі, араб. палеографію та епіграфіку, ісламознавство у Львів. ун-ті (1927–1941), а також сучас. фарсі, араб. і тур. мови у Вищій школі зовн. торгівлі у Львові (до 1939). У 1941–1944 викладав сучас. східні мови в підпільному Львів. ун-ті, що діяв під час нім. окупації. 1934 видав «Елементарну граматику арабської мови». Серед учнів А. — О. Прицак, польськ. сходознавець Т. Левицький та ін.

Пр.: Учебник тюркменского наречия с приложением сборника пословиц и поговорок тюркмен Закаспийской области. Асхабад, 1904; Elementarna gramatyka języka arabskiego. Lwów, 1934.

Лит.: Полотнюк Я. Мохаммед Садик-бей Агабек-заде (Агабеков) // Вісник Львівського університету. Серія філол. 2005. № 36.

Агав (грец. Ἀγᾱβος, відомий також як Агав Пророк) — апостол, один із сімдесяти учнів Ісуса Христа, що володів даром пророцтва. Згадуєть-

Агав. Луї Шерон. Віщун Агав пророкує святому Павлові його страждання в Єрусалимі, 1687

ся в книзі Дії апостолів (Новий Завіт). А. родом із Юдеї. У 44, перебуваючи в Антіохії, А. перетримав голод, який настав за імператора Клавдія в цілому світі (Діяння). Про цей голод повідомляють римські історики Публій Корнелій Тацит та Йосиф Флавій. За кілька років А. зустрів апостола Павла в Кесарії Палестинській і, взявши в нього пояс, показав, як його заарештують в Єрусалимі (Діяння). За переказами, А. проповідував у різних країнах і загинув мученицькою смертю в Антіохії. Правосл. християни вшановують його пам'ять 4 січня і 8 квітня, католики — 13 лютого.

О. І. Преждо

Агава (*Agave*) — рід рослин родини *холодкових*. Для А. характерне вкорочене стебло, яке містить біля основи розетку видовжених, часто м'ясистих і колючих листків. Двостатеві квітки зібрані в суцвітті (іноді до 17 тис. квіток), розташоване на високому квітконосі (у деяких видів — до 12 м). Плід — коробочка. Відомо, за різними даними, від 200 до 300 видів, поширених на Пд. США, в Мексиці, тропіках Лат. Америки. В Європу А. завезено з амер. континенту. В Україні А. вирощують як декоративні рослини на Крим, узбережжі Чорного м. А. цвітуть на 15–30-му році життя. Після цвітіння і досягання насіння надземна частина рослини відмирає. А. культивують як волокнисті рослини. З листків А. сизалевої (*Agave sisalana*) одержують грубе міцне волокно, яке називають «сизаль» або «піта». Використовують для виготовлення канатів, мотузок, рибальських тенет. Плітації А. сизалевої на Багамських о-вах, у Вест-Індії, Бразилії і Танзанії використовують протягом 12–15 років, щорічно обрізаючи по 7–9 листків з кожної рослини. Індійці використовують у їжу печену серцевину стовбура А., основи листків і варені квітки, з рослини виготовляють борошно. Із цукристого соку А. темно-зеленої (*Agave atrovirens*), зібраного перед початком цвітіння, готують алкогольний напій кульці. Серцевину рослини А. блакитна (*Agave tequilana*) використовують для вир-ва текилі. Зі стебел рослин А. кокуй (*Agave coccinifera*) виготовляють традиційний венесуельський напій з аналогічною назвою. Культивують у тропічних і субтропічних країнах. Багато видів А. розводять як оранжерейні та кімнатні рослини.

У листках А. американської (*Agave americana*) та А. сизалевої містяться хім. речовини, стероїдні сапоніни, які використовують для синтезу стероїдних гормональних препаратів — кортизону, прогестерону. У Китаї з них виробляють новий тип контрацептивів, які достатньо вживати 1–2 рази на місяць. Спресовані волокна А. сизалевої (сизаль) зазвичай використовують для мішених гри *дартс*.

Лит.: Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини. Київ, 2000; Angiosperm Phylogeny Group. An update of the Angiosperm Phylogeny Group classification for the orders and families of flowering plants: APG III / Botanical Journal of the Linnean Society. 2009. 161 (2).

Я. О. Межжеріна

Агавові (Agavaceae) — підродина рослин родини *холодкових*. У класичній систематиці — родина квіткових рослин порядку *амарилісоцвітих*, частину родів включали до порядку *лілієцвітих*. За даними сучас. таксономічної системи APG III, за даними молекулярного аналізу ДНК, А. включено як підродину до родини *холодкових*. Деякі роди, раніше розміщені в цій групі, були вилучені, напр., рід *драцен* тепер відносять до підроддини *нолінових*. До А. належать відомі рослини пустель і посушливих тер.: агави, юки, хости, хлорофітум та ін. Підродина А. включає бл. 640 видів, які об'єднують за різними системами від 23 до 36 родів. Представники А. широко розповсюджені в тропічних, субтропічних і помірно теплих регіонах світу.

А. — це дерева, деревні чагарники, напівчагарники, ліани, багаторічні трав'янисті рослини. Листки шкірясті, прості, цілісні, з паралельним жилкуванням, зазвичай, зібрані у вигляді ро-

зетки, розташовані на кінці стебла, що може бути і дуже коротким, і високим деревоподібним. Квітки правильні, зібрані в суцвітті китицю, колос або волоть. Оцвітина подвійна, 3-членна, містить 6 тичинок у 2 колах. Одна маточка має ниткоподібний стовпчик і трилопатеку приймочку. Плід — коробочка або ягода. А. не виробляють алкалоїдів. Багато представників родини А. вирощують у культурі як декоративні кімнатні та садові рослини, також культивують як волокнисті рослини та в харчовій пром-сті.

Лит.: Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини. Київ, 2000; Angiosperm Phylogeny Group. An update of the Angiosperm Phylogeny Group classification for the orders and families of flowering plants: APG III // Botanical Journal of the Linnean Society. 2009. 161 (2).

Я. О. Межжеріна

Агавові плантації та стародавні підприємства з виробництва текилі (ісп. Paisaje de agaves y antiguas instalaciones industriales de Tequila) — територія між підніжжям вулкана Текіла і долиною ріки Ріо-Гранде у штаті Халіско в Мексиці, де вирощують блакитну *агаву* і виробляють текилу, об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (з 2006). Пл. плантацій — 34 638 га. На тер. розташовані поля, великі винокурні й «та-

Агава американська (*Agave tequilana*)

Агавові плантації

верни» (невеличкі гуральні), міста Текіла, Ареналь і Амайтан, маєтки 18 ст. та руїни стародавнього міста Теучітлан (200–900 н. е.). Об'єкт не має аналогів у світі. Блакитна агави (*Agave tequilana*) культивується понад 2 тис. років, використовується як харчовий продукт і сировина для вир-ва тканини, а з 16 ст. — у вир-ві алкогольного напою текилі. Культура агави — частина нац. самобутності Мексики. Тер. становить унікальний іст. ландшафт, в якому зібрані зразки доіспанської та колоніальної архітектури й старовинне кустарне вир-во напоїв з агави.

Агадір (араб. أكادير) — місто на Пд. Зх. Марокко, центр іст.-географ. району Сус, адм. ц. регіону Сус-Маса (від 2015) і префектури Агадір-Іда-Утанан. А. розташований на узбережжі Атлантичного ок. неподалік Атлаських гір, північніше гирла річки Сус. Нас. — 421,8 тис. осіб (2014, оцінка). Клімат м'який, субтропічний, завдяки сильним впливам пасатів середні температури

мало змінюються між зимою (січень — +14–+16 °C) і літом (липень — +20–+26 °C). Річна сума опадів становить 250 мм, хоча кілька дощових днів трапляються в зимовий період (листопад–березень); бл. 340 сонячних днів на рік.

А. засн. наприкінці 15 — на поч. 16 ст. як рибальське поселення. 1510 там було також засн. португал. форт і рибальську факторію. А. був опорним пунктом португальців на пд.-зх. Марокко (тоді називався ними Санта-Круш ду Кабу де Агер). 1536 шериф Мохаммед аш-Шейх захопив форт А., відтоді А. у складі Марокко. Важливий центр зовн. торгівлі (17–18 ст.). У 1770-х торгівля тимчасово припинилася, що було наслідком побудови у 1760-х порту Ес-Суейра, куди наприкінці 1760-х примусово переселили частину нас. А. Торгівля через порт А. відновилася 1881. А. відомий у зв'язку з *Агадирською кризою* — конфліктом між Францією та Німеччиною (1911). В А. відбувся землетрус (29.02.1960), що став найтрагічнішим за кількістю смертей і руйнуваннями в мароккан. історії: загинуло бл. 15 тис. осіб (бл. третини нас. тогочасного міста), поранено бл. 12 тис. осіб, щонайменше 35 тис.

Агадир. Порт

осіб лишилися без даху над головою, зруйнована міська цитадель (16 ст.) і торгові квартали. Місто було евакуйоване за 2 доби після землетрусу (щоб уникнути поширення епідемії) та згодом перебудоване за 2 км на Пд. від колишнього місця.

В А. розташовані: найбільший риболовецький порт Марокко (один із головних портів в світі з виробництва сардини), торговий порт (відомий експортом кобальту, марганцю, цинку, цитрусових і ранніх овочів) і порт для прогулянкових суден; цементний завод; невеликі підприємства харчосмакової, деревообробної та металообробної пром.-сті. Сучасний міжнар. аеропорт для чартерних рейсів Аль-Массіра (за 25 км від міста). Серед закладів освіти: Ун-т ібн Захр (засн. 1989), франц. ліцей та ін. В А. розташовані Муніципальний музей спадщини Амазіг (засн. 2000), Муніципальний музей Берт Флінт (засн. 1996, мароккан. мист-во, вироби ремісників). У зоопарку А. — «Крокопарку» (засн. 2015) — можна побачити 325 нільських крокодилів. В А. відбуваються численні фестивалі, культ. заходи, зокрема Фестиваль мароккан. музики «Тімітар» (з 2004), щорічні міжнар. «Концерти за толерантність» (з 2006) тощо. А. — міжнар. курорт із

м'яким кліматом і чудовими піщаними пляжами, найбільший центр пляжного відпочинку в країні.

Лит.: Уткин Г. Н. Агадир // Африка. Москва, 1986; Кибл Д. Марокко. Путеводитель. Москва, 2011.

А. С. Івченко

Агадирська криза — гострий міжнар. конфлікт між Францією та Німеччиною періоду другої Марокканської кризи (1911). В умовах подальшого загострення міжнар. обстановки Німецька імперія прагнула не лише зміцнити свої позиції в Європі, але й послабити англо-франко-рос. коаліцію шляхом проведення активної колоніальної політики. 06.08.1911 в Петербурзі була підписана нім.-рос. угода, відповідно до якої Німеччина відмовлялася від концесій у Північному Ірані, а Росія, натомість, визнавала її право на буд-во гілки Багдадської залізниці до турецько-іранського кордону (пункт Ханакін). Приводом до А. к. стало захоплення у травні 1911 франц. окупаційними військами мароккан. міст Фес і Рабат під прикриттям необхідності придушення заворушень і захисту франц. громадян. У відповідь нім. уряд за ініціативою статс-секретаря А. фон Кіндерлен-Вахтера спочатку відправив 01.07.1911 до берегів Марокко у район Агадіра канонерку «Пантера» — ця подія відома як «стрибок Пантери», — а потім легкий крейсер «Берлін» (формально — для охорони нім. фірм і громадян). Нім.-франц. відносини настільки загострилися, що тільки консолідована позиція д-в Антанти відвернула загрозу війни між Німецькою імперією та Францією. Розв'язання А. к. дипломатичним шляхом у листопаді 1911 призвело до підписання Феського договору 30.03.1912 і визнання офіційним Берліном інтересів Франції у Марокко та лише до формального зміцнення колоніальних позицій кайзерівської Німеччини в Африці, де вона приєднала до своїх володінь у Камеруні частину тер. Французького Конго, а також до подальшого загострення міжнар. обстановки.

Лит.: Петряев К. Д. Очерки по истории Германии начала XX века (1900–1914 гг.). Одесса, 1959; История дипломатии. В 5 т. / Под ред. В. А. Зорина и В. С. Семенова. 2-е изд., пераб. и доп. Москва, 1959–1979; Манькин А. С. Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки. Москва, 2004; Кузьмін О. С. Новая история країн Західної Європи та Північної Америки: навч. посібник. Житомир, 2011; Акунін О. С. Новая история країн Західної Європи та Північної Америки (1492–1918 pp.): Хронологія подій. Миколаїв, 2013.

С. С. Троян

Агамемнон (грец. Ἀγαμέμνων) — герой давньогрец. героїч. епосу, напівлегендарний цар м. Мікен на п-ові Пелопоннесі у 13–12 ст. до н. е., вождь ахейс. війська у Троян. війні, син подружжя мікен. володарів Атрея та Аеропи, брат *Менелая* [згідно з ін. міфол. версією, батьком А. й Менелая був Плейстен (ін. ім'я — Плісфен), брат Атрея й перший чоловік Аеропи, а Атрей лише виховав їх]. Фатальну роль у житті А. відіграв його двоюрідний брат Егісф — син брата Атрея Фіеста, народжений від інцесту останнього зі своєю донькою Пелопією. Брати ворогували, оскільки Фіест вважав неправомірним володарювання Атрея на мікен. престолі, Атрей же не міг пробачити Фіесту, що той звабив дружину царя Аеропу (він помстився Фіесту: убивши

його синів, приготував печеню з їхнього м'яса й запросив брата на обід). За пророцтвом оракула, позбавити життя Атрея міг син Пелопії від Фієста, тож Фієст схилив доньку до кровозмішення, однак дівчина соромилась такої ганьби й тому покинула немовля напризволяще. Хлопчика спершу знайшли пастухи, пізніше його прихистив Атрей, не знаючи, хто він насправді. Коли Егісф подорослішав, Атрей наказав йому вбити Фієста, та батько відкрив юнаку таємницю його походження. Відтак Егісф убиває Атрея і разом із Фієстом захоплює трон Мікен, а А. і Менелай змушені рятуватися втечею до Етолії (за іншими варіантами — до Спарти). Цар Спарти Тиндарей, який свого часу знайшов пристанище у царя Етолії Фестія та був одружений із донькою останнього Ледою, поставився до братів прихильно і, нападши на Мікени, змусив Фієста поступитися владою синам Атрея. Тиндарей із Ледою виховували чотирьох дітей: двох спільних (Клітемнестру й Кастора) та двох народжених Ледою від Зевса (Елену й Полідевка). А. одружився з Клітемнестрою (яка народила йому трьох доньок — Іфігенію, Хрисотеміду й Електру, та сина Ореста), його брат Менелай — із Еленою (Тиндарей довго не міг обрати нареченого для Елени, оскільки боявся розбрату між героями-претендентами на руку красуні, врешті, за порадою мудрого Одиссея, надав право дівчині самій обрати собі чоловіка з тією умовою, що всі ін. залицальники поклоняться не піднімати зброї проти обранця й негайно прийдуть йому на допомогу в разі біди — цей мотив пояснює повну підтримку греками Менелая й А.). Після смерті Тиндарея лакедемон. трон перейшов до Менелая, в той час як А. царював у Мікенах. Коли молодий царевич Трої Парис у Спарті викрав прекрасну Елену, греки вирішили помститися зухвалому чужоземцю, який знехтував законами гостинності. Похід греків на Трою очолив А. як наймогутніший цар у всій Греції, сильний і відважний воїн (опис подвигів А. містить 11-та книга «Іліади» Гомера). Проте образ мужнього героя не позбавлений і негативної конотації: він — надто зарозумілий і непоступливий. Надмірні честолюбство, гордовитість, хвалькуватість і впертість А. спричинили багато лих для греків. Вполювавши лань, А. вихваляється своєю мислив. майстерністю, якій, зі слів воїна, могла би позаздрити сама *Артеміда*. Розгнівана богиня зупинила грец. кораблі, які не зрушили з місця доти, доки А. не приніс їй у жертву свою доньку Іфігенію. Після взяття Трої А. отримав багату здобич і доньку троян. царя Пріама Кассандру, яку захопив у неї Аполлон наділив даром пророцтва, проте, не отримавши взаємності, зробив так, що віщуванням дівчини ніхто не вірив, вважаючи її за божевільну. Міфол. образ А. позначений і рисами благородства: так, після падіння Трої, Еней, якому вдалося порятуватися, зібрався покинути рідний край, взявши з собою батька, сина, кількох супутників і статуєтки своїх богів — пенатів, щоб на новому місці заснувати нову Трою, однак був захоплений греками. Вражений хоробрістю й безкорисливістю героя А. не лише відпустив героя, а й дозволив йому забрати з Трої будь-що на власний розсуд. Спаливши Трою, А. спершу відвідав Іфігенію в Тавриді (за пізньою версією), спорудив у Лаконіках (іст. обл. на Пелопоннесі у Давній Греції зі столицею *Спартою*) храм богині муд-

рості, війни і ремесел *Афіни* (ймовірно, на знак спокути провини перед богинею за те, що Кассандру захопили в той час, коли вона переходувалась за статуєю Афіни у Трої), а потім повернувся на батьківщину, де на нього чекала смерть у власному домі. За давнішими варіантами міфу, герой загинув під час бенкету від руки Егісфа, якому за час відсутності А. вдалося спокусити Клітемнестру (відправившись на Троянську війну, А. залишив із Клітемнестрою співця, присутність якого стримувала дружину царя; Егісф же відвіз співця на пустельний острів, і Клітемнестра стала його коханкою). У 6 ст. до н. е. набуває поширення варіант, оспіваний у драмі *Есхіла*: зустрівши чоловіка з лицемірною радістю, дружина у ванні накинула на нього покривало і власноруч завдала три смертельні удари, а згодом убила й Кассандру. Після смерті А. Егісф і Клітемнестра правили Мікенами протягом семи років, а на восьмий син А., Орест, повернувся до Мікен і помстився за батька. Образ А. позначений мотивом прокляття усього злочинного роду Атридів, кожен член якого стає лиходієм, тож його покарання є невідворотною карою богів як

Агамемнон. Золота посмертна маска, відома також як «маска Агамемнона», 6 ст. до н. е.

хранителів справедливості — основи світопорядку. Міфол. мотиви безмірного багатства й вищий статус А. порівняно з ін. грец. володарями відображають іст. реалії — піднесення Мікен у 14–12 ст. до н. е. і їхню панівну роль серед ін. держав Пелопоннесу. Образ А., якого, за Гомером, вирізняли хоробрість, благородство та царська велич, став культовим у Давній Греції, зокрема, у Спарті, де, за свідченнями Стесихора й Симоніда, був палац А. Місцем поховання вважаються Мікени чи, за деякими варіантами, Амікли. За міфол. уявленнями давніх греків, душа героя після його смерті обрала життя орла, самого ж А. *Одісей* зустрічає в царстві мертвих *Аїді*. Зображували А. подібним до Зевса (образ часто трапляється в пам'ятках мист-ва, однак рідко на першому плані). Культ Зевса-А. набув значного поширення у Спарті (цей ритуальний епітет свідчить про ймовірні первісні вірування в А. як напівбожественного героя-покровителя свого племені, функції якого з утворенням олімп. пантеону перейшли до Зевса). Міфол. сюжети, у яких фігурує А., лягли в основу багатьох літ. творів: «Агамемнон» *Есхіла* (перша частина трилогії «Орестея»), «Іфігенія в Авліді» та «Гекаба» *Еврипіда*, «Агамемнон» Іона Хіосського, «Тро-

янки» та «Агамемнон» *Сенеки*, «Еант» *Софокла*, «Іфігенія» *Ж. Расіна*, «Агамемнон» *В. Альф'єрі*, «Агамемнон» *Л. Ж. Н. Лемерсьє*, драм. тетралогії «Іфігенія в Дельфах», «Іфігенія в Авліді», «Смерть Агамемнона», «Електра» *Г. Гауптмана* та ін.

Лит.: Гомер. *Одіссея* / Перекл. Бориса Тена. Харків, 2001; Гомер. *Іліада* / Перекл. Бориса Тена. Харків, 2006.

О. В. Наумовська

Агамія (грец. *ἀγαμία* — безшлюбність) у біології — спосіб розмноження без участі *статевого процесу* і *запліднення*. Притаманний усім групам живих істот, за винятком найбільш високорозвинених груп тварин, зокрема птахів і ссавців. Розрізняють два типи А.: а) різноманітні способи *нестатевого розмноження* (поділ навпіл чи множинний поділ одноклітинних; брунькування, фрагментація тіла одноклітинних, колоніальних і багатоклітинних водоростей; розмноження вегетативними органами вищих рослин); б) статеве розмноження у формі *партеногенезу*. У жодному разі А. не супроводжується генетичною рекомбінацією і, отже, є передумовою *кловування* в природі. Поняття А. слід відрізняти від нестатевого розмноження та *апоміксису*. У ботаніці А. називають стан рослин, позбавлених статевих органів.

Лит.: Серавин Л. Н., Гудков А. В. Агамные слияния протистов и происхождение полового процесса. Санкт-Петербург; Омск, 1999; Мосякин С. Л. Вид и видообразование у растений: фитозидологические взгляды М. В. Клокова и современность. Киев, 2008.

С. В. Межжерін

Агаммаглобулінемія (від *а...* — заперечний префікс, *гамма-глобулін* і грец. *αἷμα* — кров) — загальна назва *імунodefіцитів*, спричинених порушенням синтезу *імунoglobulinів* або їх передчасним розпадом. Супроводжується ослабленням гуморальних і клітинних механізмів специфічної *імунної відповіді*. При А. організм втрачає здатність реагувати утворенням захисних *антитіл* на багато бактеріальних *антигенів*, а також на дифтерійний *анатоксин*, протифіозну вакцину та ін. При А. спостерігається зниження або повна відсутність *аглютининів* груп крові людини (α і β), оскільки вони є молекулами *гамма-глобулінів*. Хворі на А. надзвичайно схильні до інфекційних захворювань. Розрізняють А.: а) уроджену, генетично зумовлену — т. з. хвороба Брутона, рідкісне захворювання, яке успадковується як зчеплена з X-хромосомою рецесивна ознака, зустрічається майже виключно у чоловіків (з частотою 1:250 000); б) набуту А., яка може виникнути після значної крововтрати або внаслідок соматичного захворювання (тяжкої інфекційної хвороби, злоякісного новоутворення лімфоїдного апарату та ін.); в) транзиторну — тимчасовий дефіцит антитіл у дітей під час формування власного імунітету на заміну материнськом, проявляється на 3–6 міс. життя і триває до 6–18-місячного віку. Лікування А. залежить від її форми, у більшості випадків полягає в введенні *гамма-глобуліну*.

Лит.: Вершигора А. Е. Основы иммунологии. Киев, 1975; Клиническая иммунология и аллергология. Москва, 2000; Червяк П. І. Медична енциклопедія. Київ, 2012.

Агамові (Agamidae) — родина ящірок. Включає бл. 50 родів і 350 видів, які широко розповсюджені в степах, пустелях, лісах, по берегах річок і

в гірській місцевості Старого Світу: Африки, Австралії, Центр. та Пд. Азії, Пд. Європи. Серед А. є наземні, деревні, рийні форми; деякі А. ведуть напівводний спосіб життя. Саме у цій родині є рід *ящірок*, здатних до планування (летючі дракони) завдяки наявності бічної шкірної пе-

Агама (*Agama agama*)

ретинки, що з'єднує несправжні ребра. Австралійська *плащоносна ящірка* під час втечі від небезпеки швидко біжить на задніх лапах, тримаючи тулуб вертикально до землі, що досягається завдяки коливальним рухам піднятого вгору хвоста. Більшість А. середнього розміру; також є як дрібні види (*круглоголовки*, бл. 8 см), так і досить великі (парусні ящірки, понад 1 м). Тіло А. укрито різноманітними за формою роговими лусками, які, здебільшого на голові, мають потовщення й вирости у вигляді гострих шипів або колючок. Хвіст довгий. Забарвлення різноманітне. Ящірки, які живуть у тропіках, зазвичай барвисто забарвлені в комбінації яскраво-червоних, малинових, блакитних, зелених кольорів. Ті, які населяють пустелі, мають скромніше забарвлення: це дає їм змогу маскуватися серед піску. Представники багатьох видів А. здатні змінювати забарвлення тіла залежно від температури або нервового збудження, а також від колориту ґрунту, на якому вони перебувають. Відмінна ознака усіх А. — розташування зубів на зовнішньому боці щелеп. Більшість видів не здатна до самокаліцтва. Багато видів досить легко утримувати в неволі, тому А. є популярним об'єктом тераріумістики.

Лит.: Жизнь животных. Москва, 1969. Т. 4. Ч. 2. Земноводные, пресмыкающиеся; Joger Ulrich. A Molecular Phylogeny of Agamid Lizards // American Society of Ichthyologists and Herpetologists. 1991. 81; Афаньева Н. Б. и др. Атлас пресмыкающихся Северной Евразии. Санкт-Петербург, 2004.

С. В. Межжерін

Агамогенез — див. *Нестатеве розмноження*.

Аганін, Марк Абрамович (Аганін, Марко Абрамович; 12 або 13.10.1876, м. Одеса, тепер Україна — 25.12.1940, м. Одеса, тепер Україна) — геофізик; чл.-кор. АН УРСР (1939). 1898 закінчив фіз.-мат. ф-т Новоросійського ун-ту (згодом Одеський держ. ун-т, тепер *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*). 1904 закінчив Санкт-Петербурзький технол. ін-т. 1904–1906 — лаборант каф. випробовування матеріалів Варшавського політех. ін-ту. 1906 — спостерігач магніто-метеорол. *обсерваторії* Новоросійського ун-ту; 1908–1909 — вивчав організацію магніт. спостережень у метеорол. обсерваторіях м. Санкт-Петербурга та м. Києва.

Аганін Марк Абрамович

1913–1914 — готувався до професор. звання у лаб. фізика Ф. Ленарда (Гайдельберзький ун-т, Німеччина). 1915–1919 очолював Павловський відділ Гол. фіз. обсерваторії (тепер Гол. геофізична обсерваторія ім. О. І. Воейкова, м. Санкт-Петербург). 1919–1921 — приват-доцент Новоросійського ун-ту. 1922–1931 — професор, зав. каф. фізики Одеського політех. ін-ту (тепер *Одеський національний політехнічний університет*); водночас працював у Геофізичній обсерваторії (м. Одеса). У 1931–1935 під керівництвом А. здійснено *магнітну зйомку* тер. України, а 1939 відкрито магнітну обсерваторію (с. Степанівка, Одеська обл.). За великі наук. досягнення А. присуджено наук. ступінь доктора фіз.-мат. наук без захисту дисертації. У 1939–1940 — професор Одеського держ. ун-ту. А. вперше склав магнітну карту України, керував зйомкою Чорноморського та Азовського узбереж. Розробив унік. систему спец. магнітних павільйонів. Сконструював прилад для реєстрації ефективності випромінювання. У галузі *гідрометеорології* досліджував закони злиття крапель; теор. пояснив закон Б. Келлера; утворення роси і туманів.

Пр.: Магнитное изучение Украины: Сб. по производительным силам Украины. Киев, 1925; Законы слипания капель воды // Журн. геофизики. 1935. Т. 5. Вып. 4; Влияние примесей к воде и атмосфере на процесс слипания капель // Изв. АН СССР. Сер. геогр. и геофиз. 1940. № 3.

Лит.: Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник: В 4 т. Одеса, 2000. Т. 2; Сухотеріна Л. І. Геофізик М. А. Аганін // Наука і наукознавство. 2005. № 3.

О. М. Березовський

Агапантови (Agapanthaceae) — підродина або, за різними даними, родина рослин порядку холодоцвітих. Назва походить від грец. ἀγάπη (agape) — любов, ἀνθος (Anthos) — квітка. Міс-

тить єдиний рід Агапантус (*Agapanthus*), що об'єднує гарні декоративні рослини із синіми квітками. Деякі види агапантусів називають ліліями Нілу, або африканськими ліліями. Батьківщиною агапантусів є Пд. Африка (ПАР, Лесото, Свазіленд, Мозамбік), хоча багато гібридів і культ. сортів нині акліматизовано в усьому світі. Число видів агапантусів остаточно не з'ясоване і варіюється від 6 до 10. Представники родини А. — трав'янисті багаторічні рослини із розташованими у два ряди вигнутими лінійними листками завдовжки до 60 см. Лійчасті сині, блакитні або білуваті квітки зібрані в суцвітті несправжній зонтик, розташований на порожнистому стеблі заввишки до 2 м. Нині відомо кілька сотень сортів агапантусів, які вирощують як декоративні рослини. У Новій Зеландії завезені декоративні агапантуси класифікують як «екологічний бур'ян».

Лит.: Wim Snoeijer. Agapanthus A revision of the genus. Portland, 2004; Angiosperm Phylogeny Group. An update of the Angiosperm Phylogeny Group classification for the orders and families of flowering plants: APG III // Botanical Journal of the Linnean Society. 2009. 161 (2).

Я. О. Межжеріна

Ага́пе (грец. ἀγάπη) — 1) Давньогрец. назва безумовної, некорисливої і жертвовної любові, що є одним з її різновидів (крім А., *сторге*, *філію*, *ерос* та ін.). В А. поєднується пристрасть і ніжність, надійність і безмежна відданість. 2) У христ. традиції А. — любов як Господня сутність: «Бог є любов, і хто пробуває в любові, пробуває той в Бозі, і в ній Бог пробуває!» («Євангеліє від Івана»). Жертва Ісуса Христа, який самовіддано любив людей, є виявом А. У ранньохрист. традиції вечірнє таїнство євхаристії називалося «вечеря любові»; під час цього дійства брати-християни спілкувалися з Богом і між собою, дарували один одному на знак христ. любові «поцілунок миру».

Є. А. Харьковченко

Агапі́т (світське ім'я — Вишневський Антоній Йосипович; 28.07.1867, с. Вигів, тепер Коростенський р-н Житомирської обл., Україна — бл. 1924–1926, м. Катеринослав, УСРР, тепер м. Дніпро, Україна) — церковний діяч, *архієпископ* Катеринославський. Нар. у родині *диякона*. 1888 закінчив Волинську духов. семінарію; служив *псаломщиком* Троїцької церкви с. Дідковичі; також був учителем церковнопарафіяльної школи. 19.11.1889 висвячений у сан *диякона*; 21.11.1889 — *пресвітера* до церкви с. Бехи. 1892 вступив до Київської духов. академії, яку закінчив 1896 зі ступенем канд. богослов'я. 10.08.1895 у Києво-Печерській лаврі прийняв чернечий *постриг*. 1896 призначений інспектором Полтавської духов. семінарії; 1898 — ректором Катеринославської духов. семінарії; зведений у сан *архімандрита*. У м. Катеринославі очолив також епарх. місіонер. комітет, училищну раду. 07.04.1902 в Ісаакіївському соборі м. Санкт-Петербурга хіротонізований на *єпископа* Уманського, *вікарія* Київської єпархії та призначений настоятелем Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Із січня 1908 — єпископ Чигиринський; перший вікарій Київської єпархії; з вересня того ж року — єпископ Владикавказький і Моздоцький; із жовтня 1911 — Катеринославський і Маріупольський. Член Помісного

Агапіт (Вишневський)

Агапантус (*Agapanthus maximus*)

Собору Руської православної церкви у 1917–1918. У 1918 зведений у сан архієпископа. У січні та червні–липні 1918 був учасником двох сесій Всеукраїнського Церковного Собору, під час якого актив. виступав за проголошення автокефалії Української православної церкви. А. — один із небагатьох представників вищого духовенства, який підтримав ідею укр. самост. д-ви. Брав участь у Першому Святому Синоді, створеному Директорією УНР. 22.01.1919 відправив *молитвен* під час урочистого проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР. Із приходом до влади більшовиків А. був звинувачений у пропагуванні автокефального руху серед киян. *кліру*. Опинився на тер., захоплений денікінцями. Був членом т. з. Денікінського собору (19–24.05.1919) у м. Ставрополі (тепер РФ). Водночас Священний Синод Півдня Росії засудив його та відсторонив від служби. Після каяття повернувся до управління Катеринославською єпархією. Є відомості, що після зайняття денікінцями знач. частини України, А. очолив боротьбу проти автокефалістів. 1922 під впливом розправ над *священниками* з боку більшовиків примкнув до «Живої Церкви», створеної з ініціативи ДПУ РСФРР як альтерн. церков. структури до Московського патріарха Тихона. Однак А. не був затверджений на посаді. Незадовго до смерті повернувся до РПЦ. За однією версією, помер 1924 у в'язниці від голоду та тифу, за іншою — від тортур 1925 або 1926 у м. Катеринославі.

Дж.: К пятилетию архипастырского служения преосвященнейшего Агапита, епископа Екатеринославского и Мариупольского, в Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1916.

Лит.: Лубський В. І. Релігієзнавство. Київ, 2002.

А. В. Дізанова

Агапіт Печерський (?–1095) — чернець, який прославився як безкорисливий цілитель; вважається засновником лікарської справи в Києво-Печерському монастирі. На схилі літ пішов до монастиря, де взяв собі ім'я Агапіт, що з грец. означає «божественна любов». Зцілював хворих молитвою і травами. За легендою, врятував від смерті князя Володимира Мономаха, а винагороду за це роздав убогим. Нетлінні цілющі мошці ченця зберігаються в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. За часів митрополита Петра Могили в 1643 преподобного А. П. було прилучено до лику святих. Храми на честь А. П. встановлюють на подвір'ях лікарських закладів. День пам'яті — 14 червня. Один із перших іконографічних портретів А. зробив гравер Києво-Печерської лаври Ілля.

Лит.: Патерик Києво-Печерський / Перекл. та прим. І. Жиленко. Київ, 2001.

Є. А. Харьковиченко

Агапкін, Василь Іванович (рос. Агапкин, Василий Иванович; 03.02.1884, с. Шанчерово, тепер Михайлів. р-ну Рязан. обл., РФ — 29.10.1964, м. Москва, РФ) — військ. диригент і композитор. Прославився створенням маршу «Прощание славянки». А. народився в багатодітній селян. родині, у дитинстві залишився сиротою. У 1894 зарахований учнем у духовий оркестр 308-го Царевського резерв. батальйону Астрахан. піхотного полку. У 15-річному віці визнаний кращим солістом-корнетистом полку. До закінчення терміну строкової служби у 1909 А.

опанував ще один духовий інструмент — трубу. Потім служив у військ. оркестрах Рос. армії: 1899 — в Аварському резерв. піхот. батальйоні (м. Махачкала), вихованець оркестру; 1900 — у 82-му піхот. полку (м. Грозний), муз. вихованець; 1901–1906 — у 45-му драгун. Сівер. полку; 1906–1909 — у Твер. драгун. полку (Тифліс), строкова служба на посаді військ. музиканта; 1910–1917 — у 7-му запасному кавалер. полку, понадстрокова служба на посаді штаб-трубача (Тамбов); 1918–1920 — у Червоній армії, в 1-му гусар. Варшав. полку, капельмейстер; водночас 1920 у м. Тамбові організував муз. студію, оркестр з безпритульних дітей; 1921 — капельмейстер оркестру військ. Держ. політ. управління; 1922 — у 17-му особливому полку Об'єднаного політ. управління, капельмейстер; 1923 — у 1-й Моск. школі Транспорт. відділу Об'єднаного політ. управління, капельмейстер; 1930 — у Центр. школі Об'єднаного політ. управління, у Вищій школі Нар. комісаріату внутр. справ РСРП, військ. диригент; 1947–1955 — Взірцевий оркестр Міністерства держ. безпеки СРСР, начальник оркестру. Закінчив 1915 Тамбов. муз. училище (клас Ф. М. Кадічева). А. і його оркестр брали участь у держ. урочистостях. Оркестр під орудою А. грав на похованні В. Леніна. 07.11.1941 на параді захисників м. Москви А. керував зведеним оркестром Моск. гарнізону. На Параді Перемоги 24.06.1945 А. диригував оркестром барабанщиків, під дріб яких солдати кидали нацист. штандарти під стіни Кремля. А. брав участь у роботі з удосконалення муз. частини бою курантів на Спаській вежі Кремля. Військ. службу А. залишив у званні полковника.

Найвідоміший твір А. — марш «Прощание славянки» (1912). А. написав його під впливом подій Балканської війни 1912 і присвятив жінкам слов'янкам, які проводжали своїх чоловіків, батьків, синів, братів на війну. Вперше марш пролунав у 7-му Західному кавалер. полку в м. Тамбові, де тоді служив А., а вже восени 1914 його виконували оркестри Франції, Болгарії, Югославії, Швеції, Норвегії, Румунії, Польщі й ін. країн. У 1915 фірма «Екстрафон» (м. Київ) здійснила перший запис маршу на платівку. А. одразу став відомим. Марш — це муз. композиція без слів. Проте на його музику створювалися різні тексти, зокрема, вірш О. Блока «Петроградское небо мутилось дождём» (1914), пісня добровольців студентських батальйонів «Вспомни вы нас и вскормили, Отчизны родные поля» (1914–1915), пісня «По неровным дорогам Галиции» (1914–1915), «Сибирский марш» Сибірської нар. армії, «Марш Дроздовской дивизии» Рос. армії Врангеля (1920); пісня «Rozszumiały się wierzyby płaczące» на слова польського поета Р. Шлезака (1943 стала гімном Армії Крайової), пісня «Этот марш не смолкал на перронах», слова учасника Ансамблю пісні і танцю Далекосхід. воєнного округу А. Федотова (1965), відома у виконанні Ансамблю пісні та пляски Радянської Армії ім. Александрова; пісня «Снова даль предомной неоглядная» на вірші О. Галича, ізраїл. варіант тексту створений поетом Х. Хефером («Меж границ»); пісня на слова В. Лазарева «Наступает минута прощания» (1984, існують три авторські варіанти цього тексту); пісня на слова О. Мінгальова «Много песен мы в сердце сложили» (1990-ті; відомий у виконанні Кубан. козачого хору). Марш зі словами тамбов. поета й істо-

Агапіт Печерський. Києво-Печерський патерик, 1661

Агапкін Василь Іванович

рика О. Митрофанова визнаний гімном Краснодар. краю і Тамбов. обл. Ставлення до маршу було неоднозначним: критики то вважали його примітивним, то захоплювались його мелодійністю. Остаточна «реабілітація» маршу та світова слава прийшли до твору після прем'єри фільму реж. М. Калатозова «Летять журавлі» (1957), де звучання маршу вписано у сцену проведень добровольців на фронт. Марш пролунав майже у 20 кінофільмах («Білоруський вокзал», 1971; «Велика Вітчизняна», 1979 та ін.). Неодноразово здійснювалися звукозаписи маршу, видання нот в СРСР, Росії, Європі та США. Сьогодні марш визнаний взірцем світової муз. культури. Урочистості з приводу 100-річного ювілею маршу пройшли 2012 у багатьох країнах. Серед значних заходів у РФ: Всерос. конкурс молодих виконавців на духових інструментах ім. В. І. Агапкіна, Фестиваль кращих духових оркестрів Росії «Марш сторіччя». Тема маршу відтворена в скульптурі та живописі (пам'ятник «Прощання слов'янки» біля Білорус. вокзалу в м. Москві, полотно художників О. Євстигнєєва та К. Васильєва однойменної назви).

А. — також автор бл. 50 творів, серед яких: вальси «Чарівний сон», «Стогін Варшави», «Кохання музиканта», «Блакитна ніч», «Сирітка», «Ніч над Москвою», «Казки», «Світанок над Москвою»; полька «Веселий відпочинок»; інструментальні п'єси «Дочка улана», «На березі Чорного моря», «Душевні рани», «Ковалі», «Моя фантазія», «Неаполітанські ночі», «Політ у стратосферу», «Дні-прогес», «Старий вальс»; марші «Марш на мотиви з опери „Кармен“», «Марш на мотиви з опери „Фауст“», «Лейтенант»; танці «Краков'як», «Мазурка», «Падеспань», «Падеграс», «Падекатр» та ін. Внесок А. у розвиток духової музики відзначений орденом Леніна і двома орденами Червоного прапора, медалями.

Лит.: Соколов В. «Прощание славянки». Жизнь и творчество В. И. Агапкина — автора популярного марша. Москва, 1987; Бирюков К. «Прощание славянки» // Родина. 1994. № 7; Панков Д. Мальчик Вася из деревни Шанчерево // Подольский рабочий. 2010. 24 июня; Черток М. Василий Агапкин и его марш «Прощание славянки» // Москва. 2011. № 11; 100 лет маршу «Прощание славянки» // Российская газета. — Неделя. 2012. 31 мая; Позднякова М. Он всё сказал без слов. Как автор марша «Прощание славянки» вошёл в историю // Аргументы и факты. 2014. 16 апреля; Черток М. Русский военный марш. К 100-летию марша «Прощание славянки». Москва, 2014; Чумов Л. Агапкин Василий Иванович // Очерки о трубе и трубачах в России. Москва, 2014.

О. М. Ізваріна

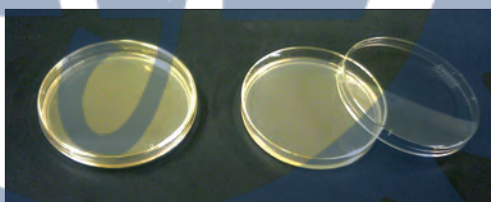
Агар (івр. חָגָר, Хагар; греч. Ἀγάρ; лат. Agar; араб. هاجر, Хаджар) — у Книзі Буття (перша книга Біблії, Старий Завіт) — єгиптянка, служниця Сари та наложниця Авраама, яка народила від нього сина Ізмаїла. Історія А. продовжується у вигнанні — після народження сина в законної дружини Авраама — Сари. Алгорично, за апостолом Павлом, невірниця А. та її син Ізмаїл символізують церкву земного Єрусалиму, тоді як вільна Сара та її сина Ісак — церкву небесного Єрусалиму, до якої належать християни. Як мати Ізмаїла, прабатька арабів, А. посідає важливе місце в араб. культурі.

Є. А. Харьковецько

Агар, агар-агар — речовина, яку отримують з деяких червоних морських водоростей, що у водних розчинах утворює стійкі драглі. Це зумовлено вивільненням під час кипіння полісахариду агарози, що міститься в клітинних стінках деяких видів водоростей. А. складається переважно з лінійного полісахариду агарози, до якого входять залишки гаоактози, і гетерогенної суміші молекул агаропектину, містить невелику кількість азоту, сірки та ін. А. винайшов бл. 1658 японський шинкар, який зауважив, що суп із

Агар. Ян Мостарт. Вигнання
Агар, бл. 1520–1525

Поживне середовище
з агаром у чашці Петрі

певних мор. водоростей загущується, простоявши холодну зимову ніч. Використовують у кулінарії, для приготування десертів, мармеладу, фруктових консервів, морозива, як загущувач для супів, освітлювальну речовину в пивоварінні, а також для приготування твердих живильних середовищ у мікробіол. дослідженнях. Також може бути використаний як проносний засіб і засіб для зниження апетиту (після проковтування А. вбирає воду і збільшується в розмірах, надаючи відчуття ситості). Має т-ру плавлення 85 °С, твердіє при температурі від 32 °С до 40 °С. В Україні традиційно використовують як доповнення або як заміну пектину в джемах, мармеладі та цукерках «Пташине молоко». Крім того, А. використовують у косметичці як загущувач при вир-ві кремів, гелів, зубних паст, як склеювальний матеріал у стоматології, як інгредієнт пластиліну для маленьких дітей та як біодобриво в органічному с. г.

Лит.: Скурихин И. М., Нечаев А. П. Все о пище с точки зрения химика. Москва, 1991.

Я. О. Межжеріна

Ага-реакція — ефект научіння у вигляді інсайту, озаріння, вперше описаний Вольфгангом Келемом у 1917 році на ґрунті експериментів із шимпанзе. Суперечить популярній тоді біхевіорис-

тичний теорії Торндайка, відповідно до якої навчання відбувається у результаті поступового процесу, який складається з «проб і помилок». Ілюструє антропоморфічну інтерпретацію Келе-ром поведінки шимпанзе, відповідно до якої тварина «осмислює», як саме має вчинити. Ця інтерпретація була критично сприйнята І. П. Павловим.

Інсайт (від англ. insight — проникливість, інтуїція, розуміння) загалом тлумачиться як розуміння або розв'язування проблеми шляхом мисленнєвого схоплення (синтезу) найважливіших елементів та відношень. Раніше неоформлена і неструктурована ситуація може бути без зовнішнього маніпулювання піддана самоконтролю з боку тварини, на ґрунті її образної пам'яті. А. звичайно відбувається на фоні помітного гальмування загальної рухової та маніпулятивної активності тварини.

Інсайт — структурна дія, процес згорнутої мисленнєвої діяльності з пошуком одного з варіантів розв'язку. Специфічна характеристика інсайту тварини — його швидкий і неусвідомлений характер аналогічно «євриці», «озарінню», «здогадці» — мисленнєвим актам, які трапляються у творчій діяльності людини.

А. у людини має вигляд емоційної реакції, що виражена мимовільним словом, частіше вигук, мімікою або пантомімікою, на знайдене творче вирішення завдання, раптове розуміння ситуації тощо. Пов'язана з інтуїцією як згорнутим і не завжди усвідомленим механізмом розв'язування проблем. Супроводжується ага-переживанням, тобто приємним чуттєвим фоном, який виникає в результаті знайденого розв'язку.

Лит.: Павловские клинические среды: стенограммы за-седаний в нервной и психиатрической клиниках. Москва, Ленинград, 1949; Фирсов Л. А., Чижиков А. М. Эволюция интеллекта. Санкт-Петербург, 2004; Майерс Д. Интуиция. Санкт-Петербург, 2012.

Агарикові, агарикальні, пластинчасті (Agaricales) — порядок грибів класу *агарикоміцетів*, представники якого мають плодові тіла з пластинчастим *гіменофором*. До А. належить багато їстівних грибів і найотруйніший гриб *бліда поганка*.

За останніми даними, включає більше, ніж 13 000 описаних видів, об'єднаних в 33 род., одна з яких має таку ж назву як і порядок: Агарикові або печерицеві (Agaricaceae).

До порядку А. належать ґрунтові *сапротрофи*, руйнівники деревини або *мікоризні* гриби. Міцелій утворює *різоморфи*, занурений в субстрат, формує плодові тіла, які у переважній більшості А. складаються з ніжки і шапки, що має опуклу, конічну, яйцевидну, увігнуту, лійчасту, пласку або ін. форму. Деякі представники А. не мають ніжки (напр., глина), або мають плодові тіла, що нагадують корали чи капусту (родина клаварієвих або рогатикових).

Одноімenna родина Агарикові або Печерицеві (Agaricaceae) включає відомі їстівні гриби печериці, які мають промислове значення і штучно вирощуються.

Інші найвідоміші род. порядку А. — це Мухоморові (Amanitaceae), Кортинарієві або Павутинникові (Cortinariaceae), род. Плевротові (Pleurotaceae), до якої входить плеврот черепчастий або глина, род. Трихоломові або Рядковці (Tricholomataceae) та ін.

Агарикові. Печериця звичайна (*Agaricus campestris*)

Агарикоміцети. Гнойовик звичайний (*Coprinus comatus*)

Лит.: Фёдоров А. А. Жизнь растений: В 6 т. Москва, 1976. Т. 2: Грибы; Черепанова Н. П. Систематика грибов. Санкт-Петербург, 2005; Костіков І. Ю., Джаган В. В., Демченко Е. М., Бойко О. А., Бойко В. Р., Романенко П. О. Ботаніка. Водорості та гриби. 2-ге вид., переробл. Київ, 2006.

Агарикоміцети (Agaricomycetes) — клас відділу базидіальних грибів. Головною ознакою представників А. є досить великі плодові тіла (максимально до 70 см у діаметрі) і мікориза. Фактично, плодові тіла представників А. в побуті і називають «грибами». У багатьох найвідоміших представників А. тіло складається зі шапки та ніжки. Існують паразитичні та сапротрофічні форми. Найбільші розміри у трутовиків, вага окремих особин яких може сягати 500 кг. Водночас існують види А. з маленькими плодовими тілами до 2 мм. Клас таксономічно різноманітний. Включає 18 порядків, біля 100 родів і приблизно 21 тис. видів. Декілька систематичних груп мають офіційно невизначений статус. А. мають всесвітнє розповсюдження. Найвідоміші такі порядки: порядок Болетальні (Boletales) — відомі їстівні гриби, що мають трубчастий *гіменофор* (білий гриб, підосиковики, підберезовики, масляки, моховики та ін.), по-справжньому отруйних видів немає; порядок *Агарикові* (Agaricales), представників якого ще називають пластинчастими грибами, хоча до нього входять, напр., порхавки, які не мають пластинок, — їстівні гриби (печериці, гливи або плевроти, трихолами або рядівки), а також смертельно отруйні *бліда поганка*, мухомор смердючий; порядок Сироїжкові (Russulales) — їстівні гриби (сироїжки, хрящі-молочники), що, як правило, утворюють мікоризу з хвойними та листяними породами дерев; порядок Поліпоральні (Polyporales) — гриби-руйнівники живої і мертвої деревини, до цього порядку належить родина трутовиків (Polyporaceae), представники якої відомі руйнівники деревини, що мають важливе практичне значення, останнім часом широко використовуються в медицині, посідають важливе місце в екол. перетвореннях живої речовини; порядок Лисичкові (Cantharellales) або Кантарелові, до якого входить відомий їстівний гриб *лисичка*.

Лит.: Костіков І. Ю., Джаган В. В., Демченко Е. М., Бойко О. А., Бойко В. Р., Романенко П. О. Ботаніка. Водорості та гриби. Навч. посібник. 2-ге вид., переробл. Київ, 2006; Hibbett DS; et al. A higher level phylogenetic classification of the Fungi // Mycological Research. 2007. 111 (5).

С. В. Межжерін

Агармиш — платоподібний гірський масив у Внутрішньому пасмі Кримських гір, на Сх. від Карабі-яйли, поблизу м. Старого Крима.

Довж. — 9 км, шир. — до 6 км. Вис. — до 723 м. Долинами річок розчленований на окремі вершини: Великий А., Малий А., Лисий А. та ін. Поширені карстові форми рельєфу. Складається з вапняків та конгломератів. Переважають ліси з дуба, бука, граба, ясена, у підліску — кизил, ліщина, плющ, на схилах — держидерево звичайне, граб східний, груша маслинколиста. На масиві А. розташоване урочище *Агармиський ліс* площею близько 40 га, підпорядковане Старокримському держ. лісопромислового госп-ву. На А. розташоване місце водозбору Субаських джерел, що забезпечують питною водою м. Феодосію. Агармиський ліс є пам'яткою природи загальнодерж. значення.

Агат

Агат — мінерал класу *силікатів*, тонковолокнистий *халцедон*, крипнокристалічний різновид *кварцу*, який утворився внаслідок зрощення різних мінералів *кремнезему* (SiO_2 чи $\text{SiO}_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$). А. має гідротермальне поствулканічне походження. Колір від білого до чорного через увесь спектр; від прозорого до напівпрозорого; блиск — восковий; злам — раковистий; *сингонія* — тригональна; спайність — відсутня; твердість за *шкалою твердості мінералів Мооса* — 6,5–7; питома вага — 2,58–2,64. Найчастіше має шарувату структуру, де шари чергуються, бувають різних кольорів і різного ступеня прозорості, завдяки цьому на поперечному зрізі каменя виявляється оригінальний малюнок. Налічується понад 150 різновидів А., які розрізняють за кольором, типом смуг, прозорістю. Напр., камінь з безліччю плоско-паралельних різнобарвних шарів біло-зелено-коричневого кольору називається *онікс*, а той, у якому чергуються червоні та червоно-бурі смуги — *сардонікс*. Зазвичай кожне родовище має особливі кольорові гама та структуру мінералу. Найвідоміші гол. родовища А. розташовані в Бразилії, Уругваї, Аргентині та Індії. В Україні А. поширені в Рівненській обл., на тер. Криворізького бас., на Закарпатті та у Криму. Фіз. властивості А. дають змогу використовувати його у точному приладобудуванні, а також у ювелірній справі для виготовлення прикрас та різьблених фігур.

Літ.: Бетехин А. Г. Курс минералогии. Москва, 2007.

Н. В. Бергельська

Агатис (*Agathis damara*)

Агатис.
Копал — бурштиноподібна смола

Агатис (*Agathis*) — рід голонасінних хвойних рослин родини араукарієвих. Налічує бл. 20 видів, поширених у Пн. Австралії, Новій Зеландії, Новій Гвінеї, Меланезії, на п-ові Малакка, Філіппінських о-вах і о-вах Малайського архіпелагу та в Полінезії. Високі (до 50 м) вічнозелені дерева з гладенькою, від світло-сірого до червонуватого кольору корою, шкірястими широкими (для хвойних) листками і кулеподібними шишками, вигляд яких дав назву роду — *Agathis* з грец. означає «клубок ниток». Рослини переважно однодомні. Деревина міцна, її використовують для виготовлення щогл, меблів, корпусів гітар та ін. Деякі види роду А. дають бурштиновидну смолу — *копал*. В Україні в еоценових пісковиках знайдено викопний вид — А. Армашевського (*Agathis Armashewskii*).

Літ.: Жизнь растений: В 6 т. Москва, 1978. Т. 4. Мхи. Плауны. Хвощи. Папоротники. Голосеменные растения; Laubenfels D. J. de. 1988. Coniferales // Flora Malesiana. Series I. Vol. 10; Wilf P., Escapa I. H. Et al. First South American

Agathis (Araucariaceae), Eocene of Patagonia // American Journal of Botany. 2014. Vol. 101. № 1.

Агатологія (від грец. ἀγαθόν — благо і λόγος — слово, вчення) — розділ філософії, що досліджує *благо* як мету людської діяльності, співвідношення понять «благо» і «цінність» тощо. Проблема А. є досить близькою до проблематики *аксіології*, що призвело до історично нерівномірного розвитку А. як предметного вчення про благо. Термін А. сформувався у 18 ст., хоча проблематику блага розроблювали вже мислителі *Стародавнього світу*. Сучас. період А. розпочався з виходу трактату «Принципи етики» («Principia Ethica»; 1903) Дж. *Мура*, в якому йдеться про логіко-семантичну природу етичних суджень, понять «благо», «не-благо» і «поведінка». Учення про благо розроблено також феноменологічною школою М. *Шелера*, М. *Гарtmана* і Г. Райнера. До критики предмета А. з позицій аналізу висловлювань про благо (як беззмістовних) вдалися Ч. *Огден*, Б. *Рассел*, М. Шлик, А. Айер, В. Шохін у монографії «Агатологія: сучасність і класика» (2014) позиціонує А. не просто як філос. субдисципліну, розташовану на перетині етики та антропології, а як четверту програму в метаетиці після утилітаристської, деонтологічної та аретичної. Завдання сучас. А. — встановити значення понять «благо», «вище благо», «благий»; можливості пізнання блага і не-блага; з'ясувати ієрархію благ, співвідношення різних видів благоді та способів розподілу їх між членами сусп-ва тощо.

Літ.: Баумейстер А. О. Буття і благо. Вінниця, 2014; Шохин В. К. Агатология: современность и классика. Москва, 2014.

О. П. Кравченко

Агафонов, Євген Андрійович (29.01.1879, м. Харків, тепер Україна — 12.06.1955, м. Ансонія, шт. Коннектикут, США) — художник. У 1899–1907 навчався в Петерб. акад. мист-в у П. Ковалевського та Ф. О. Рубо. За дипломну картину «Ломовики» на обл. Південнорос. виставці у м. Катеринославі (тепер м. Дніпро, 1910) А. удостоєно Золотої медалі. У 1905–1907 ілюстрував Харків. сатирич. журн. «Штик», «Меч», «Злой дух» та ін. Був членом Т-ва Харків. художників (1906–1910), організатором і членом

Агафонов Є. А. Натюрморт з гарбузом, 1920-ті

об'єднання «Кільце» (1911–1913), керівником студії «Блакитна лілія» (1907–1912), членом «Художнього цеху» (1918), вів Майстерню малю-

вання та живопису Пролеткульту (1919), всі — у м. Харкові. Автор портретів А. М. Александрова (адвоката лейтенанта П. П. Шмідта, 1906), актриси В. Ф. Комісаржевської (1908), картин на укр. тему («Ярмарок у Сорочинцях», 1902, «Зустріч», «Зелене з синім», «У селі» — всі 1906; «Дівчата», 1908), пейзажів («Свіжий сніг на квітучих настирцях», «Ефект супроти сонця», 1906; «Водяне», 1908 та ін.), графічних творів. Оформляв вистави в театрі-кабаре («Блакитне око», 1908–1911), зокрема, «Незнайомку» О. Блока (уперше на теренах Рос. імперії). Виступав як худ. критик. Твори А. зберігалися в Харків. худ. музеї (втрачені під час Другої світової війни), залишилися окремі малюнки, театр. ескізи. З 1920 жив у США. В еміграції працював у різних видах та жанрах мист-ва: графіка, живопис, портрет, пейзаж, натюрморт реаліст. напрям — «Туземки острова Барбадос», 1929, «Російська фермерша», 1935; «Котедж у Коннектикуті», 1940; також твори ностальгій. характеру («Тройка», «Ілля Муромець», 1949). Брав участь у виставках Т-ва незалеж. художників (1929) і галереї «Френч» (1931) в Нью-Йорку. Мав персон. виставки в галереї Каз-Дельбо в м. Нью-Йорку (1931) і публіч. б-ці м. Дербі, шт. Коннектикут (1943).

Лит.: Бурлюк Д. Агафонов // Русские художники в Америке. Нью-Йорк, 1930; Северехин Д. Я., Лейкинд О. Л. Художники русской эмиграции (1917–1941): Биограф. словарь. Петербург, 1996.

А. С. Півненко

Агванська мова — див. Удинська мова.

Агванське письмо — графічна система, поширена в Кавказькій Албанії в 5–7 ст. (дослідження останніх років дають змогу датувати остаточний занепад 9–10 ст.). Використовували для вимерлої у 12 ст. агванської мови, що входила до лезгінської групи нахсько-дагестанської мовної сім'ї. За формою літер А. п. генетично споріднене з вірм. і груз. графікою. Результати дешифрування пам'яток А. п. свідчать про його близьку спорідненість із сучас. удинською мовою. Згідно з вірм. іст. джерелами, систему А. п. розробив вірм. просвітник і творець вірменського письма Месроп Маштоцем з місіонерською метою. До 1-ї пол. 20 ст. існування А. п. підтверджували лише згадки в іст. джерелах. Перша знахідка А. п. — запис неповного алфавіту (52 літери) із позначкою «А. п.» поряд із прикладами вірм., грец., евр., груз. і араб. графічних систем у вірм. рукописі 15 ст. У 1940–1950-х під час археологічних розкопок в Азербайджані й Дагестані відшукали кілька епіграфічних пам'яток А. п. — написи на камені та на металевих предметах культового призначення. Перший рукописний текст А. п. виявила 1996 груз. експедиція під керівництвом З. Алексідзе. Це нижній шар двох палімпсестів, знайдених 1975 у монастирі Св. Катерини на горі Синай, над яким написано новий текст груз. мовою. Спробу попереднього дешифрування оприлюднили нім. лінгвісти Йостом Гіпперт і Вольфганг Шульце 2007, а повний дешифрований текст — 2009. Рукопис є перекладом на агванську мову Євангелії, причому окремі особливості тексту свідчать про переклад його частин із вірм. перекладу. Тексти записано алфавітом, що складається з 59 літер (52 виявлені в раніше знайдених пам'ятках і сім додаткових).

Лит.: Тревер К. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. Москва, Ленинград, 1959; Gippert J., Schulze W. Some Remarks on the Caucasian Albanian Palimpsests // Iran and the Caucasus. 2007. Vol. 11. No. 2; Gippert J., Schulze W., Aleksidze Z., Mahé J.-P. The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai. Turnhout, 2009.

С. І. Гірик

Агга́да (івр. תנ"ך) — давня духовна й літературна пам'ятка; в раввіністичному юдаїзмі — частина *Талмуду* (друга його частина — *Галаха*). Текст А. складається з афоризмів, притч, легенд, проповідей, поет. гімнів, філос.-теолог. міркувань, які не мають регламентаційного характеру, на відміну від «кодексу законів» Галахи. В А. подано образне розмежування: «Галаха — хліб, А. — вино». За переказами, Творець передав Моше (у христ. традиції *Мойсей*) на Синайській горі не тільки *Письмову Тору* (яку традиційно називають *Тора*), а й *Усну Тору* — як тлумачення до першої, що полегшує розуміння поведінкових норм, визначає етичні орієнтири. Відтоді А., як частина Усної Тори, тривалий час передавалася в усній традиції; її перші письмові фіксації належать до 3–5 ст. На А. позначилися релігійно-культ. впливи *християнства, еллінізму, зороастризму* та ін. У багатьох частинах А. викладена полеміка із саддукеями, гностиками, християнами. А., сповнена метафор і символів, є джерелом єврейського містицизму; її образи пронизують єврейську літ-ру. Власне А. не варто сплутувати з *Пасхальною Агадою* (פסחא).

Лит.: Шинан А. Мир Аггадической литературы. Москва, Иерусалим, 2003; Нариси з історії та культури євреїв України. Вид. 3. Київ, 2009.

О. І. Предко

Аггтелек — **Словацький Карст** (угор. Aggteleki Nemzeti Park; словац. Slovenský kras) — найбільший у Європі район карстових печер на кордоні Словаччини й Угорщини. Складається з нац. парку Аггтелек (Aggteleki) на Пн. Угорщини (меде Боршод-Абауй-Земплен) й нац. парку Словацький карст (Slovenský kras) у Словаччині. З 1920-х використовується як туристичний об'єкт, з 1995 — об'єкт Світової спад-

У печерах національних парків
Аггтелек — Словацький карст

щини ЮНЕСКО, з 2001 до об'єкту Світової спадщини ЮНЕСКО Аггтелек — Словацький карст приєднано прилегли водні угіддя. Зареєстровано 712 карстових печер, відомо бл. 1000 печер. Вік печер складає понад 10 млн. років. Нац. парк Аггтелек в Угорщині було створено 1985 для охорони карстових печер, надземної й підземної флори та фауни. Парк розташований між долинами річок Шайо та Бодва. Загальна площа парку — 198,92 км² з яких 39,22 км² перебувають під особливим захистом. Найдовша печера Барадла (у Словаччині відома під назвою Доміца), довжиною понад 24 км. Це найбільша сталактитова печера Європи. Тут розміщений найбільший в Угорщині стоячий сталактит — т. з. «Астрономічна вежа» висотою 19 м. Серед найвідоміших печер району А.-С. к. — Добшинська крижана печера, а також печера Беке з унікальним лікувальним мікрокліматом.

Агєєв, Віталій Борисович (04.09.1964, м. Ангарськ Іркутської обл., тепер РФ) — спортсмен, фехтувальник (фехтування на шпагах), майстер спорту міжнар. класу (з 1986). Закінчив Республ. спеціалізовану школу-інтернат спортивного профілю (тепер Олімп. коледж ім. І. Піддубного) у м. Києві, згодом — Київ. ін-т фіз. культури (1988). Бронз. призер чемпіонату світу (1983) серед юніорів в особистих змаганнях. Бронз. призер чемпіонатів світу (1985, 1990) у команд. змаганнях. Чемпіон Європи в особистих змаганнях (1994). Переможець Кубків Європи (1985, 1986, 1989, 1990, 1995) у команд. змаганнях і срібний призер Кубка Європи (1987, 1991). Тренери: В. Протасов, П. Яковенко, С. Парамонов. Виступав за фізкультурно-спортивні товариства «Буревісник» (1980–1985), ЦСКА (1986–1987) та «Динамо» (1987–1996), де від 1996 працює тренером.

Агєєва, Віра Павлівна (30.07.1958, м. Бахмач Чернігів. обл., Україна) — літературознавець, літ. критик. 1980 закінчила філол. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Шевченка. 1995 захистила докт. дис. на тему «Стильові моделі імпресіонізму в українській прозі першої половини 20 ст.». У 1985–1996 — співробітниця Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. З 1996 — проф. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Упорядкувала кілька видань творів *Лесі Українки*, Ю. Косача, укр. неокласиків тощо. Лауреат Нац. премії України ім. Т. Шевченка (1996) за працю «Історія української літератури 20 ст.» (у співавт.). Сфера наук. інтересів — стилі укр. прози 20 ст., фемінізм в укр. л-рі, творчість укр. прозаїків доби *Розстріляного відродження*.

Пр.: Українська імпресіоністична проза. Київ, 1994; Історія української літератури ХХ століття. У 2 кн. Київ, 1993–1995 (у співавт.); Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму. Київ, 2003; Мистецтво рівноваги. Максим Рильський на тлі епохи. Київ, 2012.

Агєнда (лат. agenda, букв. — речі, які треба зробити, від agege — діяти, чинити) — 1) Перелік питань для обговорення на нараді, конференції, діловій зустрічі; порядок денний, який заздалегідь надсилають учасникам. 2) За с т а р і л е. Записник, пам'ятна книжечка. 3) Давня катол. назва збірників розпорядчих церк. формулярів, якими повинні були керуватися духовні особи.

Агенезія (від а... — заперечний префікс і грец. γένεσις — походження) — див. *Аплазія*.

Агєнс [лат. agens (agentis) — той, що діє] — семантична категорія. У реченні А. — суб'єкт дії, мисленнєвий аналог активного діяча-істоти (за Ч. Філлмором): «Студент складає іспит»; «ма ти пече пирижки». Термін вжив. у таких розділах мовознавства, як семантичний синтаксис, *відмінкова грамати́ка*, *логічна семантика*. У структурі висловлення мов номінативної будови А. зазвичай відповідає підметові, вираженому називним відмінком (активний стан), або додатку (пасивний стан). В *ергативних мовах* А. позначений ергативом або абсолютивом.

О. О. Селіванова

Агєнт [від лат. agens (agentis) — той, що діє, чинний] — 1) У граматиці — суб'єкт дії в реченні (див. *Агєнс*).

2) В економіці — комерційний А. — суб'єкт господарської діяльності, фіз. чи юрид. особа, що здійснює посередницькі операції в інтересах та від імені принципала (другої сторони за договором). Комерційні А. розрізняють за сферами діяльності: А. банку, страховий А., патентний А. (патентний повірений), А. з приватизації, А. біржової торгівлі, А. туризму, А. у сфері транспорту, літературний А., арт-А. тощо.

3) У політології — А. політичний — носій політ. відносин (див. *Агєнт впливу*, *Агєнт влади*). Г. Алмонд і Дж. Пауелл подають чотири типи А. політичних за мірою і формою групової ідентифікації: а) аномічні А. — спонтанно й епізодично утворені групи (учасники бунтів, маніфестацій та інших стихійних виступів); б) неасоціативні об'єднання людей, які мають неформальні зв'язки, але не володіють жорсткою орг. структурою (групи споживачів, що утворилися для пікетування компаній товаровиробників, корпоративно-кланові, етно-конфесійні угруповання); в) асоціативні — легально існуючі об'єднання та асоціації, що виражають ті чи ті приватні інтереси (профспілки, етнічно-організовані нац. рухи, жіночі, молодіжні, ветеранські орг-ції); г) інституційні групи — угруповання людей, що існують усередині формальних структур соц.-політ. ін-тів (відомчі корпорації, які працюють у межах галузевих департаментів і міністерств, депутатські групи та фракції в парламенті, армійські кліки).

4) У природничих науках — активний чинник, речовина, що викликає певне явище, процес, реакцію. Розрізняють: а) патологічні біологічні А. — мікроорганізми, віруси чи токсини що викликають захворювання; б) хімічні А. — діючі речовини в хімічній реакції; в) фармакологічні А. — хімічні речовини, які мають фармакологічну активність. Біологічними А. у фармакології іноді називають модифікатори імунної відповіді — лікарські засоби на основі біологічних об'єктів (білків, інактивованих вірусів тощо), які стимулюють організм людини відтворювати природні реакції імунітету.

5) У соціології — особа як носій соц. функції, виконавець соц. ролі (див. *Агєнт соціальний*).

6) У спорті — вільний А. — спортивний гравець, в якого вичерпався *строк* дії контракту з командою.

7) У сфері держ. безпеки — А. таємний — особа, що бере участь у підпільній діяльності на

Агєєв Віталій Борисович

Агєєва Віра Павлівна

користь другої сторони, позаштатний співробітник служби безпеки, розвідки чи контррозвідки держави. Подвійний А. — особа, що одночасно бере участь у підпільній діяльності на користь двох і більше розвідок чи служб безпеки.

8) В юриспруденції — особа, уповноважена діяти від іншої особи для створення правовідносин із третьою стороною. У міжнар. праві — А. дипломатичний — офіційна особа, яка здійснює зовнішньо-політ. представництво.

Агент впливу [лат. *agens (agentis)* — той, що діє, чинний] — особа, яка поширює ідеї будь-якої орг-ції в середовищі людей, що не належать до цієї орг-ції. У політиці А. в. зазвичай лобіюють інтереси іноз. д-в чи політ. партій. А. в. вважають найпростішим і найефективнішим способом впливу на політику ін. д-ви. Діяльність А. в. полягає у створенні сприятливої атмосфери для прийняття рішень, у яких зацікавлений суб'єкт, що спрямовує його діяльність. Зазвичай це посадова особа або особа, яка користується громад. довірою та авторитетом, здійснює систематичну діяльність із реалізації цілей політики іноз. д-ви або громад. діяч, який таємно діє на користь якої-небудь політ. партії чи громад. орг-ції. Йдеться про видатних політ., соц.-екон., духовних керівників тієї чи ін. держави, які під впливом супротивника, потенційного ворога або ж суперника, приймали рішення, які враховували не нац. інтереси, а інтереси протилежної сторони. Якщо А. в. сам обіймає високу посаду в уряді, він може самотійно прийняти вигідне для іноз. держави рішення. Однак переважно діяльність А. в. полягає у формуванні в його колег такої думки, яка була б вигідною для нього. Практика використання А. в. у політиці відома ще з античних часів. Наприклад, 328 до н. е. Олександр Македонський, захопивши Согдіану, викликав із Македонії та Греції 100 юнаків з вищих сусп. верств і своєю владою одружив їх на дівчатах з місцевої знаті, особисто перебуваючи в ролі свата й керівника весільних торжеств. Цим кроком Македонський створив потужну владну структуру нової знаті, що забезпечувала корінні інтереси греко-макед. імперії. У СРСР А. в. спочатку називали закорд. симпатиків Рад. Союзу, які не займалися шпигун. діяльністю за гроші. Більшість із них — це замасковані прихильники комуніст. ідеології. У пізньорад. період цей термін використовували для означення противників СРСР, які з погляду КДБ не були класичними шпигунами. Це визначення дозволяло звинуватити в держ. зраді будь-яку людину, що спілкувалася з іноземцями або притримувалась ліберальних поглядів. Для А. в. характерні такі ознаки: здатність впливати на сусп. свідомість; спрямованість їхньої діяльності на сприяння досягненню певної мети; належність до функціонерів. А. в. розрізняють за позиціями, формами і способами дії. Найчастіше вони діють легально, лобіючи інтереси зацікавленої сторони в органах влади та ін. важливих сферах. А. в. поділяють на актуальних (ті, що відіграють певну роль на відповідному етапі) й перспективних (ті, що мають замінити перших після їх дискредитації). У 2-й пол. 20 ст. А. в. набуває інституалізованих форм у вигляді лобізму — системи впливу при-

ват. і сусп. орг-цій на прийняття відповідних рішень органами влади.

Лит.: Banfield E. Political influence. A new theory of urban politics. New York, 1961; Власов В. И. Влияние: понятие и процесс. Ростов-на-Дону, 2000; Карпец Ю. В. Влияние как форма и результат взаимодействия суб'єктів політики // Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50.

Ю. Р. Шведо

Агент влади [лат. *agens (agentis)* — той, що діє, чинний] — *агент впливу*, що діє в інтересах влади. А. бувають офіц., представники публ. влади, наділені офіц. повноваженнями, та приватні. У політології та соціології А. — безпосередній носії (суб'єкти) політ. влади.

Агент соціальний — носій певної ціннісно-нормативної системи та певних феноменів соціального. У цьому понятті А. с. та «актор» є близькими за значенням. А. с. може бути народ, нація, орг-ція, група, індивід.

Поняття А. с. увів П. Бурдьє на противагу поняттям суб'єкт та індивід в об'єктивістських теоріях сусп.-ва, зокрема, *структуралізму*. Згідно з цими теоріями, поведінку людини детермінують об'єктивні соц. структури і закономірності, тож будь-яка двозначність і непередбачуваність у діях соц. суб'єктів є неможливою. Натомість П. Бурдьє наголошує на агентності соц. суб'єктів — їхній здатності діяти за власною ініціативою, чинити усвідомлений і вільний вибір. Поняття «суб'єкт», наголошує П. Бурдьє, використовується в дослідженнях «моделей», «структур», «правил», коли дослідник стає на об'єктивістську позицію, визначаючи суб'єктові роль маріонетки, котрою керує структура, тож позбавляє його власної активності. П. Бурдьє такий погляд спростовує: в його тлумаченні агенти виступають носіями динамічного, творчого начала. Агентність є механізмом, який спричиняє соц. поведінку людини. Водночас міра свободи дій зумовлюється місцем людини в соц. структурі, зокрема, її належністю до соц. класу, церкви; гендерними, нац. ознаками тощо. А. с., як носій установок, засвоєних у процесі соціалізації, реалізує свої стратегії дій. Застосування стратегій є несвідомим, а водночас підпорядкованим конкретній меті. А. с. можуть маніпулювати соц. реальністю у власних інтересах: хоч інтереси зумовлюються саме реальністю, вони можуть ставати перепоною тим змінам, які можуть бути внесені в неї. Тож сусп.-во повсякчас перебуває в стані динамічної рівноваги, яка є результатом співвідношення сил соц. агентів різних категорій. П. Бурдьє пояснює практики агентів не «раціонально» — він описує латентну логіку їхніх практик через такі феномени, як *зобітус*, стратегії поведінки та ін. Поняттям А. с. оперували й інші вчені. У теорії структуризації Е. Гідденса, зокрема в його стратегічній моделі, агентам відведено функцію перетворень. Також у теорії соц. змін П. Штомпки агент — засадниче поняття. Він запропонував чотириелементну модель суспільної морфології: 1) структура; 2) діяч (агент); 3) діяльність; 4) дії. Саме А. с. — особи, сусп. рухи та орг-ції, діючи, спричиняють соц. зміни або зміни поведінки індивідів.

Лит.: Бурдьє П. Начала. Choses dites. Москва, 1994; Штомпка П. Социология социальных изменений. Мо-

сква, 1996; Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуры. Москва, 2005.

А. О. Петренко-Лисак

Агентства Європейського Союзу (European Union Agencies) — децентралізовані органи ЄС, що мають особливі тех., наук. та управл. завдання та окремий прав. статус. А. ЄС створюються на підставі вторинного зак-ва ЄС і не належать до інституцій ЄС, орг.-прав. статус яких закріплено у первинному зак-ві ЄС. Перші А. ЄС було засн. у 1970-х: Європейський центр розвитку професійної підготовки та Фонд покращення умов життя та праці. Більшість А. ЄС у їх класичній моделі (т. з. друге покоління агентств) розпочали діяльність лише 1994 або 1995. Необхідність створення А. ЄС була зумовлена географ. децентралізацією ЄС та потребою у вирішенні комплексу питань адм., прав., тех. та наук. характеру. Низку спеціалізованих А. ЄС було створено для підтримки держав-членів ЄС та їх громадян. А. ЄС організаційно складаються з таких елементів: адм. (управл.) орган; викон. орган (викон. директор) та експертні структури (фахівці відповідної галузі). Загальний фін. контроль за діяльністю А. ЄС здійснює Рахункова палата. Кожне А. ЄС є унікальним та виконує окремі функції. Останні не є статичними — вони змінюються залежно від ситуації та конкретного напрямку функціонування. Система управління А. ЄС побудована на необхідності виконання таких основних завдань: досягнення певного рівня децентралізації та розосередження діяльності ЄС; висококваліфіковане управління відповідною сферою, зокрема впровадження новітніх технологій та ноу-хау; об'єднання різних груп інтересів і спрощення діалогу на европ. та міжнар. рівнях. Існують такі види (групи) А. ЄС: агентства Європейських Співтовариств; агентства спільної безпекової та оборонної політики; агентства поліцейської та судової співпраці у кримінальних справах; викон. агентства; агентства Євратом. Ця класифікація була зумовлена особливістю побудови ЄС до прийняття Лісабонського договору.

Лит.: European Union: power and policy-making / Ed. by Jeremy J. Richardson. London, New York, 1996; Shapiro M. The problem of independent agencies in the United States and the European Union // Journal of European Public Policy. 1997. № 4; Groenleer Martijn. The autonomy of European Union agencies: a comparative study of institutional development. Delft, 2009; Грінченко О. О. Міжнародно-правове регулювання зовнішніх зносин Європейського Союзу: нормативний аспект. Київ, 2011; The Agency Phenomenon in the European Union / Ed. by Jarle Trondal. Manchester, 2012; Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до європейського Союзу: загальнотеоретичний аналіз. Харків, 2013.

Ю. В. Мовчан

Агентство [від лат. *agens* (*agentis*) — той, що діє, чинний] — 1) Відомство, створене при уряді країни з метою реалізації спеціальних чи локальних функцій або завдань тимчасового характеру (напр., при Кабінеті Міністрів України діють Нац. космічне агентство України, Агентство з питань запобігання банкрутству юридичних осіб тощо). В Україні такі А. створює (реорганізує, ліквідує) КМ у сферах і галузях, де немає міністерств, у порядку, передбаченому Конституцією України. 2) Орг.-правова форма здійснення підприємницької діяльності. Найпоши-

ренішими є А., створені в галузі інформаційної діяльності. В Україні порядок утворення (реорганізації, ліквідації) і діяльності таких суб'єктів визначають чинні законодавчі акти про підприємства та окремі види госп. діяльності. 3) Представництво, відділення певної установи, підприємства.

М. В. Онищук

Агентство державне — орган спеціальної компетенції у системі центральних органів виконавчої влади. У розвинених країнах А. д. (або урядове агентство) — будь-який центральний орган виконавчої влади, яким керує уряд, але, на відміну від міністерства, його не очолює член уряду.

У сучасній Україні А. д. — один із центральних органів виконавчої влади (крім А. д., в її систему входять міністерства, державні служби, державні інспекції, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом). Відповідно до Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» (2010), Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» (2011), центральний орган виконавчої влади утворюється як А. д., якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності. Сьогодні діяльність А. д. в Україні охоплює різноманітні галузі господарювання, спрямовується на розв'язання проблем культури тощо. Осн. функції А. д.: прогнозування, планування, організація, координація, регулювання.

У колишньому СРСР перші А. д. створено 1991 як органи спеціального призначення в системі центральних органів держ. управління; за статусом А. д. прирівнювалося до держ. комітету. У незалежній Україні першим А. д. стало Нац. космічне агентство України (1992). На 2016 діє понад 10 А. д.: Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, Державне агентство з питань електронного урядування, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство України з питань відновлення Донбасу, Державне агентство України з питань кіно та ін.

В. І. Мельниченко

Агентство з атомної енергії (англ. Nuclear Energy Agency, AAE (NEA) — спеціалізована міжнар. установа, створена у межах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) з метою раціонального використання атомної енергії у мирних цілях. А. а. є засновано 01.02.1958 під назвою Європейське агентство з атомної енергії (European Nuclear Energy Agency, ENEA) (США брали участь як асоційований член), однак 20.04.1972 його назва була змінена на А. а. є. у зв'язку зі входженням до агентства Японії, Канади, США та інших д-в, що вивело організацію на міжнар. рівень. Штаб-квартира А. а. є. розташована у м. Парижі (Франція). Членами А. а. є. є 29 д-в — Австралія, Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Республіка Корея, Словацька Республіка, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, США, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Швеція, Чеська Республіка,

Логотип Агентства з атомної енергії

Швейцарія, Японія. Після закінчення Другої світової війни Рада Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС; тепер — Організація економічного співробітництва та розвитку, ОЕСР), в умовах зростання потреби у забезпеченні енергією та значним інтересом до атомної енергії, створила в лютому 1958 Європейське агентство з атомної енергії, що 1972 отримало назву А. а. е.

Головним завданням А. а. е., визначеним у його статуті, є допомога країнам-членам у збереженні та розвитку атомної енергії як безпечного, нешкідливого для навколишнього середовища та економічного джерела енергії. А. а. е. є своєрідним форумом для обміну інформацією та досвідом з поглиблення міжнар. співробітництва у сфері безпечного використання атомної енергії у мирних цілях. Серед осн. проблем А. а. е. — ядерна безпека, розвиток ядерної енергетики, охорона громад. здоров'я, захист від радіації, ядерне право та відповідальність у цій сфері, наук. дослідження у сфері ядерної енергії, ведення банку даних, управління ядерними відходами, збір та обмін інформацією у сфері ядерної енергії.

До структури А. а. е. входить Керівний комітет з атомної енергії, сім спеціалізованих технічних комітетів та секретаріат. Керівний комітет з атомної енергії є підзвітним безпосередньо Раді ОЕСР. Він складається з представників усіх урядів держав-членів А. а. е. та ЄС, які з-поміж себе обирають голову та його заступника (терміном на один рік). Керівний комітет контролює роботу спеціалізованих комітетів А. а. е., які він створює для виконання завдань агентства. Для забезпечення роботи Керівного комітету та спеціалізованих технічних комітетів створено секретаріат, що є частиною секретаріату ОЕСР. До складу секретаріату, очільником якого є генеральний директор, входить 65 працівників. Річний бюджет секретаріату становить 10,4 млн євро. Основні напрями роботи А. а. е. репрезентовано постійними спеціалізованими комітетами (до складу яких входять експерти країн-членів А. а. е.): Комітет з нагляду за діяльністю у сфері атомної енергії; Комітет з безпеки ядерних установок; Комітет з охорони здоров'я та захисту від радіації; Комітет з управління ядерними відходами; Комітет з ядерної науки; Комітет з ядерного права; Комітет з ядерного розвитку. А. а. е. представлено найрозвиненішими державами у сфері атомної енергетики. А. а. е. тісно співпрацює з МАГАТЕ, що є спеціалізованою установою ООН і перебуває у Відні, а також з Європейською Комісією ЄС. Співпраця А. а. е. з країнами, що не є членами агентства, є звичайною практикою. Так, РФ має статус постійного спостерігача в усіх спеціалізованих тех. комітетах та їх робочих групах. Словенія також є постійним спостерігачем у семи спеціалізованих технічних комітетах. Деякі інші країни беруть участь у роботі А. а. е. *ад хок*.

Лит.: Statute of the OECD Nuclear Energy Agency (NEA) // The International law of Nuclear Energy: Basic documents / ed. by ElBaradei et al. Dordrecht. Nijhoff, 1999; NEA Annual Report 2008. Paris, 2008; The Strategic Plan of the Nuclear Energy Agency. 2011–2016. Paris, 2010.

В. В. Рещота

Агентство з багатостороннього гарантування інвестицій (англ. Multilateral Investment

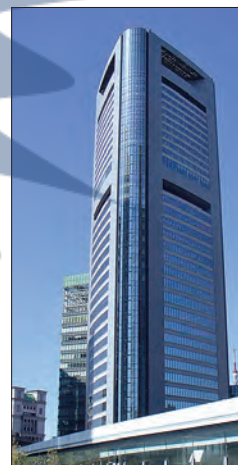
Guarantee Agency), МІГА (MIGA) автономна міжнар. організація Групи *Всесвітнього Банку Організації Об'єднаних Націй*, метою якої є сприяння спрямуванню прямих іноз. інвестицій у країни, що розвиваються, страхування від політ. ризиків та надання гарантій приватним інвесторам, а також надання консультативних та інформ. послуг. Створене 1988 згідно з конвенцією від 11.10.1985. До складу орг-ції входить 181 країна, статутний капітал перевищує 1 млрд доларів США, штаб-квартира перебуває у м. Вашингтоні. А. з б. г. і. захищає від ризиків обмеження руху коштів, конфіскації, військ. та громадян. конфліктів, порушення умов контракту. Перевагу надає інвестиціям у екол. та соц. програми, у розвиток інфраструктури країн з низьким рівнем життя, політ. ризиком та ін. конфліктами. А. з б. г. і. вже видало понад 900 гарантій та розмістило понад 17 млрд доларів США прямих іноз. інвестицій у 96 країнах, що розвиваються.

Лит.: Красавина Л. Н., Былиняк С. А., Смыслов Д. В. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Москва, 2003; Международные финансовые организации. Правовые аспекты деятельности. Москва, 2006; Егоров А. В. Международная финансовая инфраструктура. Москва, 2009.

К. О. Ільченко

Агентство інформаційне, інформаційна агенція, інформагентство — зареєстрований як юридична особа суб'єкт інформаційної діяльності, що діє з метою надання інформаційних послуг (Закон України «Про інформаційні агентства»). Традиційне розуміння А. і. як орг-ції, що збирає й виробляє новини та продає їх ЗМІ, сьогодні розширилося. Сучасне А. і. є не тільки елементом інфраструктури системи ЗМІ, а й самостійним засобом масової інформації, який поширює інформацію здебільшого через власні мережеві ресурси. А. і. залучають широкую аудиторію, серед якої, крім телеканалів, радіостанцій, редакцій газет і журналів, установи, бізнес-компанії різного профілю, приватні особи та ін. А. і. збирає звіти, прес-релізи, проводить прес-конференції, брифінги, круглі столи тощо — і формує стрічки новин. Інформаційні випуски агентств можна класифікувати за різними критеріями. За тематикою: а) загальноновинні — з усіх сфер сусп. життя; б) спеціалізовані — з конкретної тематики (політ. стрічка, екон., спортивна, міжнар. тощо). За періодичністю: а) безперервна стрічка; б) стрічка з кількома випусками на день; в) щотижнева стрічка; г) щомісячна тощо. За орієнтацією на окремі групи медіаспоживачів: а) на загальнонац. та регіон. медіаспоживача; б) на традиційні ЗМІ та електронну пресу; в) органи влади, установи, комерційні структури тощо. Особливості подання інформації А. і.: а) оперативність; б) новинний, а не аналітичний формат; в) нейтральність та безоціночність повідомлень; г) посилення на достовірні джерела, зазвичай прес-служби.

А. і. — основна ланка будь-якої нац. медіасистеми: вони формують порядок денний, виділяють у потоках інформації головні новини. Українські А. і.: Укрінформ, УНІАН (Українське незалежне інформаційне агентство новин), Українські новини, УНН (Українські національні новини), ЛІГАБізнесІнформ, Інформаційне агентство ZIK (Західна інформаційна корпорація). Найбільші

Медіа тауер Сьодоме — головний офіс інформаційного агентства, Кьодо (Японія)

світові А. і.: Associated Press (AP), Reuters, Agence France-Presse (AFP), Bloomberg, United Press International (UPI), Deutsche Presse-Agentur (DPA) та ін. Agence France-Presse, Associated Press та Reuters мають представництва в більшості країн світу.

Дж.: Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-12 // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48; Про інформаційні агентства: Закон України від 28.02.1995 № 74/95-ВР // Відомості Верховної ради України. 1995. № 13.

Агенту́ра [нім. Agentur, від лат. agent (agentis) — діючий, чинний] — сукупність агентів, які підпорядковані певному операт. підрозділу чи органу і виконують заг. завдання (напр., ведення розвідки чи контррозвідки, боротьба зі злочинністю, охорона безпеки сусп-ва, д-ви, вищих посад, осіб тощо). Називають ще агентурною мережею. У діяльності поліц. органів цар. Росії А. поділяли на внутр. і зовн. Внутр. перебувала на постійному грош. утриманні поліції та проводила інформаційно-пошукову роботу серед осіб, підозрюваних у скоєнні злочинів. Зовн. А. — штатні працівники (філери), що вели візуальне спостереження і контроль за діями осіб, які перебували на обліку в поліції. Після розвалу Рос. імперії (1917) на тер. України у зв'язку зі збільшенням рівня злочинності, дезертирства, спекуляції та ін. правопорушень почали створювати операт.-розшукові підрозділи міліції (карного розшуку), які запобігали злочинам та розкривали їх за допомогою таємної А. та візуального спостереження. Для цього в містах і на великих заліз. станціях були організовані місця за агентур. можливостями («малини») під виглядом їдалень, закусок, чайних та ін. Водночас А. створювали в операт. підрозділах НКВС-НК-ВНК-ДПУ-ОДПУ-МДБ-КДБ України. Історія А. свідчить про позит. та негат. її використання. Зокрема, у боротьбі з кримін. злочинністю А. відіграла одну з важливих ролей. Водночас репрес. органи використовували А. для переслідування за політ. чи ідеол. діяльність, нац. само-свідомість, реліг. погляди тощо. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» (1992) термін «А.» не визначає, але наділяє відповідні оперативні підрозділи правом таємно укорінюватися в злочинну групу, здійснювати візуальне спостереження, виявляти сліди тяжкого злочину, документи та ін. предмети, що можуть бути доказами підготовки або скоєння такого злочину. Для цієї роботи передбачені операт.-розшук. засоби, зокрема, за допомогою таємних штат. працівників та осіб, залучених до виконання завдань операт.-розшук. діяльності.

Лит.: Піджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска. Киев, 1994; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Кн. 1–2. Київ, 1994.

І. П. Козаченко

Агирбіча́ну, Іон (рум. Agârbiceanu, Ion; криптонім і псевд. — AG, Agarbi, Alfius, Potcoavă; 12.09.1882, с. Ченаде, тепер повіт Алба, Румунія — 28.05.1963, м. Клуж-Напока, Румунія) — письменник, журналіст, чл.-кор. (з 1919), академік (з 1955) Рум. академії. У 1900–1904 навчався на теолог. ф-ті Будапешт. ун-ту. Поєднавав письменницьку діяльність із церковною, що позначилося на моралізатор. та загальногуманіст. тенденціях багатьох його новел, повістей і рома-

нів 1920–1930-х. 1938–1941 — сенатор (призначений до сенату королем Каролем II), 1941 публічно підтримував війну на Сх. фронті й окупацію *Трансільнії*. У 1944–1945 у творах критикував нацизм, через що їх не дозволив друкувати режим І. Антонеску. У своїх кн. А. відображав соц. проблеми трансільван. села, побут шахтарів, жителів містечок [роман «Архангели» («Arhanghelii»); 1914], порушував філос.-морал. питання боротьби двох начал у природі людини — плоті і духу: романи «Закон тіла» («Legea trupului», 1926), «Закон розуму» («Legea minții», 1927); критикував тогочасне сусп-во (роман «Сектанти» («Sectarii», 1938). Твори А. 1940–1960-х — своєрідний літопис міського життя на фоні сусп.-іст. потрясінь 20 ст. [романи «Панночка Ганна» («Domnișoara Ana»); 1942], «Часи і люди» («Vremuri și oameni»); 1944] та ін. Писав про становище ромів у Румунії [роман «Фараони» («Faraonii»); 1961]. У 1928 у журн. «Transilvania» опубл. спогади про своє перебування в Україні 1917, побут і звичай укр. селян.

Тв.: Opere. În 18 vol. București, 1962–2002.

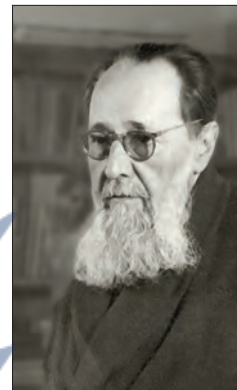
Лит.: Zăciu M. Ion Agârbiceanu. București, 1972; Lovinescu E. Istoria literaturii române contemporane: 1900–1937. București, 2000.

Агіа́сма (грец. Αγίασμα — святиня) — 1) У Септуагінті (переклад Старого Завіту давньогрецькою, 3 ст. до н. е.) А. — святе місце, святилище, священне приношення, святиня. Також у цих значеннях вживають слово А. автори 1–9 ст. Філон Александрійський, Климент Александрійський, Ориген, Євсей Кесарійський, Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, Дидим Сліпещ, Феодорит Кирський, Феодор Студит. Климент Александрійський метафорично іменував Ісуса Христа «Агіасма знання». У творах Василя Великого, Григорія Чудотворця, Григорія Ниського, преподобного Іоанна Дамаскіна А. (переважно в мн.) — *Святі Тайни*. У 10 ст. слово набуває ще одного значення — храм.

2) У православних і греко-католиків — вода або миро, над якими здійснено обряд освячення. Кирило Скіфопольський у «Житті святого Євфимія» (6 ст.) розповідає про помазання миром («агіасмою») від раки з мошами на могили святого Євфимія. У трактаті «Про церемонії візантійського двору» (10 ст.) імператора Костянтина VII Багрянородного А. — вода із джерела Влахернської церкви Богородиці, а також богоявленська вода (освячена в свято Богоявлення (19 січня). Церковнослов'янська мова засвоїла поняття А. в значенні «свята вода»: «Агіасма еже освячена вода» (Дубенський збірник, 16 ст.). Зазвичай А. — вода, що пройшла чин Великого водосвяття під час святкування *Хрещення Господнього* (19 січня); таку воду називають «великою агіасмою». Рідше вживають словосполучення «мала агіасма» (святина вода, що пройшла чин Малого водосвяття). В укр. духовній культурі богоявленська (хрещенська) вода вважається великою святинею. Її прийнято зберігати протягом року, окропляти речі, приймати у випадку недуги, давати пити тим, хто не може бути допущеним до *Святого Причастя*.

О. І. Предко

Агіба́лов, Василь Іва́нович [08(21).04.1913, с. Велика Гнилуша, тепер с. Лозове Воронезької обл., РФ — 18.02.2002, м. Харків, Україна] — скульп-

Агирбіча́ну Іон

Агіба́лов Василь Іва́нович

тор, нар. художник України з 1978. У 1934–1942 навчався в Харків. худ. ін-ті (тепер — Харків. держ. академія дизайну і мист-в) у Л. А. Блох. Викладав у Ворошиловград. (тепер Луган. держ.) худ. училищі (1944–1949), Харків. худ. ін-ті (1949–1954). Працював у станковій і монументальній пластиці. Разом з В. Мухніним і В. Федченком створив пам'ятники: В. І. Леніну в м. Луганську (1949), «Молода гвардія» в м. Краснодоні (1954); у співавторстві з М. Овсянкіним — монумент Вічної Слави у м. Дніпропетровську (тепер м. Дніпро; 1967); з Я. Риком, М. Овсянкіним — монумент на честь проголошення рад. влади в Україні (1975; демонтовано 2011), меморіальний комплекс Слави (1977), пам'ятник Воїну-визволителю (1981; усі три — в м. Харкові); також був скульптором меморіального комплексу Слави у м. Кіровограді (тепер Кропивницький; 1994), пам'ятників С. Косіору (1966), І. Кожедубу (1992), воїнам-афганцям (1997), бюста М. Кошкіна (1992), пам'ятного знаку на честь 1000-річчя хрещення України-Руси (1998; усі — в м. Харкові). Автор скульптур. портретів, зокрема Т. Шевченка, селекціонера-генетика В. Юрєва (обидва — 1961) та ін. Твори зберігаються у Нац. худ. музеї України, Харків. худ. музеї. Держ. премія ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

Лит.: Спутник краєведа Харьковщины. Харьков, 2014.

Агілера Вентура Руїс

Агілера, Венту́ра Руїс (ісп. Aguilera, Ventura Ruiz; 02.11.1820, м. Саламанка, Іспанія — 01.07.1881, м. Мадрид, Іспанія) — поет, журналіст, видавець. Автор поет. зб. «Народні відлуння» («Ecos nacionales»; 1849), «Елегії й гармонії» («Elegias y Armonias»; 1863). Твори А. мають пісенний характер із ритмікою іспан. нар. пісень. На творчість поета помітний вплив справив П. Ж. Беранже. Як журналіст А. співпрацював із лібер. газетами, був засновником і видавцем кількох період. видань лібер. напрямку. Писав, зокрема, сатир. статті.

Тв.: Obras Completas. Madrid, 1874.

Лит.: Cossío J. M. de. Cincuenta años de poesía española (1850–1900). Madrid, 1960. Vol. 1.

Агін Олександр Олексійович. Т. Шевченко. Портрет Агіна, 1840–1844

Агін, Олександр Олексійович (рос. Агин, Александр Алексеевич; 1817, с. Петровське, тепер Псков. обл., РФ — 1875, с-ще Качанівка, тепер Ічнян. р-ну Чернігів. обл.) — графік, ілюстратор, один із засновників рос. жанрової ілюстрації. Як позашлюбний син кріпачки, разом з молодшим братом отримав скорочене прізвище свого батька — небагатого поміщика, відставного ротмістра кавалергард. полку, учасника війни з Наполеоном 1812 О. П. Єлагіна. З 1827 навчався у Псков. гімназії, а 1834 вступив до Петербур. академії мист-в. З 1836 (водночас із Т. Шевченком, з яким тривалий час підтримував добрі стосунки) навчався в класі К. Брюллова. Існують олійний портрет А., написаний Т. Шевченком, та портрет-рисунок А., який приписують Т. Шевченкові. 1839 А. закінчив навчання зі званням вчителя малювання. Отримував допомогу від Т-ва заохочення художників, яке пропагувало образотворче мист-во шляхом тиражування графічних творів. Ймовірно, саме зв'язками з Т-вом пояснюється подальше захоплення А. книжковою ілюстрацією. Серед ранніх творів А. — портрети, ілюстрації до поеми М. Лермонтова «Демон», вірша О. Пушкіна «Воевода». У 1844–1845 на замовлення Т-ва заохочення художників А.

виконав 83 ілюстрації до Старого Завіту. Результатом цієї першої великої серії робіт став виданий у 1846 альбом гравірованих на міді К. Афанасьєвим рисунків А. «„Старий Завіт“ у картинках» (перевиданий 1861 з 54 рисунками). 1849 для п'єдесталу пам'ятника І. Крилову у Літньому саду м. Санкт-Петербурга (скульптор А. Клодт) А. зробив ескізи горельєфів із зображенням персонажів творів байкаря.

Від сер. 1840-х А. почав активно працювати над ілюструванням літ. творів його сучасників. З 1844 А. ілюстрував випуски петербур. «Літературної газети» (ред. А. Краєвський). 1846 співпрацював з альманахом М. Некрасова «Петербурзька збірка». Серед проілюстрованих А. — твори укр. письменника Є. Гребінки «Ротмістр Хрущов», «Дивна перепілка» та «Зла людина», нарис І. Панаєва «Петербурзький фейлетоніст», поема І. Тургенева «Поміщик». Співпрацював із гравером-ксилографом Є. Бернардським, який переводив малюнки А. у гравюри на дереві. У них виник задум серії зі 100 великих ілюстрацій до «Мертвих душ» М. Гоголя, виданих окремо (під кожним малюнком передбачалося кілька рядків тексту гоголівської поеми, який пояснював би зміст малюнку), та 100 малих малюнків, розміщених в тексті. Втім М. Гоголь категорично відмовився від перевидання твору з ілюстраціями. А. і Є. Бернардський з кінця 1846 почали видавати вже підготовані великі ілюстрації окремо, випусками-зошитами по 4 малюнки кожен. Однак і у такому вигляді видання не було завершено (вийшло тільки 18 випусків з 25 передбачених, загалом 72 ілюстрації). Повністю всі ілюстрації були опубліковані 1892 (перевиданим методом фототипу 1893), коли книгопродавець Д. Федоров випустив альбом «Сто рисунків до поеми Гоголя», а згодом альбом «Сто чотири рисунки до поеми М. В. Гоголя „Мертві душі“», до якого були долучені ще три рисунки А. та фото оголошення про вихід першого (1846) видання. У ілюстраціях до «Мертвих душ» А. вдалось відтворити яскраві образи гоголівських героїв, в

Ілюстрація Олександра Агіна до «Мертвих душ» М. Гоголя, 1840-ті

яких гротескність не переходила за межі реалістичності й психологізму і навіть виходила на рівень узагальнення й типовості. Пластика образів, загальна вираженість композицій поєднувалась з характерними побутовими деталями, створюючи незабутні враження. Серед ін. творів А. — малюнки жанрового характеру для «політипажів», розміщених у виданні О. Башуцького «Ілюстрації» (1848–1850), та яскрава серія «Петербурзькі народні типи». Втім на поч. 1850-х А. ледь перебивався дрібними замовленнями для журналів. 1853 А. переїхав до Києва, де викладав малювання у кадет. корпусі, працював бутафором та гримером у театрі Бергера, домашнім вчителем та, за деякими даними, збирався обійняти дрібну посаду чиновника. 1864 А. переселився до Качанівки, маєтку колекціонера й мецената В. Тарновського в Чернігів. губ., у родині якого працював учителем малювання. Справжня слава прийшла до А. тільки у 20 ст., коли «Мертві душі» М. Гоголя почали видаватися з його ілюстраціями в тексті. 1902, коли вичерпався строк дії виключних автор. прав на твори Гоголя, що належали петербур. видавцю А. Маркусу, «Мертві душі» з іл. А. вийшли відразу у двох петербур. вид-вах. Згодом багаторазово перевидавалися. Ілюстрації А. часто супроводжували також переклади «Мертвих душ», зокрема, видані нім. мовою у Лейпцизі (1913), Берліні (1954) та ін. Оригінали ілюстрацій А. до «Мертвих душ» М. Гоголя зберігаються в Державному Рос. музеї в Санкт-Петербурзі та у Держ. іст. музеї в Москві.

Лит.: Стернин Г. Ю. Александр Алексеевич Агин 1817–1875. Москва, 1955; Курбатов В. Я. «Художник с умом и чувством...» // Альманах библиофила. Москва, 1975; Курбатов В. Я. А. А. Агин. Ленинград, 1979; Сто рисунков из сочинения Н. В. Гоголя «Мертвые души». Рисовал А. Агин, гравировал Е. Бернадский: Факс. изд. Москва, 1985.

Л. Л. Корнєєва

Агиографія (від грец. ἅγιος — святий і γράφω — писати) — вид церковно-історичної літератури, який містить життєписи святих. Див. *Життя святих*.

Агітаційне вилугівування — вилучення металів із руд селективним розчиненням їх у цінністих лугах за інтенсивного перемішування й безперервного насичення пульпи киснем повітря. А. в. застосовують для добування металів із тонко подрібненої руди з більш високою швидкістю та ступенем вилучення порівняно з ін. методами. А. в. можна здійснювати одночасно з мокрим помелом у кульових або стержневих млинах, а також різного типу змішувачах і автоклавах. Див. також *Вилугівування*.

Лит.: ДСТУ 3790-98. Металургія кольорових металів: Терміни та визначення основних понять. Київ, 1999; Мовчан В. П., Бережний М. М. Основи металургії. Дніпропетровськ, 2001; Мала гірнича енциклопедія: У 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013.

Агітаційне мистецтво (від лат. agitatio — приведення в рух, спонукання) — одна з форм худ. діяльності, що використовується з метою ідейно-естетич. впливу на свідомість і почуття людей, висвітлення актуальних проблем сусп. життя, мобілізації широких мас на активну громад. діяльність. За рад. влади А. м. (див. *Агітпроп*)

набуло широкого розвитку, жанрової та стильової різноманітності — агітбригада, агітплакат, агітпоїзд, *агітаційний театр*, агітфарфор, *агітфільм* тощо.

Агітаційний театр — вид театралізованого дійства початкового періоду рад. влади. А. т. був одним із знарядь політ. агітації та пропаганди. Існував у різних формах і видах: «Усна газета», або «Жива газета», інсценівки, диспути, агітсуди, конкурси-мітинги, масові дійства. Сценіч. площадками А. т. служили солдатські окопи, агітпарашави і баржі, клубні приміщення, майданчики просто неба. Масовий вихід театру на вулиці був пов'язаний з пролетар. святами, визначними подіями, політично-пропагандист. кампаніями. Дійства мали злободенний, заідеологізований, відверто тенденційний репертуар. Серед знакових дійств: святкування — «3-й Інтернаціонал» (Петроград), «Політична карусель», «Звільнення праці», «Петлюріада» (Київ), «Свобода» (Луганськ), «Повстання на броненосці «Потьомкін» (Одеса); агітсуди (над світовою буржуазією, Денікіним або над О. Вертинським у Києві). Організаторами масових дійств були професійні режисери (В. Мейерхольд), виконавцями — професійні й самодіяльні актори. В Україні 1920-х існували ще й ін. форми А. т.: «Сині блузи», ТЕМАФОРи (театри малих форм), ТРОМи (театри робітничої молоді), ТЕКМОЛи (театри колгоспної молоді), агітбригади. Використовувалися вірші відомих поетів [В. Маяковського, Д. Бедного, О. Безименського, П. Тичини, В. Еллана (Блакитного), В. Сосюри та ін.] у сценіч. інтерпретації. Режисура і мова дійств А. т. прагнули до спрощеності, схематичності, прямолінійності, плакатності, доступності. А. т. припинив існування на поч. 1930-х. Відродився за часів Другої світової війни у фронтових агітбригадах (Ю. Тимошенко, Ю. Березін, агітбригада Київ. театр. ін-ту), у 1970–1980-х — у нар. А. т. (масові театр. форми культ.-просвіт. роботи).

Лит.: Калашников В. Ф. Народный агитационный театр в Украине 70–80-х XX в. Дисс. ...канд. искусствоведения. Киев, 1998; Романько І. І. Розвиток театрального мистецтва України в 1917–1920 рр. Дисс. ...канд. іст. н. Київ, 1999; Агитмассовое искусство Советской России. Материалы и документы. Москва, 2002.

Т. Д. Мороз

Агітація (від лат. agitatio — приведення в рух, спонукання) — поширення політ. ідей і лозунгів із метою впливу на сусп. свідомість і настрої мас, спонукання їх до політ. чи ін. активності. А. проводять переважно через пресу (газети, журнали, брошури, листівки, заклики тощо), усні виступи (доповіді, бесіди, читання газет), радіо, телебачення, кіно, театр, образотворче мист-во (плакати, діаграми, карикатури), політ. та худ. л-ру. А. передбачає диференційний підхід до різних верств населення, з урахуванням її соц. складу, культ. рівня, роду занять. Вона враховує настрої й запити людей, ґрунтується на терплячому роз'ясненні й переконанні. А. повинна бути дохідливою, конкретною, наочною, тісно пов'язаною з життям, завданнями, які ставить замовник агітаційного матеріалу. А. цілеспрямована, має рішучий, наступальний характер, розкриває недоліки в роботі, критикує винуватців цих недоліків, не уникає гострих питань. А. тісно по-

в'язана з *пропагандою*, інколи розглядається як її форма. На відміну від пропаганди, яка прагне до аргументованого переконання, А. спрямована на емоційне збудження. У правовому сусп-ві зак-во забороняє А. за насильницьке захоплення влади, неправову зміну конституційного ладу, утиски прав людини. Одним із найпоширеніших різновидів А. є *передвиборча агітація* — один із найважливіших засобів позитивних настроїв щодо того чи ін. учасника виборчого процесу.

Лит.: Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Пер. с англ.; Науч. ред. Я. Н. Засурский. Москва, 1980; Войтасик Л. Психология политической пропаганды. Москва, 1981; Кара-Мурза С. Манипуляция. Москва, 2000.

Б. Л. Дем'яненко

Агітація передвиборча — діяльність, яку здійснюють суб'єкти виборчого процесу задля переконання виборців голосувати за або проти кандидата, партії чи питання, що є предметом *референдуму*. Найчастіше А. п. — це політ. реклама в друк. та електронних ЗМІ, виступи, інтерв'ю, зовн. реклама, розповсюдження агіт. продукції, публ. дебати, звернення, прес-конференції, мас. заходи, демонстрації, пікети, зустрічі з виборцями тощо. Укр. зак-во забороняє підкуп виборців, агітацію з боку іноз. громадян, розміщення А. п. у громад. транспорті, на будинках і в приміщеннях органів влади, установ, орг-цій держ. та комунальної форм власності. А. п. потрібно відрізнити від інформ. забезпечення виборів, що передбачає ознайомлення з правами громадян, процедурами, місцями голосування, висвітлення виборчого процесу в цілому на принципах всебічності та об'єктивності. Фундаментальною проблемою А. п. у будь-якій дем. країні є протиріччя між свободою вираження поглядів та необхідністю уникнення *маніпулювання* вибором громадян з боку політ. суб'єктів, а також забезпечення їхньої формальної рівності й конкуренції. Зак-во докладно регламентує А. п. Її здійснюють коштом передвиборчих фондів, вона має чіткі часові межі — від реєстрації суб'єкта виборів до дня, що передедує дню голосування (т. з. день тиші). З ін. боку, громадяни мають право вільно вести агітацію, всебічно обговорювати передвиборні програми, якості кандидатів. Для забезпечення рівності та змагальності виборчого процесу в Україні кандидатам гарантують однакові умови проведення мас. заходів, оренди приміщень, обирають єдиний зразок інформ. плакатів для виборчих дільниць, ЗМІ встановлюють однакові розцінки розміщення політ. реклами. У деяких країнах (Албанія, Естонія, Ісландія, Іспанія, Латвія, Словаччина, Словенія, Фінляндія) задля рівності суб'єктів А. п. їм надають ефірний час у медіа коштом держ. бюджету, а в низці країн ЄС (Бельгія, Данія, Велика Британія, Ірландія, Норвегія, Португалія, Франція, ФРН) платна А. п. в ЗМІ заборонена.

Дж.: Про вибори народних депутатів: Закон України від 25.03.2004 № 406-14 // Відомості Верховної ради України. 2012. № 10–11; Про вибори Президента України: Закон України ред. від 01.01.2016 № 474-14 // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 14; Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 № 595-8 // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 37.

Лит.: Буян К. Виборчі технології як засіб маніпулювання електоральними настроями // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2008. Вип. 14; Орбан

Лембрик Л. Соціально-психологічні уроки передвиборчих маніпуляцій // Соціальна психологія. 2009. № 3; Шведа Ю. Вибори від А до Я. Настільна книга менеджера виборчої кампанії. Львів, 2015.

Ю. М. Біденко

Агітпроп (акронім від *агітація* і *пропаганда*) —

1) У вузькому значенні А. — орг. інституція ВКП (б) (згодом КПРС) в СРСР — відділ агітації та пропаганди ЦК КПРС. Такі ж відділи були в ієрархічно нижчих структурних органах КПРС — у ЦК компартій республік СРСР, обкомах, міськкомах та райкомах компартії. Напр., президент України Л. Кравчук працював завідувачем відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ (1980–1988). А. безпосередньо контролював діяльність творчих спілок рад. інтелігенції — Спілку письменників, Спілку художників, Спілку кінематографістів тощо.

2) У широкому (переносному) значенні А. — *пропаганда* загалом і *радянська пропаганда* зокрема. Йдеться про твори рад. культури та мист-ва, що мають ознаки рад. пропаганди, заангажовані комуністичною ідеологією. Поняття А. тут вживається в негативному, іронічному чи гумористичному сенсі. У пострад. просторі, зокрема, країнах з авторитарним і тоталітарним правлінням, А. — це керовані чи контрольовані д-вою теленовини, маніпулятивні політ. ток-шоу, зрежисовані телемості керівників д-ави з народом, ура-патріотичні кіно- й літ. твори, публіцистика тощо. Кінематографічний А. створювався від перших років історії кіно та поширився в багатьох країнах. У 1920-х зразки комуністичного кіноагітпропу постали в Німеччині, окремі фільми у Франції. У 1930–1940-х — пропагандистські фільми в нацистській Німеччині та фашистській Італії. Найвиразніше А. виявився в рад. кінематографі, зокрема, як агітаційний фільм (*агітфільм*) — зазвичай короткометражний фільм-плакат періоду громадянської війни в Росії (1918–1920). Такі кінострічки виконували різноманітні завдання ідеологічної та політичної пропаганди: агітували вступати до Червоної армії («На Червоному фронті»), «Червоноармійцю, хто твій ворог?», боротися з розрухою в місті («Ремонтуємо паровози») та на селі («Село на злам!»); екранізували політичні гасла («Пролетарі всіх країн, єднайтеся!») тощо. У 1930 у рад. кінематографі А. постав у формі агітаційно-пропагандистського фільму (агітпропфільму) — документальної, ігрової чи документально-ігрової кіноілюстрації актуальних політ. гасел. Сюжети цих фільмів схематичні й дидактичні; серед героїв — робітники-металурги, шахтарі, залізничники, ударники будівництва («Стальний шлях», «Вогні Бессемера», «Герої Мархоти»). За часів Другої світової війни агітфільми знімалися в країнах антигітлерівської коаліції, передусім в СРСР, де вийшло 12 випусків «Бойових кінозбірок» (1941–1942).

До створення агітфільмів та агітпропфільмів причетні деякі видатні митці: А. Бучма, Л. Курбас, В. Маяковський, М. Горький. Також практика кіноагітпропу виявилася свого роду майстернею, де навчалися азам фаху знані в майбутньому кінематографісти Д. Вертов, Е. Тіссе, В. Пудовкін.

Лит.: Болтанський Г. Кино периода гражданской войны // Кино и культура. 1929. №3; Вишневский В. Агитфильмы гражданской войны // Искусство кино. 1939. № 2.

В. М. Войтенко

Агітфільм — різновид кіномистецтва. Поширився у 1920-ті. За змістом і формою політично загострений ігровий фільм-плакат, переважно короткометражний, близький до кінолистів, кіномонтажів з хронікальними вставками тощо. Відзначався актуальністю та злободенністю, мав тематичний діапазон від трагедії до гострої сатири. А. демонстрували в кінотеатрах, на вулицях, у парках тощо, невід'ємні в діяльності агітпоїздів. 1919–1920 Всеукраїнський кінокомітет разом з політвідділами Червоної армії організував випуск понад 30 А., зокрема, їх випускали кіновид-во «Червона зірка» в Києві, політвідділ 41-ї дивізії в Одесі. Більшість стрічок присвячено Червоній армії («Червоні по білих», «Червоноармійцю, хто твій ворог?», «Червоний командир»). Фільми відображали актуальні події («Митька-бігунець», «Паразит», «В царстві ката Денікіна»), висвітлювали нові сусп. відносини («Єдина світова республіка праці», «Братерський союз міста і села», «Два світи», «Перше травня»). Створювалися А. на антирелігійні та санітарно-освітні теми («Одеса — Південна Пальміра», «Боротьба з ховраками»). Серед постановників А. цього періоду — М. М. Бонч-Томашевський («Це буде останній і вирішальний бій», «Мир хатам — війна палацам»), М. Вернер («Все для фронту»), А. Ф. Лундін («Севобуч», «Революційний тримайте крок»), М. Салтиков («Ми переможемо»), сценаристи — І. М. Леонідов, М. Кольцов, М. Наумов, Г. Тасін, Л. Нікулін, О. Вознесенський, Б. Леонідов, З. Тудуб, Я. Ядов, Н. Анін, Л. Замковий, Е. Пухальський. В А. знімалися професійні та самодіяльні актори.

На поч. 1930-х років поширився різновид А. — агітпрофільм, герої якого — робітники: металурги, залізничники, шахтарі, ударники будівництва. Серед ігрових фільмів, поставлених в Україні, — «Накип» («Буйні паростки», 1930; режисер Л. Д. Луков), «Вогні Бессемера» (1931; режисери Є. Косухін, П. Коломойцев) та ін. Зважаючи на худ. недосконалість (схематичність, дидактичність), їх випуск з 1938 фактично припинився. У роки Другої світової війни виходили антифашистські А. — «Бойові кінозбірники». Зокрема, укр. кінематографісти підготували 9-й їх випуск (1942), що складався з трьох кіноновел: «Квартал № 14» (режисер І. А. Савченко), «Сині скелі» (режисер В. О. Браун), «Маяк» (режисер М. С. Донської). А. знімалися також за кордоном, зокрема, у 1960–1970-х під час масових заворушень у Франції, Італії, ФРН, США і Японії аматорськими студентськими колективами, а іноді й професійними режисерами (Ж. Л. Годар і група кінематографістів «Дзига Вертов» 1968 у Франції). Наприкінці 20 — на поч. 21 ст. А. знімають до якоїсь політ. події для впливу на сусп. думку (передвиборні А. тощо). Надалі естетику А. поглиблено і розвинуто у фільмах з яскраво вираженою політ. і соц. спрямованістю. Переважно це художньо-публіцист. документ. стрічки, випущені студіями хронікально-документ. і науково-популярних фільмів.

Аглікон (від *a...* — заперечний префікс і грец. *γλυκός* — солодкий) — компонента неуглеводної природи у складі молекули глікозиду (звичайно стероїд, фенол або алкалоїд). Зазвичай А. визначає характер біологічної активності полімерів (глікозидів, гліколіпідів, глікопротеїдів).

Агломерат (від лат. *agglomeratus* — нагромадження, поєднання) — 1) У геології — скупчення пухкого несортованого і неокатаного вулканічного грубоуламкового (5–200 см) матеріалу або скупчення уламків гірських порід і мінералів. Складається з вулканічних бомб, вулканічних шлаків та ін. продуктів вулканізму або із грубоуламкового матеріалу осадового походження. За місцем утворення та постгенетичними змінами розрізняють А.: жерлові, шлакові, лавин обвалів, осипання та ін. Колір та ін. властивості А. різні та визначаються варіаціями складу вулканітів чи осадових порід. Найчастіше залягають біля підніжжя вулканічних конусів у формі в'ял, які зливаються в кільцевий пояс шириною переважно до 1 км. Невеликі (вис. до 500 м) шлакові конуси практично повністю складені А. При цементатції утворюються вулканічні *брекчії*. Іноді складають т. з. агломератні лави — потоки відносно холодної, дуже в'язкої лави, розбитої на серію великих брил. Використовуються як будівний і дорожній камінь.

2) У металургії — продукт спікання в шматки *шихти*, що містить здрібнений рудний матеріал, вапняк і кокс. Спікання відбувається за рахунок горіння коксу при просмоктуванні повітря крізь шар шихти. При введенні добавок, які регулюють основу А., одержують флюсовий А.

Лит.: Половинкина Ю. И. Структуры и текстуры изверженных и метаморфических горных пород. Москва, 1966; Бетехтин А. Г. Курс минералогии. Москва, 2007; Колесник М. Ф. Металургия черных металлов. Запорожжя, 2008.

Н. В. Вергельська

Агломерация. Кварцовый агломерат

Агломератна залізна (марганцева) руда — залізна (марганцева) руда, підготовлена за певною крупністю, що застосовується для виробництва залізорудного (марганцеворудного) агломерату.

Лит.: Вегман Е. Ф., Жеребин Б. Н. и др. Металлургия чугуна. Москва, 2004.

Агломерация (від лат. *agglomerare* — накопичувати, нагромаджувати) — 1) А. матеріалу — процес згрудковування дрібних матеріалів (руди, рудних концентратів, відходів тощо) у спосіб спікання їх задля надання форми та властивостей, необхідних для плавлення. Процес розроблено в США на поч. 20 ст. А. поліпшує металургійні властивості шихти та зменшує її втрати під час випалювання. Унаслідок А. утворюються легкоплавкі хім. сполуки, які за охолодження цементують частинки. Для поліпшення металургійних властивостей сировини під час А. відбувається введення флюсу, видалення сполук сірки та мис'яку. Осн. матеріали для А.: залізорудний концентрат, *агломератні руди* (8–10 мм), паливо-коксний і антрацитний дріб'язок до 3 мм, флюс-вапняк і доломіт до 3 мм, відходи — колошниковий пил, ожарина тощо. А. частіше проводять на колосникових ґратках з пропусканням повітря зверху вниз крізь шихту на ґратці за послідовному горіння палива в її шарах. Тепло для спікання виділяється внаслідок горіння вуглецевого палива, яке добавляють до аглошихти в кількості 4–7 %. Горіння розпочинається у верхньому шарі шихти, поступово поширюється всією товщею й закінчується біля колосникової ґратки апарата. Т-ра під час згорання палива сягає 1400 °С — цього достатньо для часткового сплавляння шматочків шихти й

спікання їх між собою у пористий, ніздрюватий продукт.

Лит.: Справочник агломератчика. Киев, 1964; Теория и технология агломерации. Москва, 1974; Вегман Е. Ф., Жеребин Б. Н. и др. Металлургия чугуна. Москва, 2004.

О. С. Нестеров

2) Миська А. — багатокомпонентна динамічна система миських поселень, взаємопов'язаних екон., трудовими, соц., культурно-побутовими, рекреаційними та ін. зв'язками, об'єднана навколо великого міста, яке швидко зростає (напр., Київська, Дніпровська, Харківська А. України).

3) Промислова А. — тер.-екон. утворення миського типу, якому притаманний високий рівень концентрації різногалузевих промислових підприємств, об'єктів інфраструктури, наук.-тех. установ та населення (напр., Криворізька, Кременчуцька, Алчевсько-Стахановська агломерації України).

4) А. в мікробіології — утворення в рідині або тканинах скупчень мікроорганізмів (клітин) внаслідок зміни їхніх фіз. або хім. властивостей (напр., під впливом імунних тіл та ін.).

Лит.: Іщук С. І. Географія промислових комплексів. Київ, 2011; Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. Донецьк, 2012; Гладкий О. В. Географія міст. Геоурбаністика. Київ, 2014.

А. С. Івченко

Аглопорит

Аглопорит — пористий матеріал, що виготовляють *агломерацією* глинистої сировини, паливних шлаків і зол, відходів від видобування вугілля тощо. Об'ємна маса аглопоритового щебеню — 400–800 кг/м³, піску — 600–1100 кг/м³, міцність щебеню на стиснення 0,4–1,2 Мпа, коефіцієнт теплопровідності — 0,12–0,26 Вт/(м·К). А. використовують як заповнювач для легкого бетону, а також для теплоізоляційних засипок.

Лит.: Справочник агломератчика. Киев, 1964; Теория и технология агломерации. Москва, 1974; Вегман Е. Ф., Жеребин Б. Н., Похвиснев А. Н., Юсфин Ю. С., Курунов И. Ф. и др. Металлургия чугуна: Уч. для вузов / Под ред. Ю. С. Юсфина. Москва, 2004; Будівельне матеріалознавство / За ред. П. В. Кривенко. Київ, 2012.

Аглопоритобетон

Аглопоритобетон — бетон, у якому заповнювачем є *аглопорит*, а в'язучим — цемент; вид легкого бетону. Об'ємна маса А. — 1400–1800 кг/м³, міцність на стиснення — 5–20 МПа, коефіцієнт теплопровідності — 0,52–0,70 Вт/(м·К). А. використовують для виготовлення огорожувальних конструкцій житлових і промислових споруд.

Лит.: Будівельне матеріалознавство / За ред. П. В. Кривенка. Київ, 2012.

Аглютинаційні мови (від лат. agglutinatio — склеювання) — різновид мов згідно з класифікацією за якістю морфем і характером їхнього поєднання у слові, у яких грам. значення передають регулярні, переважно однозначні *афікси*, що в певному порядку приєднуються до кореня або основи. В А. м. до кореня спершу приєднується афікс множини, потім — афікс належності, далі — відмінковий (наприклад, кирг. дос-торум-а — «моїм друзям», де перший компонент кореневий, другий позначає множину, третій — присвійність першій особі, четвертий — давальний відмінок). Межа між афіксами чітка. Можливими є деякі зміни голосних у складі морфем або приголосних на морфемному шві. За класи-

фікацією В. фон Гумбольдта, який спирався на розробки мовної типології братів Ф. та А. Шлегелів, А. м. протиставлені кореневим (аморфним) і флективним мовам. Інкорпоративні мови В. фон Гумбольдт кваліфікував як підклас аглютинативних. До А. м. належать тюрк., фіно-угорські та ін. мови.

О. О. Селіванова

Аглютинація (від лат. agglutinatio — склеювання) — 1) У біології — склеювання й зсідання завислих у рідині корпускул — бактерій, клітинних елементів крові тощо. А. викликають специфічні антитіла білкової природи — *аглютиніни*. Реакцію А. використовують для лаб. діагностики деяких інфекційних хвороб, визначення групи крові тощо.

Надзвичайно важливу роль А. відіграє при переливанні крові. У людей за системою АВ0 є чотири основні групи крові, які визначає наявність або відсутність особливих білків, що мають властивості склеювальних речовин, — *аглютиногенів* А і В в еритроцитах та аглютинінів α і β у плазмі крові. Речовини В і β , А і α склеюються між собою, тому у крові однієї людини ніколи не

		Кров реципієнта			
		0 (I гр)	A (II гр)	B (III гр)	AB (IV гр)
Кров донора	0				
	A				
	B				
	AB				

Реакція **аглютинації** клітин при поєднанні різних груп крові системи АВ0

трапляються водночас аглютиноген А і аглютинін α , аглютиноген В і аглютинін β — для запобігання зклеюванню власних еритроцитів. При реакції антиген — антитіло молекула антитіла, що має два центри зв'язування, утворює місток між двома еритроцитами, кожен з яких в свою чергу зв'язується з іншими еритроцитами, в результаті чого відбувається їх склеювання. При переливанні в крові треба запобігати поєднанню несумісних груп крові, тобто ситуації, за якої в кровоносній системі людини одночасно трапляються аглютиногени і аглютиніни А і α або В і β , оскільки це призводить до аглютинації еритроцитів.

У мікробіології і діагностиці інфекційних захворювань використовують реакцію А., засновану на специфічній взаємодії антитіл (аглютинінів), які утворюються в орг-мі при інфекційних захворюваннях або при імунізації, з клітинами мікроорганізмів (аглютиногенами), у результаті чого утворюються агломерати (агглютинати), що зсідують. В якості аглютиногенів можуть ви-

ступати бактерії, найпростіші, гриби, дріжджі, рикетсії, еритроцити та інші як живі, так і вбиті клітини. Реакцію А. широко застосовують для сірологічної діагностики інфекційних захворювань.

Відоме патологічне явище — А. сперматозоїдів — стан, за якого чоловічі гамети з'єднуються між собою або з різними фракціями, присутніми в еякуляті (слизом, епітеліальними клітинами, макрофагами), що може приводити до чоловічого безпліддя через втрату сперматозоїдами рухливості.

Лит.: WHO laboratory manual for examination of human semen and sperm-cervical mucus interaction. 3-d ed. Cambridge, 1992; Медицинская микробиология, вирусология и иммунология / Под ред. А. А. Воробьева. Москва, 2004; Дзюбак С. Н., Зубкова О. Т. Человек и его здоровье — группы крови. Биология. Харьков, 2005; Les groupes sanguins (système ABO). Centre Hospitalier Princesse Grace — Monaco (French). Monaco, 2005.

Я. О. Межжеріна

2) У філології — спосіб творення слова чи слововформи через приєднання до незмінної основи без внутр. флексії стандартних афіксів, які мають одне значення, в афлютинованих мовах — здебільшого граматичне. Афікси приєднуються в певному порядку (напр., у тюрк. мовах спочатку додають афікс множини, потім посесивності й відмінка: кирг. ата-лар-ымыз-да — «у наших батьків»). Афікси не зливаються один з одним, їхні межі чіткі. Можливі деякі зміни голосних у складі морфеми, зумовлені переважно сингармонізмом, або приголосних на морфемному шві. А. є не лише способом формотворення, а й словотвору.

У діяхр. словотворі явище приєднання до слова чи його основи ін. службового слова, яке перетворюється на афіксальну морфему (напр., постфікса -ся у слов'ян. мовах). У цьому знач. А. кваліфікують відповідно до гіпотези компаративіста Ф. Боппа, який у 1-й пол. 19 ст. обґрунтував ідею походження індоєвроп. флексій імені й дієслів від незалежних займенникових форм, що приєдналися до коренів шляхом А. Гіпотезу не прийняли чимало лінгвістів, а згодом було доведено помилковість деяких її положень.

О. О. Селіванова

Аглютиніни (від лат. agglutination — склеювання) — антитіла до групових речовин крові, мають білкову структуру, спричиняють аглютинацію еритроцитів. В сироватці крові людини наявні незмінні протягом життя антитіла до тих антигенів (аглютиногенів), які відсутні в еритроцитах даної людини; відповідні один одному Аглютиногени то А. (А і а, В і в) в крові того самого орг-му в нормі не існують. А. груп крові людини належать до гама-глобулінів. А. властива здатність утворювати нековалентний зв'язок з вуглеводними компонентами клітинної поверхні. А. у безхребетних, рослин і хребетних тварин слугують лектинами. Деякі А. рослин мають властивість склеювати еритроцити людини. Т. з. фітогемоглютиніни (ФГА), напр., лектин звичайної квасолі *Phaseolus vulgaris*, здатний аглютинувати еритроцити людини певного серологічного типу.

Т. з. холодові антитіла — це А., що спричиняють аглютинацію еритроцитів при низькій температурі. Холодові А. належать до гама-глобулінів,

вони активні при т-рі нижче 37 °С, а найбільш ефективно діють при 4 °С. Коли кров потрапляє в ділянки тіла, т-ра яких нижче 37 °С, холодові А. фіксуються на поверхні еритроцитів, склеюють їх і викликають розвиток гемолітичної анемії. Холодові А. збільшуються при деяких захворюваннях, наприклад при атиповій (мікоплазмовій) пневмонії, рідше при грипі, ГРВІ, сонній хворобі. А. в плазмі крові новонароджених немає. Вони утворюються протягом першого року життя дитини, досягаючи свого максимального титру у віці від 10 до 14 років, тобто в період повного формування імунної системи людини.

Зниження або повна відсутність природних А. людей; груп крові (α і β) іноді відзначається при імунодефіцитних станах; у літніх, при важких інфекціях; імуносупресивній терапії; при новоутвореннях і хворобах крові.

А. вперше виділив зі складу крові 1900 австр. імунолог Карл Ландштейнер, який 1930 отримав Нобелівську премію за відкриття груп крові.

Лит.: Дзюбак С. Н., Зубкова О. Т. Человек и его здоровье — группы крови. Биология. Харьков, 2005.

Я. О. Межжеріна

Аглютиногени (від аглютинація і грец. γεννάω — породжувати, створювати) — речовини, що викликають утворення аглютинінів; антигени груп крові. З хім. точки зору А. — це полісахаридно-амінокислотні комплекси. А. вбудовані в мембрану еритроцитів, частково — лейкоцитів, тромбоцитів та інших клітин, мають антигенні властивості, з ними реагують специфічні антитіла, розчинені в плазмі крові — аглютиніни. А. позначаються прописними буквами А і В. За наявності певних А. побудовано систему груп крові АВ0: люди, які не мають жодного А. в мембранах еритроцитів, відносяться до групи крові І (0), у інших в мембрані еритроцитів вбудований А. А — їх відносять до групи крові А (II), у третіх — А. В [відносять до групи крові В (III)], у четвертих присутні обидва А.: А і В — це представники групи крові АВ (IV). Усі А. здатні викликати утворення аглютинінів при надходженні А. в орг-м, який їх не має.

Лит.: Дзюбак С. Н., Зубкова О. Т. Человек и его здоровье — группы крови. Биология. Харьков, 2005.

Я. О. Межжеріна

Агнати — див. Безцеленні.

Агнець Божий — символічно отожднюється з Ісусом Христом подібно до старозавітних агнів, яких принесено в жертву для визволення єврейського народу з єгипетського полону. Христос-Спаситель віддає себе в жертву заради позбавлення роду людського від влади гріха. Христ. традиція вбачає в Ісусі Христі Агнца пасхального та Агнца небесного. Євангеліст Іван пише («Євангеліє від Івана»), що Христос був підданий страті у другій половині дня Паски, коли по Закону здійснювали заклання в храмі агнца. Йому не було перебито голітки — і в цьому автор Євангелія вбачає здійснення обрядового припису про пасхального агнца. Христос — Агнець небесний, наділений Божественною владою і, сидячи на небесному престолі, виконує волю Бога стосовно нечестивих. Він веде есхатологічну війну проти сил зла. Смирненість вияв-

Агнец Божий. Ян ван Ейк. Поклоніння Містичному Ангцю. Деталь вітваря собору Св. Бавона у м. Гент, 1432

ляється в Ісусі Христі і після Його союзу з церквою, що є шляхом до небесного Єрусалиму. Одним із понятійних еквівалентів Ісуса Христа є Хліб життя. Тож агнем називають також середню частину проскури, що виймається для здійснення евхаристії (таїнства причастя). Це квасний хліб із пшеничного борошна, води і солі. Має круглу форму; складається з двох частин за образом двох природ Ісуса Христа — Божественної і людської. На верхній частині відтискують зображення хреста, початкові літери імені Христа Спасителя, скорочений вислів «Ісус Христос перемагає».

Є. А. Харківченко

Агні-йога — див. Жива етика.

Агніт-Следзевський, Казимір Генріхович [14.(26).05.1898, Петербург, тепер РФ — 06.09.1973, Київ, тепер Україна] — графік, засл. діяч мист-в УРСР з 1960. З 1913 навчався у Києві в худож. студії О. І. Мурашка у І. Ф. Селезньова та в політех. ін-ті (1916–1922). Член Асоціації художників Червоної України (1926–1929). З 1923 працював карикатуристом у газ. «Пролетарська правда», журн. «Глобус». З 1925 брав участь у республ. та всесоюз. худ. виставках. Виконав ілюстрації до книг «Історія одного міста» М. Салтикова-Щедрина (1930–1931), віршів Д. Бедного (1957), поеми «Сон» Т. Шевченка (1958, 1963), сатиричних станкових творів за її мотивами (1956, 1963) та за мотивами поеми «Юродивий» і поезії («Колось то ще, во время оно» (усі — 1963) та ін. Під час Другої світової війни створив значну кількість плакатів та карикатур для фронтової преси. 1944–1973 — співробітник журн. «Перець». Автор сатирич. плакатів і станкових малюнків, агітплакатів.

Агніт-Следзевський
Казимир Генріхович

Агніон Шмуель Йосеф

Лит.: Виставка творів Казимира Генріховича Агніта-Следзевського: Каталог. Київ, 1958; Казимир Агніт-Следзевський. [Альбом]. Київ, 1968.

Агно́зія (грец. αἴνωσις — незнання, від ἀ... — заперечний префікс і γνῶσις — знання, пізнання) — порушення обробки сенсорної інформації. Виникає внаслідок органічного ураження кори або підкірки головного мозку. Найпоширенішими є зорова та слухова А. При зоровій А. порушується розпізнавання об'єктів, які сприймаються органами зору. Таке порушення може відбуватися або на рівні сприйняття (якщо інформація із сітківки ока належно не опрацьовується, і тоді пацієнт не може розпізнати об'єкти, оскільки не бачить їх як слід), або на рівні асоціативних зон мозку (тоді розпізнавання унеможливується через те, що у пацієнта немає доступу до знань про об'єкт). При цьому гострота зору, пам'ять, інтелект та мова збережені. За аналогією з зоровою, слухова А. — це неможливість розпізнавання аудіальної інформації (слів та звуків навколишнього середовища). Розпізнавання може порушуватися на рівні первинних центрів обробки інформації (первинна слухова кора) та на рівні асоціативних зон мозку. Інші поширені види А.: аутопагнозія — порушення орієнтування в частинах тіла; соматосенсорна А. — порушення розпізнавання предметів на дотик; церебральна ахроматопсія — порушення розпізнавання кольорів; фонагнозія — неможливість розпізнавання знайомих голосів; прозопагнозія — неможливість розпізнавання знайомих обличч; пальцева агнозія — неможливість розпізнавання пальців на руках; чиста *алексія* — неможливість розпізнавання тексту.

О. С. Чабан, В. Г. Безишею

Агно́н, Шмуель Йосеф (івр. שמואל יוסף עגנון; справж. прізвище — Чакес, івр. צ'צקס, їдиш. טשצקש; 17.07.1888, м. Бучач, тепер Терноп. обл., Україна — 17.02.1970, м. Єрусалим, Ізраїль) — письменник, член Академії мови *іврит* (з 1953). Писав мовою іврит, частину ранніх творів — *їдиш*. У 18-річному віці працював у м. Львові в євр. газеті. 1908 переїхав до Палестини. Працював секретарем єврейського суду та у різних єврейських радах. 1913–1924 мешкав у Німеччині, читав лекції з євр. л-ри, давав уроки івриту, виконував обов'язки наук. консультанта. 1924 повернувся до Палестини. Друкує з 1903. Псевдонім «Агніон» [від івр. «агуна» («עגונה») — зв'язаний; реліг. термін на позначення дружини безвісті зниклого чоловіка або вдови, яка через формальні перепони не може вдруге взяти шлюб] використовував із 1908. У 1924 офіційно змінив прізвище на «Агніон». У романі «Видання заміж» («הכנסת לזמן»), 1931) А. реалістично зобразив життя галицької євр. бідності. Галицька тематика є в багатьох ін. творах, зокрема, в повісті «Проста історія» («סיפור פשוט»), 1935). А. писав також сатир. твори. Лауреат Нобел. премії (1966) «за глибоко оригінальне мистецтво оповіді, навіяне євр. народними мотивами».

Тв.: У к р . п е р е к л . — Бучач, моє родинне місто. Бучач, 2003; Нічний постоялець. Харків, 2012.

Бібл.: Шмуель Йосиф Агніон. Нобелівський лауреат із Тернопільщини: Бібліогр. покажчик. Тернопіль, 2008.

Лит.: Hochman B. The Fiction of S. Y. Agnon. New York, 1970; Aberbach D. At the Handles of the Lock: Themes in the

Fiction of S. Y. Agnon. New York, 1985; Лауреаты Нобелевской премии: В 2 т. Москва, 1992. Т.1.

М. М. Сулима

Агностицизм (від грец. ἀγνωστος — непізнаваний) — філософське вчення, яке повністю або частково заперечує можливість пізнання світу. Термін А. введений у науковий обіг 1869 англ. натуралістом Т. Гакслі. Проте сумніви в спроможності людини пізнати навколишній світ виникли ще в античній філософії, зокрема, у *Протагора*, софістів та скептиків. Давньогрец. філософи зауважували недосконалість, відносність, суб'єктивність та мінливість знання, що спонукало їх до висновку про неможливість розумового осягнення справжньої суті речей.

Теор. обґрунтування А. було здійснено лише у 18 ст. у філос. ученнях: а) Дж. Берклі про буття (бути — це бути сприйманим); б) Д. Юма про раціональну недоказовість існування причинно-наслідкових зв'язків; в) у теоретико-пізнавальній концепції розмежування «речей у собі» і «речей для нас» І. Канта, згідно з якою суто логічним шляхом неможливо встановити відповідність між об'єктивним світом і системою знань. У післякантівській філософії елементи А. активно розвивалися в контексті соц. пізнання — від позитивізму й неопозитивізму до конвенціоналізму й критичного реалізму. А. може поставати унаслідок будь-якого тлумачення пізнавального процесу, обмеженого рамками емпіризму або раціоналізму, які абсолютизують роль чуттєвого пізнання або інтелектуальні пізнавальні здібності. У новітніх течіях філос. думки термін А. вживається переважно в релігійно-філос. та історико-філософських контекстах. Для характеристики позиції, що виражає сумнів у досягненні істинного знання про світ, вживається зазвичай інший термін — **скептицизм**.

Лит.: Кэрролл Р. Т. Энциклопедия заблуждений: собрание невероятных фактов, удивительных открытий и опасных поверий. Москва, 2005.

Ю. П. Саух

Агнус Деї (Agnus Dei, лат. — агнець Божий) — 1) Символічне найменування Христа-Спасителя в латиномовних перекладах Святого Письма (див. *Агнец Божий*).

2) Латиномовний піснеспів, який виконується під час римської меси: «Agnus Dei, qui tollis peccata mundi: miserere nobis» (Агнец Божий, що бере на себе гріхи світу, помилуй нас). А. Д. є одним з основних розділів меси — його текст виконують щодня. Входить також до тексту *реквієму* (заупокійної меси). Традиційно мелодія А. Д. є лірично-скорботною. А. Д. був уведений у богослужіння рим. обряду Папою Сергієм I у кін. 7 ст. як піснеспів, що супроводжує переломлення хліба. Видатні зразки А. Д. створили Й. С. Бах, Л. ван Бетховен, Дж. Верді, В. А. Моцарт.

3) Овальна воскова пластина, на одному боці якої — зображення агнца, ім'я і рік *понтифікату Папи Римського*, а на зворотному (з 16 ст.) — зображення одного чи кількох святих, переважно нещодавно канонізованих. Спочатку А. Д. виготовляв архidiaкон в *Латеранській базиліці* (єпископська церква в Римі) у Велику суботу (останній день перед *Великоднем*). Для цього використовував воскову масу, яку змішу-

вав у посудині з елеєм і благословляв. У 12 ст. у суміш почали додавати миро для помазання, тож А. Д. став символізувати не тільки Євхаристійну Жертву, а й Хрещення як перехід від старої людини до нової. У 16 ст. А. Д. заходилися розфарбовувати, проте цю практику засудив Папа Григорій XIII, аргументуючи, що чистий білий віск — образ народженого Дівою Марією тіла Спасителя. А. Д. роздавали вірянам у суботу *Світлої седмиці* після меси «для запалювання та кадіння». Цей обряд походить від традиції зберігати шматочки великодніх свічок; уперше зафіксований у 9 ст. А. Д. сприймався вірянами як оберіг від «усякого злого духу і грому».

Лит.: The earliest settings of the Agnus Dei and its tropes by Charles Mercer Atkinson. Chapel Hill, 1975; Агнец Божий // Православная энциклопедия. 2000. Т. 1; The Harvard dictionary of music by Don Michael Randel, 2003.

О. І. Предко

Аго́гика (від грец. ἀγωγή — віднесення, відведення) — незначні виконавські відхилення (уповільнення або прискорення) від темпу, спрямовані на підкреслення виразності худ. образу. Термін введено ім. музикознавцем Г. Ріманом у 1844.

А. визначається автором або виникає залежно від худ. задуму та інтуїції виконавця. Найбільш значимі ноти можуть позначатись агогічним акцентом, однак в нотному записі зазвичай не фіксується. А. залежить від жанру і характеру твору, стилю композитора, індивідуальності виконавця.

Лит.: Riemann H. Musikalische Dynamik und Agogik. Heidelberg, St.-Petersburg, 1884; Eigeldinger J.-J., Shohet N. Chopin: Pianist and Teacher: As Seen by His Pupils. Cambridge, 1988.

Аго́л, Ізраїль Йосипович (Агол, Израиль Иосифович; 20.11.1891, м. Бобруйськ, тепер Білорусь — 10.03.1937) — біолог, генетик, філософ. Був членом РСДРП, учасник громадянської війни 1919–1921. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1923), працював психіатром. У 1924–1927 був слухачем першого складу природного відділення Ін-ту Червоної професури в Москві. Працював у Моск. зоотех. ін-ті (1926) у лаб. генетики під керівництвом проф. О. Сєребровського. З 1928 керував Біол. Ін-том ім. К. А. Тімірязєва Комуністичної Академії (нині Ін-т проблем екології та еволюції ім. А. Н. Сєверцова РАН). 1932 переїхав в Україну. Засновник і перший гол. редактор наук. журн. «Успіхи сучасної біології» (1932). Був незмінним секретарем АН УРСР (1934) і зав. відділу генетики Ін-ту зоології та біології АН УРСР (з червня 1934). Академік НАН України (1934) за спеціальністю генетика. Праці А. присвячені проблемам генетики, філос. питанням природознавства, а саме — формуванню основ біології на базі діалект. матеріалізму. Вивчав дію іонізуючого випромінювання на мутагенез у комах (на прикладі дрозофіли) і мікроорганізмів. Досліджував домінантність у процесі генетичних змін. Один з авторів теорії ступеневого алеломорфізму. Низка праць присвячена впливу генетики і діалектики на дарвінізм. У грудні 1936 заарештований за хибним звинуваченням «за прямий зв'язок із троцькістськими вбивцями», 10.03.1937 розстріляний, у травні 1957 помертотно реабілітований.

Агол Ізраїль Йосипович

Пр.: Витализм, механический материализм и марксизм. Москва, 1928; Серебровский А. С., Дубинин Н. П., Агол И. И. и др. Получение мутаций рентгеновскими лучами у *Drosophila melanogaster* // Журнал экспериментальной биологии. 1928. Сер. А. Т. 4. Вып. 34; Ступенчатый аллеломорфизм у *Drosophila melanogaster* // Журнал экспериментальной биологии. 1929. Сер. А. Т. 5; Диалектический метод и эволюционная теория. Москва, 1930. Дарвинизм и классовая борьба // Успехи современной биологии. 1932. Т. 1. Вып. 1–2; Походження тварин і людини. Київ, 1934.

Лит.: Музрукова Е. Б., Чеснова Л. В. Советская биология в 30–40-е годы: кризис в условиях тоталитарной системы // Репрессированная наука. 1994. Вып. 2.; Романець О. В. Внесок І. Й. Агола у становлення генетики України // Наука та наукознавство. 2011. № 4.

Я. О. Межжеріна

Агон (грец. ἀγών — зібрання, змагання, від ἀγωνισάω — боротися, змагатися, вести) — 1) У Давній Греції — спортивні й мистецькі змагання під час урочистих ігор та свят. Відбувалися, зокрема, під час Олімпійських (з 776 до н. е.) і Піфійських (з 586 до н. е.) ігор кожні 4 роки; Істмейських (з 582 до н. е.) і Немейських (з 573 до н. е.) ігор — кожні 2 роки; драматичні — під час весняних свят на честь бога Діоніса (з 534 до н. е.; з 484 до н. е. — щорічно). У змаганнях брали участь лише елліни. Під час спортивних А. змагалися у бігу, боротьбі, кулачному бої, перегонах на колісницях, метанні спису та диску. Драматичні А. — змагання між театр. постановками; тривали 3 дні, брали участь 3 поети — автори трагедій і 3 автори комедій. Присуджували призи 10 суддів, яких обирали від 10 округів Аттики. Відзначали кращих авторів, хореїв (тих, хто брав на себе витрати на виставу) і протагоністів (провідних акторів); рішення журі та імена переможців викарбовувалися на кам'яних чи бронзових дошках, які виставлялися у театрі чи поблизу нього. У записях, що збереглися до нашого часу, серед поетів-драматургів, які перемогли в А., найчастіше згадуються імена *Есхіла* і *Софокла*.

Відбувалися також А. хорів (з 510 до н. е.), акторів (з 450 до н. е.), музичні (у співі, грі на *кіфарі*, *авлосі*). За часів *Александра Македонського* А. поширилися на ін. країни з грец. цивілізацією (Малу Азію, Сирію, Єгипет). Існували також у Давньому Римі (скасовані 394 імператором Феодосієм I).

А. також називали божество, втілення суперництва, змагання. В Олімпії було 2 статуї А.: у Геріоні (храмі богині Гери) статуя А. у парі з богом війни Аресом; в Алтісі (священному гаї Зевса) — статуя, що зображує А. як атлета, який тримає в руках гантелі (460 до н. е., не збереглася).

2) У давньогрец. драматургії — частина трагедії або комедії після прологу і пародоса (першої хорової пісні), дебати, діалог, суперечка між двома персонажами, кожен з яких захищає протилежну тезу, думку (суперечка Креонта з Антигоною у трагедії Софокла «Антигона»; Правди і Кривди у комедії Аристофана «Хмари» тощо). Хор підтримував дискусію. Ця частина була композиційним центром, серцевиною твору.

З часом принцип А. стали поширювати загалом на конфліктні стосунки між гол. персонажами драм. твору, які поринають у дискусію, сходяться у словесному двобої.

У драм. творах Лесі Українки, побудованих на виразних ідейних конфліктах, обмін репліками між персонажами наближається до античного А. («Іфігенія в Тавриді», «Кассандра» та ін.).

Назву «А.» має балет І. *Страїнського* (1957) — безсюжетний балет, у музиці якого відбувається змагання різних груп інструментів і різних муз. побудов, а на сцені — змагання танцівників, що виконують різноманітні па.

3) У риторичі — словесне змагання, результат якого встановлює істину. Існує напрям агіональної риторичі, започаткований діяльністю софістів у 5–4 ст. до н. е. В основі покладена думка *Сократа* про те, що істина не існує сама по собі, а народжується у словесній суперечці. На відміну від класичної риторичі, мета якої — говорити красиво незалежно від того, чи впливатиме ця промова на співрозмовника чи слухача, ціль агіональної риторичі — впливати на людей за допомогою слова.

4) У теорії ігор — змагальність, один з основних елементів гри. Поряд з ним існують інші елементи: алеа (випадковість), іллінк (пошук сп'яніння), мімікрія (маскування). Цю теорію висунув і розробив франц. соціолог, філософ і літ. критик Р. Кайюа (1913–1978), виклавши у праці «Ігри та людина» (1958).

Лит.: Радциг С. И. История древнегреческой литературы. Москва, 1977; Анненский И. История античной драмы. Санкт-Петербург, 2003; Durand M. Agon dans les tragédies d'Eschyle. Paris, 2005.

С. В. Глухова

Агоністики (лат. agonistici, від грец. ἀγωνιστικός — здатний до боротьби), *циркумцеліони* — члени християнської секти, послідовники радикального крила руху донатистів (єресь у Західній християнській церкві), яка діяла в римській Африці у 4–5 ст. Походили звичай із найбільшніх верств населення. Наслідуючи традиції раннього християнства, А. мандрували, жили з пожертв сільських жителів (звідси назва циркумцеліони — ті, що блукають навколо селищ). Встановлювали рівність у своїх громадах, відмовляючись від підневільної праці та приватної власності. Очолювали великі повстання сільської бідноти проти імператорської влади, напр., у 340 у Нумідії під керівництвом Аксидо і Фазира. Прагнули самостійно вибирати священиків, проповідували аскетизм, мучеництво за віру. На переконання А., мученик, уподібнюючись до Ісуса Христа, наслідує його, є тим, у кому бореться, страждає та перемагає сам Христос. Тож серед А. поширеною була практика самогубства, що, на їхню думку, очищало душу від гріхів. А. вбивали язичників, вважаючи, що чинять боговгодну справу; при цьому не застосовували залізну зброю, послуговуючись кийками.

Лит.: Голубцова Н. И. У истоков христианской церкви. Москва, 1967; Буровский А. М. Царьград. 1000 лет величия. Москва, 2013.

О. І. Предко

Агоністична поведінка (від франц. agonistique, грец. ἀγωνιστικός, букв. — такий, що стосується боротьби) — комплекс дій тварини, що спостерігається під час конфліктів між особинами одного виду; включає взаємні погрози, напади на суперника, втечу від нього, переслідування і демонстрацію підпорядкування. Здебільшого причиною такої поведінки є зовн. подразники (слу-

Агоністична поведінка.
Франсіско-Хосе де Гойя. Битва котів, 1786

Агоністична поведінка білих ведмедів

хові, зорові, нюхові) від ін. особини. Погрози знаходять вияв у соматичних (напр., вигинання спини у kota) та вегетативних (настовбурчення шерсті або пір'я) реакціях.

Агонія (грец. ἀγώνια — боротьба) — сукупність останніх передсмертних проявів життєвих функцій. Ознаки: порушення дихання, затямання свідомості, різкий занепад серцевої діяльності тощо. А. може тривати від кількох хвилин до кількох годин. А. не є необоротним процесом, і своєчасно вжиті заходи можуть врятувати хворого.

Агора (грец. ἀγορά — збори, майдан) — 1) Площа міста, на якій влаштовували торги та збирались громадяни для вирішення держ. і громад. питань. У м. *Афінах* археологи повністю дослідили площу Стародавньої А. з фундаментами портиків (критих колонад) і вівтарів, постаментами для статуй і почесних декретів, майже повністю збереженим храмом *Гіфеста* та фрагментами стін будинку Держ. Ради. У Пн. Причорномор'ї відкрита А. м. *Ольвії*, яка почала формуватися в 6 ст. до н. е., коли греки заснували тут свою колонію. У 5–2 ст. до н. е. ольвійська А. мала прямокут. форму та займала бл. 2000 м². Її оточували торг. ряди, будинки суду, гімнасії й ін. громад. споруди. Серед останніх був портик, де громадяни збирались для обговорення різноман. справ і просто для зустрічей.

2) Народні зібрання у Стародавній Греції, в яких брали участь усі дорослі чоловіки. Термін згадується в «Іліаді» й «Одіссеї» Гомера. Збори вважались правомочними, а їхні рішення законними тільки за наявності певної кількості учасників, тобто потрібен був кворум. А. збиралася для вирішення найважливіших питань, передусім у разі загрози війни, однак займалася і справами внутр. управління. Особливо часто скликалася для вирішення судових справ. А. обговорювала та затверджувала рішення басилея і ради старійшин («буле»). Кожен учасник зборів міг висловитися, проте з пропозиціями виступали

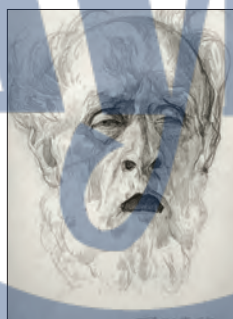
здебільшого представники знаті. Рішення ухвалювалося не форм. підрахунком голосів, а криками «так» або «ні». А. була центром сусп.-політ. життя полісу. Згодом у процесі майнового розшарування, зубожіння осн. маси населення, зміцнення родової аристократії, з розвитком рабства роль А. зменшилася.

Лит.: Колобова К. М. Древний город Афины и его памятники. Ленинград, 1961; Кечекьян С. Ф. Государство и право Древней Греции. Москва, 1963; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. Ленинград, 1985; Лісовий І. А. Античний світ у термінах, іменах і назвах. Львів, 1988; Всеобщая история государства и права. Москва, 1995.

М. В. Скржинська

Агорафобія (від грец. ἀγορά — збори, майдан і *фобія*) — різновид нав'язливих страхів, що охоплює сукупність фобій різних типів: хворі відчують страх перед натовпом, бояться перебувати без супроводу на відкритій місцевості, у громад. місцях, транспорті. У фобійній ситуації в орг-мі людини відбувається стрімкий викид *адреналіну*, який спричиняє низку вегетативних симптомів: пришвидшене серцебиття, спітніння, *тремор*, сухість у роті, утруднене дихання, відчуття задухи, біль у грудях, нудоту, слабкість, втрату відчуття матеріальності сприйманих об'єктів, страх божевілля або смерті. Хворі, маючи такий негативний досвід переживання фобійних ситуацій, активно уникають їх, у тяжких випадках обмежують тер. свого перебування власною домівкою. *Депресія* та *алкоголізм* ускладнюють клінічну картину А. Дебютом А. зазвичай стає напад паніки, пережитий у громад. місці (в магазині, на зупинці транспорту). Далі хвороба розвивається шляхом класичного обумовлювання (механізм умовного рефлексу за І. Павловим). Специфічна біол. основа А. наразі не встановлена, проте можна стверджувати її близькість до *панічного розладу*, що доведено ефективністю спільного алгоритму лікування для хворих обох нозологій. Певну роль в етіології А. відіграє спадковість: бл. 20 % родичів хворих також страждають на А. Протягом життя 10–20 % населення переживають досвід одного чи кількох панічних нападів, при цьому хворі власне на А. становлять бл. 0,6 % населення, бл. 2/3 із них страждають від поєднання А. із панічним розладом. Початок захворювання може відбутися вже в пубертатному віці, проте найчастіше в 25–30 років із подальшим швидким розвитком. Жінки хворіють майже вдвічі частіше за чоловіків. Не встановлено відмінностей перебігу А. за етнічною ознакою або рівнем освіти. Основне фармакологічне лікування хворих на А. передбачає прийом селективних інгібіторів зворотного захоплення серотоніну, трициклічних антидепресантів, інгібіторів моноамінооксидази. Поведінкова терапія А. полягає у використанні методів систематичної десенсибілізації, когнітивного тренінгу та релаксації. Оскільки А. руйнівним чином впливає на безпосереднє оточення хворого та його соц. адаптацію, показана сімейна психотерапія. Щоб виробити критичне ставлення хворого до свого стану, використовують раціональну психотерапію.

Лит.: Каплан Г. И. Клиническая психиатрия: В 2-х т. Москва, 1994; Карманное руководство к МКБ-10: Классификация психических и поведенческих расстройств (с глоссарием и исследовательскими диагностическими критериями) / Сост. Дж. Э. Купер. Киев, 2000; Гавен-

Агонія. І. Г. М'ясоєдов.
Портрет вмираючого батька, 1911

ко В. Л., Бітєнський В. С., Абрамов В. А. та ін. Психіатрія і наркологія. Київ, 2009.

Е. В. Крайніков

А́гра (англ. Agra; гінді आगरा) — місто на Пн. Індії, в шт. Уттар-Прадеш. Розташоване на р. Ямуні (Джамуні) — головній притоці Гангу, у межах Індо-Гангської рівнини, на висоті бл. 170 м над рів. м. Нас. — 1746,5 тис. осіб (2011), одне з найбільш густонаселених міст штату. Клімат вологий субтропічний, з м'якою зимою, спекотним літом (денні т-ри з квітня по липень можуть сягати +40–46 °С) і помірним мусонним сезоном. Середньорічна кількість опадів — 723 мм (майже 80 % опадів припадає на червень–вересень). А. засн. у 15 ст. 1526 місто захопив засновник

Агра. Червоний форт

Імперії Великих Моголів *Бабур*. За його правління в А. з'явилися перші укріплення, місто перетворилося на столицю Могольської імперії з нас. 500 тис. осіб. Але епоха процвітання завершилася 1658, коли падишах Аурангзеб (1618–1707) переніс столицю в Аурангабад. Упродовж 18 ст. неодноразово змінювалися правителі міста, його руйнували і спустошували джати, перси, пуштуні, маратхі. 1803 А. захопили англійці. За управління Брит. імперії А. перетворюється на важливе торгове місто; розвинулася пром-сть, будувалися з-ці до Делі, Бенаресу (Варанасі) і Калькутти (Колкати). 1857 А. була одним із центрів повстання сипаїв (Першої війни Індії за незалежність, 1857–1859).

А. — значний транспортний вузол, центр металобробки, бавовняної, бавовнопрядильної, шкіряно-взуттєвої, харчової пром-сті та худ. промислів (ювелірні вир-ва, виготовлення виробів з мармуру, червоного пісковика і металу). В А. розташовані Ун-т ім. Б. Амбедкара (засн. 1927), один з найдавніших в Індії коледжів (засн. 1823), ін. навч. заклади, муніципальний музей (засн. 1922).

А. — один з найбільших турист. центрів Індії (завдяки спорудам епохи Імперії Великих Моголів), входить до найвідвідуванішого маршруту країни — Золотого трикутника, що поєднав три міста: Делі, А. і Джайпур. Серед архіт. пам'ятників міста — найяскравіші зразки могольської архітектури Індії, включені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1983): фортеця Червоний форт А. (1564–1574) з палацом Джахангірі

Махал (1570), мечетями, залами Дівані Ам і Дівані Кхас (1637); біломармуровий мавзолей *Тадж-Махал* (1631–1652), побудований за наказом падишаха Шах-Джахана (1592–1666) на згадку про його дружину Мумтаз-Махал (1593–1631). Щорічно Тадж-Махал відвідує до 5 млн осіб.

Лит.: Latif M. Agra, Historical&Descriptive. Calcutta, 1896; Havell E. B. A hand book to Agra and the Taj, Sikandra, Fatehpur-Sikri and then eighbourhood. London, 1904; Шейлис М. Дели, Агра, Раджастан: Путеводитель. Москва, 2007.

А. С. Івченко

Агравация (від лат. aggravare — обтяжувати, загострювати, погіршувати) — неправильна самооцінка власного хворобливого стану, його проявів або тяжкості через перебільшення страждань та переживань, фіз. чи псих. немочі. Найчастіше є проявом розладів особистості, переважно з вираженими гістрійорними рисами характеру. Неусвідомлена А. може спостерігатися у здорових осіб (зокрема у дітей) з рентними відносинами як примітивна форма захисту від таких дій або подій, які завдають їм надмірних переживань. У цьому разі А. спрямована на задоволення потреби у співчутті, співпереживанні з боку оточення. У людей похилого віку А. зазвичай виникає при гострому відчутті самотності та покинутості; проявляється демонстративною, театральною поведінкою. А. часто спостерігається у хворих на олігофренію, дисоціативні розлади, а також у разі органічних уражень головного мозку, розумової відсталості, патологічних розладів особистості, змін особистості під впливом хронічної хвороби (напр., віддалених наслідків черепно-мозкової травми, епілептичної хвороби) або внаслідок узагальнення від психоактивних речовин (алкоголю, наркотиків). А. є проявом одночасно усвідомлених і неусвідомлених дій. Жорсткий розподіл на неусвідомлену та усвідомлену А. нині зазнає критики з боку психологів та патопсихологів.

Лит.: Волков В. Н. Судебная психиатрия. Москва, 1998; Жабокрицький С. В., Чуприков А. П. Судова психіатрія. Київ, 2004; Клиническая психология. Санкт-Петербург, 2006; Приченко С. П., Чухно Ю. В. Латинськомовна психіатрична термінологія // Studia Linguistica. 2014. Вип. 8.

О. С. Чабан

Аграматизм — афатичне порушення, яке полягає в неспроможності будувати граматично правильні речення, аж до безладності мовлення. Характерні риси А.: уникання у мовленні службових частин мови (прийменників, сполучників), а також займенників — т. з. телеграфна мова; збільшення кількості іменників за рахунок зменшення кількості дієслів; спрощення використання дієслів (напр., вживання дієслів у теперішньому часі замість минулого); неправильне використання відмінків (найчастіше використовують називний); втрата граматичної узгодженості між словами у реченні. Ці порушення можуть мати вибірковий характер. Прояви А. є різними для різних мовних груп. Випадки, описані у слов'ян. країнах, мають відмінності від тих, що описані у англійських пацієнтів. А. розглядається як одна з гол. характеристик порушення спонтанного мовлення у разі *афазії* Брока. Причиною цього порушення є пошко-

дження нижньої частини лобної долі домінантної півкулі мозку.

О. С. Чабан, В. Г. Безшейко

Агранов Володимир
Йосипович

Агранов, Володимир (Вульф) Йосипович (27.12.1918, м. Жлобін, тепер Гом. обл., Білорусь — 01.05.1995, м. Київ, Україна) — художник кіно і театру, засл. діяч мист-в УРСР (з 1980). Закінчив 1938 Ленінгр. худ. технікум, 1943 — ВДІК. Працював на кіностудії м. Алма-Ати (тепер Казахстан; 1943–1947), на «Ленфільмі» (тепер РФ; 1947–1951). З 1951 — художник-постановник Київ. кіностудії худ. фільмів. Оформив фільми: «Павло Корчагін» (1956), «Лісова пісня» (1960), «Загибель ескадри» (1964), «Помилка Оноре де Бальзака» (1967–1968), «Родина Коцюбинських» (1969–1970), трилогію «Дума про Ковпака» (1975–1980), «І ніхто у світі» (1985), «Війна» (1987–1990; в 6 серіях), «Добрий бог» (1990); театр. вистави: «Золоте листя» В. Собка (1956; Київ, укр. драм. театр ім. І. Франка), «Манон» Ж. Массне (1967; Київ, театр. опери та балету), «Тартюф» Ж.-Б. Мольєра (1969; Івано-Франків. муз.-драм. театр опери та балету ім. Т. Шевченка), «Закохана витівниця» Лопе де Веги (1975; Запор. укр. муз.-драм. театр ім. О. М. Щорса) та ін. Учасник всесоюзних і республіканських виставок, ескізи експонувалися за кордоном, зокрема, у Парижі та Лондоні.

Лит.: Художники советского кино. Москва, 1972.

З. В. Кучеренко

Аграновський, Мирон Андрійович (14.12.1914, м. Харків, тепер Україна — 18.06.1982, м. Москва, тепер РФ) — педагог, засл. тренер УРСР (з 1963), засновник укр. лижної школи, канд. пед. наук (з 1946). Працював викладачем, а після утворення окремих каф. зі спорт. дисциплін — зав. каф. лижного спорту Держ. ін-ту фіз. культури України у м. Харкові (1934–1943). Учасник Другої світової війни, мав держ. нагороди. 1946 захистив у Москві канд. дис. на тему «Методика навчання лижному спорту». Перший в кол. РСРС професор з лижного спорту. 1947–1978 працював зав. каф. Держ. центр. ін-ту фіз. культури (тепер Рос. держ. ун-т фіз. культури, спорту, молоді й туризму, м. Москва, РФ). Водночас був хранителем утвореного на каф. музею лижного спорту. Автор понад 300 наук. праць з підготовки спортсменів у лижному спорті, зокрема двох підручників «Лижний спорт» для ін-тів фізкультури (1954, 1980, у співавт.). Під керівництвом А. підготовлено понад 50 канд. дис. А. — перший керівник комплексної наукової групи з підготовки спортсменів з лижних видів спорту до чемпіонатів світу та зимових Олімпійських ігор.

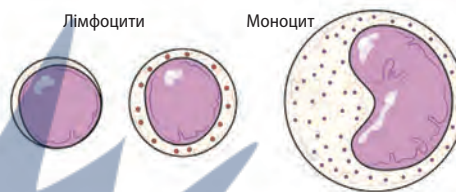
Пр.: Подготовка к боевым действиям на лыжах. Киев, 1940; Методика обучения лыжному спорту. Москва, 1946; Лыжный спорт. Москва, 1980.

Лит.: Киевский инфизкульт: годы и люди. Киев, 1990.

В. П. Карпенко

Агранулоцити, незернисті лейкоцити — одна з форм білих кров'яних клітин тварин і людини. Не містять у цитоплазмі зерен (гранул) і мають несегментоване ядро. В А. нижча спеціалізація, ніж у зернистих лейкоцитах. Для них характерна здатність виходити за межі кров'яного русла і проникати в сполучну тканину. У переважної більшості безхребетних тварин є А. лише одного виду, у хребетних тварин і людини — два типи

А.: лімфоцити і моноцити. Лімфоцити складають основу гуморального імунітету. Лімфоцити людини утворюються у вилочковій залозі (тимусі), лімфатичних вузлах, лімфоїдній тканині, кістковому мозку, селезінці. Моноцити людини утворюються в кістковому мозку. У людини лім-

Агранулоцити

фоцити поділяють на В-лімфоцити, які визначають антигени і виробляють антитіла; Т-лімфоцити (їх поділяють на Т-кілери, Т-хелпери і Т-супресори) і NK-лімфоцити, які контролюють якість клітин організму. Моноцити, або мононуклеарні фагоцити, із часом перетворюються в макрофаги, що беруть участь як у клітинному імунітеті (знищують віруси і бактерії), так і в гуморальному (сигналізують лімфоцитам про появу в організмі чужорідного агенту). Моноцити перетворюються на макрофаги після того, як вони мігрують з кровотоку в тканини.

Лит.: Maton D., Hopkins J., McLaughlin Ch. W., Johnson S., Warner M. Q., LaHart D., & Wright J. D., Deep V. Kul-karni. Human Biology and Health. Englewood Cliffs, New Jersey, 1997; Orkin Stuart H., Zon, Leonard I. Hematopoiesis: an evolving paradigm for stem cell biology // Cell. 2008. Vol. 132. Iss. 4.

Я. О. Межжеріна

Агранулоцитоз — синдром, для якого характерні різке зменшення або відсутність нейтрофільних гранулоцитів у периферичній крові. За механізмом виникнення А. може бути мієлотоксичним та імунним. Мієлотоксичні А. виникають у результаті пригнічення росту переддаїд гранулоцитів у кістковому мозку, включаючи і стовбурові клітини. У зв'язку з цим у крові зменшується кількість не тільки гранулоцитів, але й тромбоцитів, лімфоцитів і ретикулоцитів. Імунний А. розвивається внаслідок прискореної загибелі гранулоцитів під дією антилейкоцитарних антитіл; стовбурові клітини не уражаються.

П. І. Червяк

Агратна біржа — єдина держ. товарна біржа в Україні, створена для забезпечення рівних умов для всіх учасників біржової торгівлі та сприяння розвитку ринку товарних деривативів, базовим активом яких є с.-г. продукція. А. б. створена 26.12.2005 і є неприбутковим підприємством. Об'єднує юрид. і фіз. осіб, які здійснюють виробн. і комерц. діяльність; має на меті надання послуг в укладенні біржових угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозицій на товари, вивчення, упорядкування і легітимізація товарообігу і пов'язаних з ним торгов. операцій (ст. 1 Закону України «Про товарну біржу»). Засновником А. б. є Кабінет Міністрів України, який зробив внесок до статут. фонду (капіталу) А. б. та здійснює управління її майном в особі Державної спеціалізованої бюджетної установи «Аграрний фонд» (ст. 17 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства

Україні»). Офіц. найменування біржі «Аграрна біржа», а також статут, в якому закріплені юрид. статус, права та обов'язки, правовий режим майна, правовий статус засновників та членів, компетенція органів управління та ін. питання її діяльності, визначаються Постановою Кабінету Міністрів України «Про створення Аграрної біржі» від 26.12.2005 № 1285.

Дж.: Про товарну біржу: Закон України від 10.12.1991 № 1956-ІІ // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 10; Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-ІV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18. Ст. 144; Про державну підтримку сільського господарства України; Про створення Аграрної біржі: Постанова КМ України від 26.12.2005 № 1285.

Лит.: Механізм біржової торгівлі продукцією АПК — елемент ринкової інфраструктури. Київ, 1995; Товарні біржі в Україні: Аналіз діяльності, законодавче поле, перспективи розвитку. Київ, 1997; Сохацька О. М. Біржова справа. Тернопіль, 2003; Бобкова А. Г. та ін. Біржове право. Київ, 2005; Сидоренко О. Управління розвитком біржового ринку сільськогосподарської продукції. Київ, 2015.

Аграрна освіта — система підготовки фахівців і кваліфікованих працівників для агропромислового комплексу д-ви, що створює передумови для підвищення конкурентоспроможності галузі і є важливим сегментом цілісного комплексу освіти. Становлення А. о. бере початок з тих часів, коли людство вперше почало обробляти землю. Тривалий час знання від покоління до покоління передавались усно і через виробничу практику. Звернення до історії розвитку А. о. свідчить, що лише у 18 ст. почали створювати спец. освітні с.-г. школи. 1727 прусський король Фрідріх Вільгельм I заснував каф. економії в Іалльському ун-ті. С. г. складало основну частину курсу лекцій з економії. Упродовж 18 ст. подібні каф. створили майже в усіх ін. ун-тах Німеччини. Нову епоху с.-г. освіти відкрив учений-педагог Альбрехт Теер. Саме він обґрунтував необхідність вивчення с.-г. дисциплін у тісному зв'язку з практикою у с. г. За його ініціативи та під його керівництвом 1806 було створено першу с.-г. академію у м. Мерліні (Німеччина).

Один з перших закладів вищої А. о. в Україні заснований за її межами, коли 1840 Варшавську лісову школу (Польща входила тоді до складу Рос. імперії) було приєднано до Ін-ту с. г. м. Маримонт (відкритий 1816) й утворено Ін-т с. г. і лісівництва. Науковим керівником навч. закладу у 1890-х був відомий учений-природодослідник проф. В. В. Докучаєв. У жовтні 1816 у м. Харкові створено Ін-т земельного госп-ва. Це був перший с.-г. навчальний заклад Рос. імперії. У різні роки в ньому працювали всесвітньо відомі науковці: П. В. Бударін — піонер сидерального землеробства та системи сівозмін, Г. М. Висоцький — корифей степового лісорозведення, М. М. Кулешов — фундатор вітчизняного насіннезнавства і наук. школи рослинників-екологів, В. Я. Юр'єв — видатний учений-селекціонер, О. Н. Соколовський — засновник школи агрогрунтознавців, перший президент Української академії с.-г. наук, О. М. Грінченко — засновник теорії окультурювання ґрунтів та ін. З 1844 в Одесі функціонувало Головне училище садівництва, у якому готували садівників і досвідчених науковців у галузі садівництва. На той час це був єдиний в Україні ВНЗ такого типу. У 1844–1868 у

його складі діяло два відділення: перше готувало вчених садівників і лісівників, друге — практиків цих галузей. У зв'язку з малосприятливими умовами для розвитку садівництва в районі Одеси Головне училище було переведене до Умані і з 1869 по 1903 мало назву «Уманське училище землеробства і садівництва», а в 1903–1921 — «Уманське училище садівництва і землеробства». Вищі аграрні навчальні заклади 19 — поч. 20 ст. стали підґрунтям вищої А. о. сучасної України та сприяли розвитку аграрної науки, впровадженню нових технологій та підвищенню продуктивності праці у с. г. Сучасна А. о. включає в себе ВНЗ I–IV рівнів акредитації, Навчально-курсові комбінати, Науково-методичний центр аграрної освіти, Навчально-методичний центр. А. о. забезпечує с.-г. товаровиробників необхідними кадрами, розвиває університетську науку, сприяє сталому розвитку сучасного агропромислового вир-ва.

Лит.: Вища аграрна освіта України. Київ, 2003.

О. М. Коберник

Аграрна палата — громадська організація, що об'єднує суб'єктів підприємницької діяльності (юрид. і фіз. осіб) у сфері вир-ва, переробки, заготівлі та збуту с.-г. продукції. Мета А. п. — сприяння розвитку с.-г. вир-ва, включно з лісовим госп-вом, садівництвом, овочівництвом та виноробством, а також рибальством у внутр. водах, його інтеграції у світову агр. систему, вдосконалення техніки вир-ва та збуту с.-г. продукції. Завдання А. п. — представляти інтереси агропромислового комплексу (АПК) перед органами держ. влади та місцевого самоврядування, внутр. та зовн. суб'єктами підприємницької діяльності; підвищення якості та конкурентоспроможності с.-г. продукції; координація діяльності суб'єктів АПК, а також громад. орг-цій агр. спрямування; формування сучасної агр. інфраструктури та підприємницької діяльності; орг-ції спеціаліз. заходів щодо реалізації агр. продукції; навчання, підвищення кваліфікації кадрів, залучених у с. г.; надання консультативних послуг, проведення спеціаліз. досліджень тощо.

А. п. або структури з аналогічними функціями виникли в Європі в 19 – на поч. 20 ст. У Німеччині з 1810 поширились с.-г. об'єднання, які представляли інтереси с. г. 1849 засн. першу нім. А. п. у Бремені. 1894 утворено А. п. у Пруссії. Нормативну основу діяльності А. п. закладено Законом «Про аграрні палати» (30.06.1894), який визначає статус А. п. як публічно-правових корпорацій. А. п. Франції «Ль-де-Франс» (засн. 1840) включає всі професійні агр. об'єднання країни, страхові компанії та найбільший банк країни «Crédit Agricole», попередником якого були фермерські кредитні банки. Перша А. п. на польськ. землях — «Великопольська аграрна палата» — створена 1895 в Познані. В Угорщині А. п. були створені 1920, в Австрії — 1922, у Бельгії та Люксембурзі — 1924, у Румунії — 1925. Після розпаду СРСР А. п. були створені або відновлені в країнах Центр.-Сх. Європи: у Чехії — 1992; Аграрна та Комерційна палата Угорщини відтворена 1994; у Латвії А. п. відновлена 1995; в Естонії — 1996; у Словаччині та Словенії — 2000; у Хорватії — 2009.

В Україні громад. організація Львівська А. п. була засн. 30.06.1998 як відродження А. п., що

функціонувала в Галичині до 1939, та зареєстрована у вересні 1998 управлінням юстиції у Львівській обл. Львівська А. п. має статус виборного представницького органу самоврядування землевласників Львівщини. Напрями діяльності Львівської А. п.: запровадження програми комплексного пільгового страхування членів А. п.; створення кредитної спілки (діяла протягом 2000–2008); надання консультацій щодо отримання та розпорядження земельними та майновими паями; інформаційно-просвітницька діяльність, зокрема — організація конференцій та освітніх заходів, орг-ція міжнар. співробітництва. 29.09.2016 було підписано Угоду про двосторонню співпрацю між Львівською А. п. і регіональною А. п. Франції.

Лит.: Львівська Аграрна Палата — виборний представницький орган самоврядування землевласників. Львів, 1998; Кропивко М. Ф. Організація управління аграрною економікою. Київ, 2008; Про аграрні палати в Україні. Проект Закону України від 20.12.2010; Львівська аграрна палата: етапи становлення. Львів, 2016; Іщенко Т., Хасенсфлюг Х. Г. Структура та завдання сільськогосподарських палат в Німеччині / Нижній Саксонії — опції для України. Київ, 2016.

В. Л. Бабка

Аграрна політика — стратегічний курс д-ви та система заходів, спрямованих на ефективний та збалансований розвиток продуктивних сил села, вдосконалення або докорінну зміну наявних форм власності, на поліпшення умов життя й побуту його мешканців, забезпечення сировиною харчової та переробної пром-сті та ін. А. п. є важливим складовим елементом соц.-екон. політики д-ви і передбачає наук. обґрунтування стратегії і тактики розвитку агр. відносин, розробку шляхів екон. та соц. розвитку села. А. п. України передбачає здійснення політ.-правових, соц.-екон., орг.-управлінських заходів щодо с. г., врегулювання земельних та майнових відносин на селі. У більшості д-в світу, особливо розвинутих, здійснюється протекціоністська політика щодо розвитку с. г., зокрема, підтримка фермерів, дрібних с.-г. товаровиробників, обслуговуючих кооперативів через пільгове оподаткування, надання дешевих довгострокових кредитів, безпроцентних позик, дотацій, організовану закупівлю с.-г. продукції, держ. замовлення на неї. Метою А. п. України є виведення с. г., соц.-екон. розвитку укр. села, умов проживання й праці с.-г. населення на рівень розвинених агр. країн світу.

Аграрна реформа — комплекс правових, організаційних та адміністративних заходів, спрямованих на вдосконалення земельних відносин та агр. вир-ва. Передбачає зміну форм власності на землю, системи землеволодіння й землекористування, що зазвичай відбувається шляхом перерозподілу права власності на с.-г. угіддя, об'єднання або розподілу земель. А. р. може реалізовуватись як перехід: від феодального до капіталістичного землеволодіння та вир-ва; від держ. та колективної до приватної власності на землю; від командно-адм. до ринкових відносин в агр. секторі економіки. Складовою А. р. є земельна реформа, що стосується лише форм власності на землю, тоді як А. р. включає також питання ефективності с.-г. вир-ва та збуту продукції, соц. питання, пов'язані з підвищенням

добробуту жителів сільської місцевості тощо. Приклади А. р.: Устава на волоки (волочна поміра) 1557 у Великому Князівстві Литовському; перехід від феодального до капіталістичного землеволодіння в період Англійської та Великої французької революцій; Селянська реформа в Австрії (1848); Селянська реформа в Рос. імперії (1861) та Столипінська аграрна реформа; у міжвоєнній Польщі А. р. до 1939 була реалізована на 58% — примусовий продаж або викуп д-вою земель, що підлягали розподілу. А. р. в сучасній Україні є складовою ринкових перетворень. Вона спрямована на роздержавлення землі та ліквідацію колгоспно-радгоспного ладу, переходу до ринкової економіки побудованої на приватній власності на землю, розвитку фермерських госп-в.

Аграрне — селище міського типу, підпорядковане Київському р-ну Сімферопольської міської ради Автономної Республіки Крим (Україна). Розташоване в центр. частині Крим. п-ва, на рівній степовій поверхні (на висоті до 250 м над рів. м.) правого берегу р. Салгир, на Пн. від м. Сімферополя, обабіч автомобільного шосе Сімферополь — Джанкой, за 3 км від залізничної ст. «Сімферополь вантажний». Тер. — 0,6 км². Нас. — 3,8 тис. осіб (2014), густота нас. — 6257 осіб/км². А. утворене 1981 на землях радгоспу «Комунар» (засн. 1933), у повоєнний час перетвореного (1956) на навчально-досл. госп-во

Аграрне

«Комунар». 1965 до А. перебазувався Кримський с.-г. ін-т ім. М. Калініна (від 2004 — Південний філіал «Кримський агротехнологічний університет» Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування). На поч. 21 ст. на тер. А. функціонують з-д металоконструкцій з виробництва дощувальних машин «Фрегат»; Академія біоресурсів і природокористування (що входить до складу Кримського федерального ун-ту ім. В. І. Вернадського РФ), кілька гуртожитків, Палац студентів зі студіями (хоровою, театральною і танцювальною) та духовим оркестром; Молодіжненська загальноосвітня школа I–III ступенів № 1, відділення банку, парк відпочинку, де встановлена стела співвітчизникам, загиблим у роки Другої світової війни при визволенні Криму. На сх. околиці А. розташований футбольний стадіон «КТ Спорт-Арена» (місткість — 3250 глядачів), побудований 2003 як домашня арена укр. футбольного клубу першої ліги (2005–2014) «Кримтеплиця», утвореного (1999) в сусідньому смт Молодіжне.

Лит.: Светличный В. И. Три времени полувека. Страницы истории Симферопольского района // Ленинец. 1983. № 27.

А. С. Івченко

Аграрне право, сільськогосподарське право — галузь *права*, що охоплює правові норми, які регулюють агр. відносини, тобто комплекс взаємопов'язаних земельних, труд., майн., орг.-управл., соц. та ін. відносин у сфері с.-г. діяльності. А. п. поєднує дві сфери правового регулювання с.-г. діяльності: 1) традиційна галузь агр. відносин, яка виникає під час обробітку землі, вир-ва продукції рослинництва і тваринництва; 2) діяльність, пов'язана з переробкою с.-г. продукції та вир-вом продовольства. А. п. — наук. та навч. дисципліна, яка ґрунтується на осн. принципі — пріоритетність с. г. у системі ін. галузей нар. госп-ва. Гол. складником цього принципу є перевага с.-г. землекористування серед ін. видів користування землею; рівність суб'єктів агр. відносин; право добровільного вибору селянами орг.-правових форм госп-ва та господарювання; тісний органічний взаємозв'язок труд. і земельних відносин; стабільна держ. підтримка с.-г. товаровиробника. Д-ва повинна забезпечувати охорону земель с.-г. призначення, створювати соц.-екон. умови життя й праці селянина; гарантувати права селян як громадян України та як суб'єктів агр. відносин. Джерел. базу А. формує агр. зак.-во. Гол. законодавчими актами галузі є Закони України «Про ветеринарну медицину» (1992), «Про зерно та ринок зерна в Україні» (2002), «Про карантин рослин» (1993), «Про молоко та молочні продукти» (2004), «Про насіння і садивний матеріал» (2002), «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (1997), «Про особисте селянське господарство» (2003), «Про охорону прав на сорти рослин» (1993), «Про пестициди і агрохімікати» (1995), «Про племінну справу у тваринництві» (1993), «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в нар. господарстві» (1990), «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997), «Про фермерське господарство» (2003).

Літ.: Козырь М. И. Советское сельскохозяйственное право; тенденции становления и развития // Советское государство и право. 1973. № 6; Советское колхозное право / Под ред. М. И. Козыря, В. З. Янчука. Москва, 1978; Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты). Львов, 1989; Аграрное право: Учебник для вузов / Отв. ред.: Г. Е. Быстров, М. И. Козырь. Москва, 1999; Аграрное право Украины / За ред. О. О. Погрибного. Київ, 2004.

Д. В. Бусуйок

Аграрний ринок — сукупність грошово-кредитних, товарообмінних і фін. відносин, які виникають між с.-г. виробниками та ін. зацікавленими госп. суб'єктами. У Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» А. р. визначається як «сукупність правовідносин, пов'язаних з укладанням та виконанням цивільно-правових договорів щодо сільськогосподарської продукції». Суб'єкти агр. правовідносин — с.-г. підприємства, колективні с.-г. підприємства кооперативного та корпоративного типу, фермерські (селянські) госп-ва, приватні с.-г. підприємства, оптові ринки с.-г. продукції, органи держ. влади та управління, органи місцевого самоврядування. Об'єкти агр. правовідносин — рухоме та нерухоме майно, грошові кошти, документально підтверджені вимоги майнового характеру. А. р. функціонує відповідно до наступних завдань: просування

продукції від с.-г. виробника до кінцевого споживача та обмін виробників і покупців цінними пропозиціями задля визначення обсягів платоспроможного попиту та встановлення ринкових цін. Осн. елементи інфраструктури А. р.: біржовий ринок с.-г. продукції, оптові ринки с.-г. продукції, роздрібні ринки с.-г. продукції, регіональні аграрно-маркетингові центри, аукціони, фірмова збутова мережа, с.-г. ярмарки та виставки тощо. Допоміжні елементи інфраструктури А. р.: система транспорту, логістики, складського госп-ва, зв'язку, реклама, цінний моніторинг, установи стандартизації, сертифікації, страхування тощо.

Літ.: Коваленко Ю. С. Аграрний ринок України: організація та управління. Київ, 1998; Мізюк Б. М., Харук К. Б. Стратегія інноваційного розвитку оптових сільськогосподарських ринків: механізм формування та реалізації на основі системної моделі стратегічного управління. Львів, 2013; Харук К. Б. Скриньковський Р. М. Формування регіонального аграрно-маркетингового центру // АгроСвіт: науково-практичний журнал. 2014. № 24.

К. Б. Харук

Аграрний сервіс — надання агр. товаровиробникам виробничих послуг у галузі механізації, електрифікації, автоматизації, с.-г. буд-ва, хімізації агр. вир-ва, переробки с.-г. продукції, матеріально-тех. забезпечення агр. виробничої сфери, її наук. й інформ. обслуговування, формування та удосконалення екон. взаємовідносин між виробничою агр. та обслуговуючою її сферами, надання логістичних послуг. А. с. поділяють на такі види: А. с. тех.; А. с. енергетичний; агрохімічний сервіс; А. с. буд.; А. с. переробний; А. с. наук.; А. с. зооветеринарний; А. с. біржовий. Під системою А. с. розуміють орг-цію комплексного виробничого обслуговування та матеріально-тех. забезпечення с.-г. товаровиробників відповідно до технологій вир-ва продукції, гарантування найефективнішого та безпечного для навколишнього природного середовища використання в агр. сфері виробничих ресурсів. Для виконання такого завдання А. с. має виконувати такі функції: вивчати оптимальний технологічний попит у різних видах матеріально-тех. засобів, організовувати задоволення цього попиту, виконувати н.-д. роботи, формувати вимоги до різних видів матеріально-тех. засобів, які застосовують у с. г., опрацьовувати необхідні інструктивні й методичні матеріали з найефективнішого та безпечного для навколишнього природного середовища використання в агр. сфері різних видів матеріально-тех. засобів тощо.

Літ.: Мосіюк П. О. та ін. Економіка і організація аграрного сервісу. Київ, 2001; Калетник Г. М. та ін. Управління інженерною діяльністю виробничих і сервісних підприємств АПК. Київ, 2010.

О. В. Захарчук

Аграрний союз України — Всеукраїнська громад. спілка; добровільне об'єднання громадян, створене за ініціативи лідерів агр. руху та сільського населення для здійснення та захисту *прав і свобод*, задоволення сусп., зокрема, соц., екон., твор., нац.-культ. та ін. інтересів фіз. осіб-підприємців та *підприємств*, сферою діяльності яких є галузь *сільського господарства*, а також громадян України, які проживають і працюють у сільській місцевості. 20.12.1971 створено Раду

колгоспів УРСР; 16.12.1992 реформовано у Всеукраїнську Радю колективних с.-г. підприємств; із 2001 — Всеукраїнський союз с.-г. підприємств (ВССП); 30.10.2009 перейменовано на Аграрний союз України.

Метою діяльності А. с. У. є сприяння с.-г. підприємствам у розшуванні обсягів вир-ва, поліпшенні якості, збуту продукції та підвищенні ефективності господарювання, а також задоволення всляких інтересів та потреб громадян України, які проживають у сільській місцевості, з метою поліпшення їх добробуту, умов життя та праці. Осн. завданнями А. с. У. є: участь у створенні умов для задоволення та захисту закон. прав та ін. інтересів членів спілки й ін. осіб; безоплатне представництво членів спілки в органах держ. влади, громад. чи комерц. організаціях, судах; створення умов для задоволення соц. потреб селян, зайнятих у секторі с.-г.; координація зусиль та конструкт. взаємодія з органами держ. влади та місцевого самоврядування; створення нових методів, прийомів і форм самоорганізації учасників спілки; участь у підготовці та внесенні на розгляд відповід. держ. органів програм і проектів у сфері реформування с.-г. та аграрно-промислового комплексу (АПК) України; стимулювання розвитку й орг-ції наук. і проект. досліджень, метод. та консультативна підтримка нових напрямків розвитку агр. сектору; співпраця з міжнар. організаціями та благодійними фондами для реалізації проектів у сфері АПК та соц. розвитку села.

Серед членів А. с. У. відомі аграрники, вчені, представники бізнес. структур і підприємств. А. с. У. об'єднав майже 4 тис. підприємств, що обробляють 12 млн га землі; має свої представництва в кожному районі й області України. Найменше підприємство, що входить до складу А. с. У., налічує 27 га, а найбільше — 25 тис. га. 96 % підприємств-членів мають у користуванні від 500 до 1 тис. га. А. с. У. та його регіон. структури беруть актив. участь у законотвор. роботі, розробці та реалізації держ. програм. Вони також спрямовують свої зусилля на ефект. використання земель. та ресурс. потенціалу, дбають про створення прод. безпеки д-ви, підвищення життєвого рівня людей.

Голови А. с. У. — О. Г. Боровик (1992–2010), Г. В. Новіков (з 2010).

Г. В. Новіков, М. В. Капичук

Аграрно-промисловий комплекс, агропромисловий комплекс, АПК — складник економіки, багатогалузева виробнича система, яка включає *сільське господарство* і тісно пов'язані з с.-г. вир-вом галузі пром-сті. Охоплює 4 сфери діяльності: с. г. (ядро А.-п. к.), що включає рослинництво, тваринництво, рибальство, фермерські госп-ва, особисті селянські та підсобні госп-ва тощо; галузі й служби, що забезпечують с. г. засобами вир-ва і матер. ресурсами (тракторне та с.-г. машинобудування, вир-во мінеральних добрив, біопрепаратів, засобів захисту, кормів, вет. препаратів та ін.); галузі з переробки с.-г. сировини (харчова пром-сть, галузі з первинної переробки сировини для легкої пром-сті); інфраструктурний блок (вир-ва, що займаються заготівлею с.-г. сировини, транспортуванням, зберіганням, торгівлею споживчими товарами, підготовкою кадрів для с. г., буд-вом у галузях А.-п. к.). Д-ва зазвичай активно регулює діяль-

ність А.-п. к. через механізм цін, оподаткування, кредитну політику, надання субсидій для сільського господарства, шляхом заохочення експорту с.-г. продукції тощо.

Лит.: Заставний Ф. Д. Географія України. Київ, 2002; Пістун М. Д., Гуцал В. О. Географія агропромислових комплексів. Київ, 2002; Шаблій О. І. Соціально-економічна географія України. Київ, 2003.

Агратіна, Георгій Іванович (05.04.1948, с. Маршинці Новоселицького р-ну Чернів. обл., Україна) — виконавець-віртуоз на нар. інструментах (цимбали, сопілка, кувиці та ін.), педагог, нар. арт. УРСР (1990). Закінчив 1977 Київ. консерваторію (у Д. Попічука), з 1978 — її викладач (тепер Нац. муз. академія). Від 1970 — арт. Держ. оркестру нар. інструментів України. А. зробив внесок у створення оригінального репертуару для цимбалів з оркестром і соло. Автор транскрипцій творів укр. класики, обробок нар. мелодій для оркестру нар. інструментів. Працював над удосконаленням нар. муз. інструментарію. Виховав плеяду молодих виконавців на нар. інструментах.

Лит.: Семенко А. Перший сольний // Культура і життя. 1980. 18 грудня; Академія музичної еліти України. Історія та сучасність. До 90-річчя Національної музичної академії імені П. І. Чайковського. Київ, 2004; Гайдено А. Цимбаліст — Георгій Іванович Агратіна // Історія виконавства на народних інструментах. Луцьк, 2010.

М. Я. Кузик

Аграф (франц. agrafe — скоба, пряжка, від давньофранц. agrappe, давньогерм. krappa — гачок) — 1) Кріплення у вигляді ошатної пряжки або ажурного металевого гачка з петлею, що використовувалося як пряжка-прикраса для одягу, взуття, головних уборів, шпилька для волосся

Аграф. Рене Лалік. Застібка, 1895

чи застібка в старовинних книжкових палітурках. А. міг виготовлятися з дорогоцінних металів, прикрашатися коштовним камінням, рельєфним декором, чеканкою тощо. В різні періоди був елементом як чоловічої, так і жіночої моди. А. набув поширення в період Середньовіччя, замінивши фібулу; вийшов з вжитку в період раннього Ренесансу, поступившись підвіскам; знову ввійшов у моду як прикраса для кріплення декоративних складок одягу в 17 ст. У 18 ст. А. використовувався як шпилька для волосся, у 19 ст. — лише у парадному вбранні монархів.

2) В архітектурі — замковий камінь в арках та склепіннях або його імітація над нішами в західноєвроп. архіт. декорі; V-подібне металеве кріплення для з'єднання кам'яних блоків; ліпний декоративний елемент у вигляді рослинного орнаменту.

3) У садово-парковому мистецтві — орнаментальний рослинний мотив з листя або гілок у

Агратіна Георгій Іванович

центрі квітника чи партеру, який має вигляд розетки, утвореної вигнутими лініями, доріжками, що виходять з одного місця.

4) У музиці — деталь фортепіано, латунний гвинт складної форми для фіксації положення та забезпечення якісного звучання струн.

5) У харчовій промисловості — винна скоба для пробки.

6) У медицині — хірургічна скоба.

7) Ручка кошика.

Аграфі (від *a...* — заперечний префікс і грец. *γράφω* — писати) — вислови, приписувані Ісусу Христу, які не зафіксовані в текстах канонічних Євангелій. Основні джерела А.: а) новозавітні твори, за винятком Євангелій (апостольські послання); б) апокрифічні твори, апокрифічні Євангелія (Євангеліє від Томи, Євангеліє від євреїв, Євангеліє назареїв, Євангеліє євонітов та ін.); в) твори отців церкви та інша ранньохрист. л-ра (Климентя Александрийського, Дидима Сліпця, Оригена). Один із найвідоміших А.: «Блаженніше давати, ніж брати» («Діяння святих апостолів»). Ознаки достовірності вислову Ісуса Христа: а) давність і непошкодженість джерела, що містить вислів; б) відповідність А. духу євангельських слів; в) конструктивна узгодженість і схожість із традиційними євангельськими зворотами. На існування неканонічних висловів Ісуса Христа звернули увагу вже перші історики церкви, напр., *Євсевій Кесарійський*. У 18 ст. нім. теолог Й. Г. Кернер уперше системно вивчив А., а також увів термін А. (1776). Дослідник і його послідовники (напр., А. Реш) вважали, що не всі вислови Ісуса Христа були записані в Євангеліях — частина передавалася в усній традиції ранньої церкви і лише згодом була зафіксована. Такі записи дійшли до пізніших часів різними мовами: грец., лат., сирійською, коптською, араб., слов'янською. Зокрема, А. збереглися в творах Мефодія Олімпійського, написаних слов'янською мовою. А. — велика цінність для дослідників Нового Завіту. Вони допомагають зрозуміти, як розвивалася христ. традиція.

Лит.: Свенцицкая И. С. Апокрифические Евангелия: Исслед., тексты, коммент. Москва, 1996; Таубе М. Аграфы. О незаписанных в Евангелии изречениях Иисуса Христа. Москва, 2007.

О. І. Предко

Аграфія (від *a...* — заперечний префікс і *γράφω* — писати) — порушення психофіз. процесів, які забезпечують закономірний зв'язок між звуковим та письмовим аспектами мовленевої діяльності; виявляється в повній нездатності користуватися письмом або в частковій втраті цього вміння. Координація рухів і сила руки при цьому залишаються збереженими. А. виникає внаслідок ураження певних ділянок головного мозку, що й зумовлює її види. Розрізняють два основні види А.: чисту (амнестичну) та апраксічну. Чиста (амнестична) А. виявляється в труднощах у перекодуванні фонем у графеми, тобто людина не здатна записати почуте. Такі ситуації виникають здебільшого під час спонтанного письма, а також письма під диктовку. Спостерігаються пропуски не лише букв, а й слів у реченнях, аграматизми, пропуски розділових знаків, явища дзеркального письма. Водночас функція списування зберігається.

При апраксічній А. хворий не розуміє, як надати своїй руці положення, щоб писати. Під час письма спотворюються й неправильно співвідносяться в просторі окремі елементи букв, деякі зображуються дзеркально. У важких випадках повністю розпадається рисунок букви — зображуються лише окремі штрихи, що перетинаються. Водночас людина знає, що саме потрібно написати, здатна аналізувати фонемний склад слова, знайти букву, що відповідає фонемі. Апраксічна А. виявляється в усіх видах письма: самостійному, під диктовку, під час списування. А. може поєднуватися з *алексією* — втратою здатності читати вголос і про себе.

Лит.: Данилина Т. А., Зедгенидзе В. Я., Степина Н. М. В мире детских эмоций. Москва, 2004; Правдина О. В. Логопедия. Санкт-Петербург, 2004; Парамонова Л. Г. Дисграфия: диагностика, профилактика, коррекция. Санкт-Петербург, 2006.

Т. В. Качалова

Агрегат (франц. *agrégat*, від лат. *aggregatum* — з'єднане, сполучене) — 1) Результат укрупнення (*агрегування*) інформації. 2) Показник, що характеризує сумарну екон. діяльність суб'єктів господарювання сусп-ва. Узагальнення таких показників на макроекон. рівні здійснюють складанням балансових підсумків і одержують зведені статист. характеристики заг. стану економіки, які знаходять відображення в системі нац. рахунків. Такі заг.-екон. показники як *валовий внутрішній продукт*, *сукупний суспільний продукт*, кінцевий продукт, нац. дохід тощо називають А. 3) Математична модель з високим ступенем узагальненості. А. характеризує процеси та включає в себе множину величин системи.

А. М. Онищенко

Агрегат соціальний — територіальне скупчення людських індивідів, яке є відносною цілісністю, напр., населення міста, села, району, країни. А. с., як велика кількість зібраних, зосереджених в одному місці людей, є внутрішньо складним утворенням, оскільки його складають численні індивіди, соц. групи і верстви. У ньому виникають формальні та неформальні структури, відбуваються масові стихійні та організовані процеси.

В історії соціології погляди на А. с. змінювалися. У соц. морфології Г. Спенсера поняттями «соціальний агрегат», «політичний агрегат», «суспільство як агрегат» позначають просте кількісне угруповання індивідів, тобто велику механічну групу (масу), в якій індивід все ж не «розчиняється», а зберігає свою функціональну та структурну повноцінність. Такі агрегатні групи, згідно із Г. Спенсером, здатні кількісно зростати й ускладнювати свою структуру. У соціол. концепції Е. Дюркгейма А. с. також асоціюється з «простим суспільством», що «складається тільки з одного сегмента», тобто не містить простіших утворень, а тому розпадається безпосередньо на індивідів. На думку Е. Дюркгейма, такими агрегатами є орда, клан, триба та ін. Прості агрегати, поєднуючись, можуть утворювати складні агрегатні групи. Таким чином постають агрегати агрегатів, напр., римська громада — поєднання багатьох римських триб. П. Сорокін, розроблюючи соц. аналітику, досліджує анатомію А. с. як «багатоклітинного соціального тіла». Він тлума-

чить А. с. не як просте, а як складне соц. утворення — «об'єднання осіб», яке складається з двох або більше «різних елементарних колективних єдностей», «різних кумулятивних груп», «елементарних і кумулятивних колективних єдностей». Таким складним соц. агрегатом, вважав П. Сорокін, є населення, що займає спільну тер. В А. с. відбуваються різні перегрупування нас., внаслідок чого змінюється його соц. структура, будова, типи. У «Загальній соціології» М. Шаповала А. с. — сполучення, що складаються з простих скупчень і верств, обмежованих тер., напр., села, міста, поселення (визначення дане в межах концепції П. Сорокіна). А. с. слід відрізнити від елементарних агрегатів (натовп, аудиторія та ін.), які не мають внутрішньої соц. структури й орг-ції, виникають у процесі дії переважно психол. факторів та характеризуються тер. ознакою.

Лит.: Сорокін П. А. Система социологии. Москва, 1993. Т. 2; Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва, 1995; Шаповал М. Загальна соціологія. Київ, 1996.

В. І. Тарасенко, М. В. Туленков

Агрегати грошові — синтетичні вимірники обсягу і структури грошової маси в економіці; види грошей і грошових засобів, що розрізняються ступенем ліквідності. Засади теорії ліквідності й А. г. закорінені у 20 ст. у працях А. Маршала, А. Пігу, Дж. М. Кейнса, М. Фрідмана та ін. У теор. аспекті виділяють А. г.: M_0 , M_1 , M_2 , M_3 , L . У прикладному аспекті кількість і склад А. г. визначається центральними банками країн (напр., у Великій Британії — 5 А. г., у США — 4, у Німеччині — 3). Національний банк України використовує 4 А. г.: M_0 — готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями; M_1 — агрегат M_0 та переказні депозити в нац. валюті; M_2 — агрегат M_1 та переказні депозити в іноз. валюті й ін. депозити; M_3 — агрегат M_2 та цінні папери, крім акцій. Осн. сфера використання А. г. — таргетування грошової маси (встановлення верхньої та нижньої меж зміни А. г.) задля регулювання темпів її приросту.

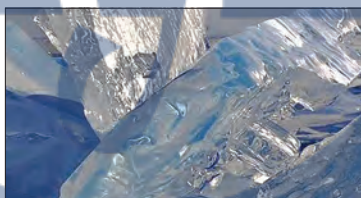
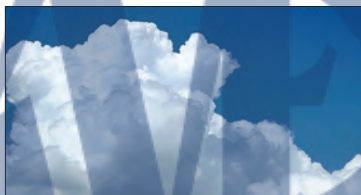
Лит.: Fridman M., Schwartz A. Monetary Statistics of the United States: Estimates, Sources, Methods. New York, 1970; Сноудон Б., Вэйн Х. Современная макроэкономика и её эволюция с монетаристской точки зрения: интервью с профессором Милтоном Фридманом // Эковест. 2002. № 4; Монетарна політика Національного банку України: сучасний стан та перспективи змін / За ред. В. С. Стельмаха. Київ, 2009.

Л. Л. Кушнір

Агрегатний стан (від лат. aggregatum — з'єднане, сполучене) — стан речовини за певних умов, насамперед, температури та тиску. Згідно з термодинам. уявленнями речовина може перебувати в трьох А. с.: газуватому, рідкому та твердому. За дуже високих температур реалізується четвертий А. с. — плазма. Крім чотирьох основних, є ще й ін. А. с. — нейтронний, Кварк-глюонна плазма, конденсат Бозе—Айнштейна. А. с. визначається характером руху частинок (атомів і молекул) та їхньою взаємодією, а саме — співвідношенням між серед. енергією кінетичною і серед. енергією потенціальною притягання частинок (за модулем). Коли це співвідношення значно більше від одиниці, реалізується газуватий стан, у протилежному випадку —

твердий (див. *Тіло тверде*). Рідкий стан характеризується приблизно рівними значеннями кінетичної і потенціальної енергій. У газуватому стані речовина не зберігає ані форми, ані об'єму. Її частинки упродовж великого проміжку часу рухаються без взаємодії. Між зіткненнями частинки речовини пролітають відстані, які в тисячі разів більші за розміри частинок. За нормальних умов серед. довжина вільного пробігу молекул повітря становить близько 10^{-5} см, а за тиску $1,33 \cdot 10^{-4}$ Па — уже 50 м. В'язкість (внутрішнє тертя), якою характеризується опір зміщенню між рухомими шарами, за нормальних умов для багатьох газів становить бл. $2 \cdot 10^{-5}$ Па·с, до того ж зі зростанням температури в'язкість газів збільшується.

У рідкому стані частинки перебувають на малих відстанях і через різке зростання сил притягання поводяться «осіло». Значну частину часу, коли коливаються навколо положення рівноваги (період коливання бл. 10^{-12} с) і перекакують у нові положення (час «осілого» життя — бл. 10^{-11} с), що зумовлює їхню плинність і здатність зберігати об'єм. У рідинах є близький

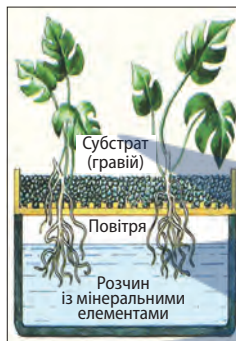
Чотири основних агрегатних стани: газ, рідина, тверде тіло, плазма

порядок. В'язкість звичайних рідин становить бл. 1 мПа·с (наприклад, у води), натомість в'язкість гліцеролу — 1,480 Па·с. Зі зростанням температури в'язкість рідин різко (експоненціально) зменшується. Гелій за дуже низьких температур переходить у надплинний стан (див. *Надплинність*). Тверді тіла, насамперед кристалічні, характеризуються значною впорядкованістю структури (далекий порядок), в якій частинки здійснюють невеликі за амплітудою коливання навколо положень рівноваги (вузлів ґраток кристалічних), стрибки в нові положення відбуваються надзвичайно рідко. Тому тверді тіла зберігають об'єм і форму. В'язкість твердих тіл вища за 10^{14} Па·с. Швидкості переміщення об'єму частинок у різних станах значно різняться. Порядки значень коефіцієнтів самодифузії ($\text{м}^2/\text{с}$) такі: газ — 10^{-3} ; рідина — 10^{-9} ; тверде тіло — 10^{-35} . Переходи між А. с. відбуваються за певних температур і тисків зі стрибкоподібною зміною густини, ентропії, енергії вільної тощо. Однак вони можуть бути й неперервними, що свідчить про певну умовність поділу речовин на А. с. Напр., перехід рідина — тверде тіло може здійснюватися через кілька стадій: аморфну, склувату, мікро-, полі- та монокристалічну. Деякі речовини за певних умов набувають стану рідких кристалів. У т. з. *потрійній точці* речови-

ни існують одночасно у трьох станах — термодинамічних фазах (для води потрібна точка — 273,16° і 609 Па).

Лит.: Дутчак Я. Й. Молекулярна фізика. Москва, 1987; Гомонай В. І., Гомонай О. В. Фізична хімія. Ужгород, 2004.

І. Савицький

Агрегатопоніка

Агрегатопоніка — різновид (метод) *гідропоніки*, що характеризується вирощуванням рослин на твердих мінеральних субстратах з малою вологемністю, до яких періодично надходить живильний розчин, з якого рослини отримують мінеральні елементи. При А. коренева система розміщується в замінивнику ґрунту, а як субстрати використовують різні місцеві матеріали: гранітний щебінь, гравій, подрібнений керамзит, спучені вермикуліт і перліт, кам'яновугільний шлак, крупнозернистий річковий пісок, а також штучні полімерні субстрати. Перевагою А. над іншими видами гідропоніки, що передбачають використання штучних субстратів органічного походження, є те, що після кількох років використання мінеральні замітники не засмічуються корневими виділеннями та корневими рештками, в них не розвивається галова нематода (паразитичний черв'як), яка завдає значної шкоди культивованим у теплицях рослинам. Водночас застосування А. супроводжується певними складнощами — значними витратами на заготівлю твердих заміників ґрунту, їх доставку, укладання в теплиці, а після певного терміну експлуатації — стерилізацію, промивання і регенерацію з урахуванням підтримання точної концентрації та реакції живильного розчину. Складністю А. є також необхідність одночасного безперерйного забезпечення корневих систем рослин розчином мінеральних солей і киснем повітря. Вода в субстратах, що залишається після їх поливу живильними розчинами, поділяється на легко- та слаборухома. З усіх мінеральних субстратів, що застосовуються в кімнатній культурі, найбільше легкорухомої води містить вермикуліт, при вирощуванні овочевих рослин його можна зволожувати рідше за інші субстрати: в сонячну погоду — 1 раз на день, у похмуру — через день. Субстрат із гравію та щебеню у сонячну погоду поливають 3–4, у похмуру — 2–3 рази на день.

Агрегатор новин — 1) Мережевий ресурс або система, що в автоматичному режимі збирає, структурує та виокремлює найважливіші новини завдяки підключенню до інформ. стрічок різних інформ. агентств, електронних видань, сайтів традиційних ЗМІ. 2) Комп'ютерна програма або веб-сервіс (веб-агрегатор), призначені для того, щоб відбирати та оновлювати в автоматичному режимі для індивідуального користувача повідомлення (заголовки новин, блогів або подкастів) із джерел, що експортуються у форматах RSS (Rich Site Summary), Atom тощо. А. н. надає можливість: а) сортувати повідомлення за тематичними категоріями («Бізнес», «Спорт», «Технології», «Розваги» та ін.) або регіональним критерієм — і формувати власну стрічку новин із джерел, які синхронізовані з А. н.; б) сортувати вибрані категорії та видання в «ручному» режимі: найцікавішим для користувача новинним ресурсам самостійно задати пріоритет — і новини цього ресурсу будуть подава-

тися найпершими у стрічці; в) додавати власні джерела новин.

Найсуттєвіші переваги А. н.: економія часу (не потрібно щоденно відвідувати сайти в пошуках нових матеріалів); поінформованість при економії *трафіку* (RSS-стрічка зазвичай містить лише найважливішу інформацію); відсутність спаму; анонімність одержувача.

Агрегація (пізньолат. aggregatio, від лат. aggregare — приєднувати) — 1) У біології — здатність первинно або штучно відокремлених клітин злипатися одна з одною, утворюючи багатоклітинні скупчення (агрегати). Здійснюється за допомогою спец. білків, розміщених на зовн. боці клітинної мембрани, причому злипаються тільки клітини, подібні одна до одної.

2) А. соціальна — а) сукупність соц. одиниць (індивідів, сімей, кланів, угруповань та ін.), яка виникає шляхом їх просторового зближення, причому ці одиниці залишаються незмінними, на противагу соц. спільноті (групі), в якій одиниці є взаємозв'язаними; б) сукупність індивідів, які мають спільні соц. характеристики (напр., демографічні), проте ці індивіди соціально не організовані (напр., соц. категорія, номінальна група); в) сукупність людей, які одночасно перебувають в одному місці (напр., пасажери літака чи потяга; глядачі в театрі, покупці в супермаркеті). А. с. слід відрізняти від *груп соціальних*.

Лит.: Добренев В. І., Кравченко А. І. Фундаментальна соціологія: В 15 т. Москва, 2004. Т. 5: Соціальна структура; Берн Э. Лідер і група. О структурі і динаміці організацій і груп. Москва, 2016.

М. В. Туленков

Агрегування (від лат. aggregare — приєднувати) — 1) В економіці — укрупнення екон. показників шляхом їх об'єднання в єдину групу. Агреговані показники — це узаг. величини, які об'єднують в одному заг. показнику багато часткових. А. здійснюється підсумовуванням, групуванням або ін. способами зведення часткових показників в узаг. Деякі теоретики розуміють А. як перехід від мікроекон. до макроекон. погляду на досліджуваній екон. процес.

Лит.: Петров А. А., Поспелов І. Г., Шананин А. А. Опыт математического моделирования экономики. Москва, 1996; Ляшенко І. М., Онищенко І. М. Агрегування еколого-економічних балансових моделей «витрати-випуск» // Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук. праць. 2009. Вип. 493; Онищенко І. М. Порівняльний аналіз економік на основі результатів агрегування цінами моделі Леонтьєва «витрати-випуск» // Економіст. 2010. № 9.

2) У маркетингу — об'єднання всіх сегментів ринку в єдине ціле і на підставі цього — виробу нового товару, розроблення єдиної стратегії.

3) У соціології — а) процес перетворення певної моделі соц. об'єкта в модель з меншим числом змінних або обмежень, тобто в агреговану модель, яка дає наближений до реальності порівняно з вихідною опис досліджуваного соц. явища; б) процедура групування соц. об'єктів у соц. категорії вищого рівня, наприклад, індивідів в сусп. групи, групи в соц. шари (прошарки), шари в соц. класи і т.д.; в) укрупнення окремих соц. показників шляхом їх об'єднання у синтетичну агреговану групу.

Агрегування інтересів — процес об'єднання розрізнених індивідів або груп. вимог, очікувань, інтересів, їх інтеграції та формування на цій підставі спільної мети чи волі. А. і. є однією з осн. функцій політ. системи, яку вона реалізує, насамперед, через парламент. групи інтересів та політ. партії. А. і. становить частину структурно-функціоналіст. підходу до вивчення політики. Значна поляризація інтересів громадян — характерна риса будь-якого сусп-ва. Тому є потреба у їх виявленні (артикуляції) та узагальненні. А. і. передбачає систематизацію різних інтересів і вимог, розташування їх в ієрарх. порядку. Термін означає перетворення політ. вимог в альтернативні програми дій, здебільшого під проводом політ. партій. У наук. обіг поняття запровадив класик теорії політ. систем Г. Алмонд, який визначив, що А. і. — це «діяльність, у результаті якої політ. вимоги індивідів та груп об'єднуються в партійні програми». До осн. механізмів А. і. він відносить особисті та патрон-клієнтські зв'язки. Політ. партії роблять одноріднішими приватні вимоги, які висувають до владних структур та органів місц. самоврядування. А. і. є однією з найважливіших функцій політ. партій, які в такий спосіб мобілізують прихильників і здобувають підтримку для своїх кандидатів і політ. курсу на виборах. Відповідно, зростає ефективність функціонування політ. влади, що спирається у своїй діяльності на вимоги, які можна вважати вимогами всього або більшої частини сусп-ва. А. і. — сусп.-політ. феномен, який свідчить про демократичність громад. сусп-ва та соц. правої д-ви. А. і. є також додатковою формою соціалізації громадян, яка сприяє активізації системи участі. Як одна з засадничих функцій політ. системи А. і. тісно пов'язана з артикуляцією інтересів.

Лит.: Алмонд Г. та ін. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор / Сокр. пер. с англ. Москва, 2002; Обухин М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партология. Київ, 2006; Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. Москва, 2007.

Ю. Р. Шведа

Агреже́ (франц. agrégé, букв. — прийнятий до товариство, від лат. aggregare — приєднувати) — наук. ступінь у Франції та Бельгії (другий після ліценціата). У Франції введений 1808. Присвоюється після закінчення ун-ту на основі складання додаткових іспитів з обраної спеціальності та захисту дисертації. Ступінь А. дає право стати викладачем ліцею (середнього навч. закладу), а також природничо-наук. і гуманітарних ф-тів ун-тів. Для здобуття ступеня А. необхідно завершити курс університет. освіти (4–5 років, залежно від фаху), здати додатково низку іспитів (агрегацію) за обраною спеціальністю і після успішної здачі пропрацювати рік як стажер. Конкурсні іспити з присвоєння вченого звання А. проводяться в два етапи: письмові випробування в центрах навч. округів і держ. іспити в Парижі. Існує А. у системі середньої та вищої освіти. Звання «А.» у системі середньої освіти присвоюється за кількома спеціальностями, серед яких: мист-во, іноз. мови, л-ра, географія, історія, математика, фіз. науки, управління. У системі вищої освіти здобуття звання А. передбачає підготовку протягом двох років дисертації за однією з таких спеціальнос-

тей: медицина, фармацевтика й біологія, право та екол. науки — і дає право викладання у вишах.

Лит.: Харченко Т. Г. Гуманізація сучасної педагогічної освіти у Франції: теорія і практика. Луганськ, 2013.

В. В. Бойченко.

Агреман (франц. agreement — згода) — згода д-ви прийняти певну особу як главу дипломатичного представництва ін. д-ви. Надання А. передбачено Віден. конвенцією про дипломатичні зносини 1961 та міжнар. звичаєвим правом. Міжнар. право не містить позитивні норми стосовно персонального характеру або кваліфікації особи, яку д-ва призначає своїм представником за кордоном. Д-ви, однак, не вільні у виборі своїх дипломатичних агентів, оскільки іноз. уряд може не затвердити кандидата на підставі «важливих причини». Водночас міжнар. право не розрізняє, що є і що не є «важливою причиною» для відмови в А., отже, з цього приводу не існує сформульованої звичаєвої норми. У дипломатичній практиці багато залежить від конкретної особи та характеру обставин, пов'язаних із політ., реліг. та соц. мотивами. Запит на А. реалізують через відомство закорд. справ. Після отримання А. певна особа стає *персоною грата*; у разі відмови її вважають *персоною нон грата*. Відмова в наданні А. не потребує мотивування.

Лит.: Fenwick Ch. G. International Law. New York, 1965.

В. Н. Денисов

Агрéнев-Слов'янський, Дмитро́ Олександрович (справжнє прізвище — Агрéнев; 19.12.1836, м. Москва, тепер РФ — 23.07.1908, м. Рущук, тепер Русе, Болгарія; похов. у м. Ялті, Крим) — співак (тенор), хоровий диригент, фольклорист. Закінчив Другу моск. гімназію та Моск. ун-т. Навчався вокалу в чеського хормейстера Р. Славека (м. Москва), у Ф. Річчі (м. Санкт-Петербург), П. Романі (Італія). 1858 здійснив першу концерт. подорож півднем Рос. імперії. З 1862 виступав на опер. сценах Рос. імперії, Італії та Франції. 1868 організував у м. Празі (тепер Чехія) мішаний хор «Слов'янська капела», з яким концертував у Рос. імперії, на Балканах, у країнах Центр. та Зх. Європи, Америки та Африки. Популяризатор слов'янських нар. пісень та церк. музики. Упродовж усього життя займався записом і обробкою муз. фольклору (героїчних билин, балад, обрядових пісень). У репертуарі його хору були й укр. пісні, зокрема «Ой, зірнька зійшла» в обробці А.-С. Концерти духовної музики складалися з творів Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя, П. Турчанінова, Г. Ломакіна. В одному з концертів А.-С. у Празі 1867 дебютував як піаніст М. Лисенко. А.-С. — ініціатор спорудження в Києві «Слов'янського дому» (власним коштом), який мав стати центром слов'янської муз. культури (передбачалося створити безплатну муз. школу і школу співу, слов'яно-руську нар. б-ку, архів нар. творчості та концертний зал) і в майбутньому перерости в Русько-слов'янську консерваторію. Проте ініціативу А.-С. не було підтримано місцевою владою і тому проект не реалізовано. А.-С. — автор спогадів (опубл. у газ. «Киевское слово», 1887, № 11–13).

Лит.: Super A. La chapelle impériale russe: La chapelle de M. D. Slaviansky d'Agréneff; esquisse historique et critique sur

Агрéнев-Слов'янський
Дмитро́ Олександрович

la question de la musique à l'église. Paris, 1886; Хитрово А. Д. А. Славянский и его деятельность. Тверь, 1887.

С. А. Целюх

Агресивність (від лат. *agressio* — напад) — 1) У психології — ситуативний стан, що характеризується афективними спалахами гніву та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт *фрустрації*, що став причиною конфлікту. А. як стан має такі складники: а) когнітивний, що забезпечує орієнтування суб'єкта в ситуації; б) емоційний, що знаходить вияв в емоційних станах суб'єкта (гнів, ворожість тощо); в) вольовий, що забезпечує агресивно налаштованому суб'єкту досягнення його мети. А. — це також риса особистості, що спричиняє відносно стабільну схильність до *агресії*. А. як риса особистості може бути зумовлена несприятливим соц. досвідом, вродженими диспозиціями, психопатологією тощо.

Е. В. Крайніков

2) У біології — активні ворожі дії однієї особини щодо іншої з метою оволодіти їжею, самкою, певною тер. тощо. Агресивна поведінка тварин — поняття, ширше, ніж *агоністична поведінка*, адже включає ворожі дії стосовно особин не тільки свого, а й ін. видів, зокрема, поведінка хижака щодо жертви. Переважно ґрунтується на безумовних рефlekсах і знаходить вияв на до- сить ранніх стадіях життя (напр., дії зозуленяти

щодо ін. пташенят). До агресивної поведінки слід відносити випадки канібалізму пташенят сов чи дітовбивство своїх дитинчат самцями лева. Для агресивної поведінки характерними є колективні дії, напр., захист мартинами території своєї колонії від чужинців включно з діями активної оборони.

Лит.: Laurel R. Fox. Cannibalism in natural populations // Annual Review of Ecology and Systematics. 1975. № 6; Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция / Пер с англ. Москва, 1988.

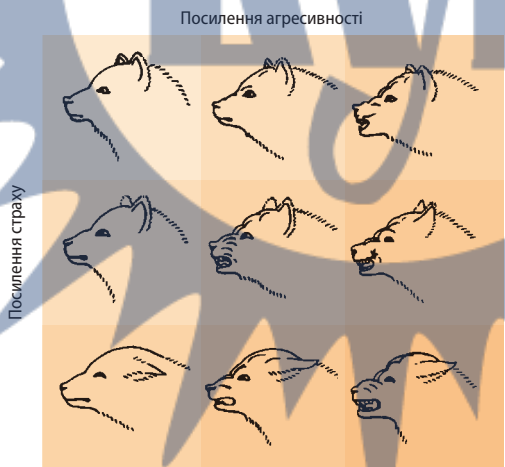
Агресини (від лат. *agressio* — напад) — продукти життєдіяльності хвороботворних *мікроорганізмів*, які забезпечують *інвазію* патогенних мікроорг-мів, їхнє розмноження і поширення в орг-мі. До А. належать речовини полісахаридної або білкової природи. Це переважно поверхневі речовини бактеріальної клітини, але іноді до А. відносять також мікробні ферменти і токсини. А. виділяються внаслідок життєдіяльності або під час розпаду патогенних мікроорг-мів, легко відокремлюються від бактеріальної клітини, добре розчиняються в рідинах орг-му і поширюються по ньому. А. знижують ефективність захоплення і перетравлення мікроорг-мів *фагоцитами*, посилюють вірулентність мікроорг-му, взаємодіють із захисними факторами орг-му хазяїна, пригнічуючи міграцію фагоцитів у вогнище запалення і знижуючи ефективність захоплення й перетравлення мікроорг-мів фагоцитами, ушкоджуючи фагоцитарні клітини аж до їх повного руйнування. Мають антигенні властивості.

Лит.: Жданов В. М. Инфекция // Многоотомное руководство по микробиологии, клинике и эпидемиологии инфекционных болезней. Москва, 1964. Т. 4.

Агресія (лат. *agressio* — напад) — 1) У психології — зумовлена переживанням *фрустрації* ворожа поведінка стосовно ін. особи або групи осіб. А розглядають або А. як інстинкт, або як наслідок *фрустрації*, або як соц. научіння. А. класифікують за різними критеріями. За формами прояву: а) відверта А. — *агресор* завдає фіз. шкоди або погрожує завдати таку шкоду; б) стосункова А. — *агресор* завдає шкоди в соц. плані, напр., ігноруючи або принижуючи партнера, пліткуючи про нього, вдаючись до наклепів тощо. За метою: а) реактивна, або ворожа А. — спрямована на спричинення шкоди ін. особі; б) проактивна, або інструментальна А. — спрямована на досягнення певних цілей (отримання бажаного об'єкта, привілею або простору).

Е. В. Крайніков

2) У міжнар. праві — застосування збройної сили д-вою (групою д-в) проти суверенітету, тер. цілісності, політ. незалежності ін. д-ви або народу (нації), несумісне з Статутом ООН. Поняття «А.» виникло у міжнар. праві в період між світовими війнами в процесі розроблення принципу заборони агресивної війни. Ідея утвердження цього принципу знайшла відображення у низці документів Ліги Націй, зокрема в проєкті Договору про взаємну допомогу 1923 (не набув чинності) і Декларації про агресивні війни 1927, де агресивна війна кваліфікувалась як «міжнар. злочин». Статут Ліги Націй зобов'язував її членів не вдаватися до війни, доки не використано всіх мирних засобів розв'язання спору

Агресивність. Таблиця результатів мотиваційного аналізу міміки собаки (К. Лоренц)

Агресивність. Таблиця результатів мотиваційного аналізу пози кішки (Р. Хайнд — П. Лейхаузен)

(ст. 12). Першою багатосторонньою угодою, що містила заборону агресивної війни, став Паризький пакт 1928 (див. *Бріана — Келлога пакт 1928*). У ньому проголошувалася відмова від війни як засобу врегулювання міжнар. спорів і визнавалося за необхідне розв'язувати будь-які спори мирними засобами (ст. 1, 2), тим самим заборона агресивної війни замінила існуюче доти право війни, тобто право д-ви самій вирішувати, як здійснювати самооборону (самозахист). Але цей пакт не містив ні визначення А., ні процедур мирного розв'язання конфліктів. На той час у межах Ліги Націй не було узгодженого визначення «А.», а те, яке запропонував СРСР (1933), не було прийнято. Після Другої світової війни на принципі Паризького пакту про заборону агресивної війни ґрунтувалися Статут Міжнар. воєнного трибуналу для суду над гол. воєнними злочинцями європ. країн (Нюрнберзького трибуналу) і Міжнар. воєнного трибуналу для Далекого Сходу (Токійського трибуналу) та їхні вирoki. Нюрнберзький трибунал визначив війну як «здійснення політики засобами насилля» і назвав ознаки, за якими особа вважається відповідальною за агресивну війну: така особа повинна бути поінформованою про намір розв'язати війну та її агресивний характер; мати можливість впливати на політику розв'язання чи продовження агресивної війни; використовувати цю можливість для сприяння такій політиці. У Статуті ООН (п. 4, ст. 2), передбачено зобов'язання д-в утримуватися в міжнар. відносинах «від загрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Об'єднаних Націй». До переліку дій, які, незалежно від оголошення війни, кваліфікуються як акт А., належать: 1) вторгнення чи напад збройних сил д-ви на тер. ін. д-ви, або будь-яка, навіть тимчасова окупація, або будь-яка анексія із застосуванням сили на тер. ін. д-ви чи її частини; 2) бомбардування збройними силами д-ви тер. ін. д-ви або застосування зброї на території ін. д-ви; 3) блокада портів чи берегів д-ви збройними силами ін. д-ви; 4) напад збройними силами д-ви на сухопутні, мор. та повітр. сили або мор. чи повітр. флоти ін. д-ви; 5) застосування збройних сил однієї д-ви, що розташовуються на тер. ін. д-ви згідно з угодою д-ви, що приймає, з порушенням умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій тер. після припинення дії угоди; 6) дія д-ви, що дозволяє, або її тер., яку вона надала в розпорядження ін. д-ви, ця д-ва використовувала для здійснення акту А. проти третьої д-ви; 7) засилання д-вою або від імені д-ви озброєних банд, груп, нерегулярних сил чи найманців, які застосовують силу проти ін. д-ви, здійснюючи акти, рівнозначні вищезазначеним, або її значна участь у них (ст. 3). Рада Безпеки ООН може визначати як А. й ін. акти. Жодні міркування будь-якого характеру (політ., екон., воєнного тощо) не можуть служити виправданням А. (п. 1 ст. 5). Водночас не можна порушувати право на самовизначення, свободу та незалежність народів та їхнє право боротися проти іноз. панування та задля цього одержувати підтримку (ст. 7). У США серед представників доктрини міжнар. права досить поширений погляд, що концепція «акту А.», сформульована у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, не повністю збігається з концепцією «застосування сили згідно з п. 4 ст. 2» та концепцією «збройного нападу відповідно до ст. 51 про самооборону», тоді як ін. представники доктрини міжнар. права визнають приписи зазначених резолюцій Генеральної Асамблеї ООН щодо акту А. та її визначення такими, що тлумачать Статут ООН або розвивають його та юридично обов'язкові як для д-в, так і для РБ ООН. Останнім часом виникла проблема кваліфікації терорист. нападів як актів А., особливо у зв'язку з нападами на США 11.09.2001 і проведенням у відповідь 07.10.2001 США та Великою Британією військ. операції на території Афганістану, яку уряди обох країн виправдовують як здійснення законної самооборони. Резолюція РБ ООН від 28.09.2001, підтвердивши невід'ємне право д-ви на індивід. та колект. самооборону як визнане Статутом ООН, не уловнювала США застосовувати збройну силу у відповідь на напади, хоча підтримала висновок, що їх значні масштаби могли бути підставою використання права на самооборону. У міжнар. праві визнається, що право на самооборону не може виходити за рамки мети захисту від конкрет. акту А. й здійснення цього права має бути пропорційним характеру цього акту з урахуванням загрози, яку несе заподіяна ним шкода. Юрид. співтовариство схиляється до думки, що Статут ООН не забороняє гуманіт. інтервенцію, суворо обмежуючи застосування сили як необхідного елемента рятування життя людей, коли д-ва сама не в змозі це зробити. Однак такі дії не можуть мати нічого спільного з поваленням уряду д-ви або окупацією її території. Розбіжності в тлумаченні А. та її актів не можуть бути законними підставами для застосування сили без резолюції РБ ООН, якій належить виключне право прийняття рішень. Міжнар. співтовариство, спираючись на спільні зусилля д-в, зобов'язане знаходити рішення спірних проблем лише мирними засобами, як того вимагає Статут ООН, і це має бути законом для всіх попри будь-які зміни, що відбуваються у світі.

Лит.: Bishop W. General Course of Public International Law // Academie de Droit International. RdC. 1965 (II). Vol. 115; Исторический обзор событий, связанных с агрессией. Нью-Йорк, 2002; Международное право. Москва, 2009.

В. Н. Денисов

Агрéсop (лат. aggressor — нападник) — 1) У психології — суб'єкт деструктивної поведінки, який порушує норми співіснування людей, чинить жорсткий цілеспрямований напад. Мета А. — завдати фіз., психол., екон. чи ін. шкоди своїм об'єктам. Суб'єкти *агресії* — індивіди, соц. групи чи спільноти людей або навіть окремі частини *особистості* (субособистості). Об'єкти нападу А. — інші індивіди, соц. групи чи спільноти людей, предмети; специфічний об'єкт *агресії* — сам А. (див. *Аутоагресія*). А. постають у різноманітних сферах людської взаємодії: А. — д-ва, А. — партнер у шлюбі чи бізнесі тощо. Є численні класифікації А. Соц. психолог Л. Берковіц розрізняє А. за сталістю проявів *агресії*: випадкові А. та постійні А. Серед постійних А.: а) емоційно-реактивні А. — демонструють *агресію* як наслідок емоційного вибуху; б) інструментальні А. — для них *агресія* є засобом досягнення певних цілей, основою хуліганської поведінки.

У психіатрії феномен А. пояснюють із позицій теорії психопатичної особистості.

Лит.: Румянцева Т. Т. Понятие об агрессивности в современной и зарубежной психологии // Вопросы психологии. 1991. № 1; Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). Москва, 1994; Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. Санкт-Петербург, 1995; Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург, 1997; Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия. Минск, 1999; Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург, 2001; Шицунова Т. В. Агрессия и насилие как элементы социальной реальности // Социологические исследования. 2002. № 5.

2) У міжнар. праві — країна-А. — країна або група країн, що застосовує збройну силу проти суверенітету, незалежності чи тер. цілісності ін. країни, здійснюючи тим самим агресію. Проблема з визначенням А. виникає в умовах непрямой агресії, тобто такої, що здійснюється не регулярними військами країни, але за її активної підтримки та сприяння. Не є А. країна, яка застосовує військ. силу для захисту в умовах порушення тер. цілісності чи загрози власному суверенітету, але лише в межах відповіді на конкретний акт агресії. Перелік дій, що дають можливість кваліфікувати країну як А., наводиться (але не вичерпується) в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14.12.1974.

Агрестія щетиниста

Агрестія щетиниста (*Agrestia hispida*) — вид лишайників род. мегаспорових. Слань завширшки до 2,5 см, кушиста, сірого або оливково-зеленувато-бурого кольору. Слабо прикріплена чи зовсім не прикріплена до субстрату. Гілочки слані біля основи діаметром — 1–1,5 мм, округло-циліндричні або слабо сплюснені, вигнуті, досить розгалужені. Біля верхівок вкорочені гілочки іноді утворюють пучки, на верхівці закінчуються кількома шипуватими виростами. Розмножується нестатевим шляхом. Зростає на глинистих, солонцюватих та кам'янистих ґрунтах, гірських схилах, яйлах. *Ареал* виду охоплює Пд.-Сх. Європу, Кавказ, Пд. Урал, Серед. Азію, Пн. Америку. В Україні — Кримський п-ів (околиці м. Сімферополя та Євпаторії, Нікітська яйла). Вид А. щ. занесено до Червоної книги України. Природоохоронний статус — вразливий. Причини зміни чисельності — розорювання степових ділянок, випасання овець. Для збереження виду слід створювати заказники, контролювати стан популяцій.

Лит.: Червона книга України. Рослинний світ. Київ, 2009.

О. Б. Блюм

Агридаг, Агри-Даг — гірський хребет у сер. частині *Вірменського нагір'я*, розташ. на Сх. Туреччині, на Пн. від оз. Ван. Довжина хребта — 200 км, висота — до 3445 м. Фрагмент Середземномор. альп. складчастого поясу з широким розвитком потужних вулканогенно-осадових товщ мезозой-кайнозойського віку та *інтрузіями гранітоїдів*. За рельєфом А. — ланцюжок згаслих вулканів, що виникли уздовж великих розломів, які оформили хребет. Хребтом А. проходить частина вододілу між басейнами Каспійського м. (р. *Аракс* на Пн. від А.) і Перської зат. (р. *Мурат* — ліва притока р. *Євфрат* на Пд. від А.). Клімат субтропічний континентальний, опадів 300–800 мм/рік, максимум випадає навесні, а мінімум — узимку.

Зима тривала, морозна, середня т-ра січня — –3...–15 °С; липня — +15...20 °С. ґрунти світло-каштанові й бурі, до сіроземів. Схили гір займають гірські сухі степи на червоно-коричневих ґрунтах та чорноземах (на висотах 800–1400 м); ліси і рідколісся (дуб, ялівець, сосна, чагарникові зарості) на слабо опідзолених бурих лісових ґрунтах (1000–2300 м); ділянки гірських лук (2000–3000 м); вище переважають скельні ландшафти. У тваринному світі багато гризунів і плазунів; зустрічаються косуля, бородастий козел, муфлон, ведмідь, барс, смугаста гієна.

Лит.: Магакьян И. Г. Армения в системе центрального Средиземноморья. Ереван, 1966.

А. С. Івченко

Агриппа (грец. *Ἀγρίππας*, лат. *Agrippa*; 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е.) — античний філософ, представник логічно-релятивістського *скептицизму*, послідовник Піррона та критик *Арістотеля*. Відомий як автор «5 основ утримання» — положень про неможливість точних знань і необхідність утримуватися від суджень. До раніше розроблених «10 тропів (основ) утримання» (аргументи проти можливості досягнути істини) *Енесідема* додає ще 5: 1) «Про суперечливість» — якщо питання викликає суперечливі думки, варто взагалі утримуватися від суджень про нього. Існують нерозв'язні суперечки як у житті, так і у філософуванні, тож припустимо одне із суперечливих суджень прийняти або, навпаки, відкинути. 2) «Про віддалення у безкінечність» — конкретне судження спирається на друге, а далі послідовно друге — на третє, третє — на четверте тощо. Спроба обміркувати природу речей призводить до нескінченного регресу. 3) «Про відносність» — будь-яка річ не є чимось визначеним, а лише здається такою чи такою. Це залежить від її відносин із суб'єктом, почасти від зв'язків з іншими речами, адже вона не існує сама по собі. Тож уявлення про всі реалії світу відносні. 4) «Про припущення» — якщо судження оперте на передумову, яку приймають без будь-яких доказів, це призводить до «віддалення в безкінечність». На підставі навіть нібито вартих довіри припущень неможливо зробити достовірні висновки. Тож істина, яку стверджують, насправді виявляється гіпотезою. 5) «Про взаємну доказовість» — у міркуваннях постає ситуація взаємного доведення: положення, яке мало би бути доказом досліджуваного твердження, потребує від того підтвердження. Через цю взаємну залежність жодне з них не можна взяти для обґрунтування іншого — від судження слід утриматися. Істина, яку стверджують, втягнена в «хибне коло».

Про життя А. даних немає. «5 основ утримання» традиційно приписують А. услід за *Діогеном Лаєртським*, який водночас не згадує А. у своєму переліку філософів школи *Піррона*. Секст Емпірик описує «5 основ утримання», згадуючи молодших скептиків, а не А. Тож є сумніви, чи існував А.

Лит.: Sextus Empiricus. Outlines of Pyrrhonism. Translated by R.G. Bury. Cambridge, Massachusetts, 1933; Barnes J. The Modes of Scepticism. Cambridge, 1985.

Агрідженто (італ. *Agrigento*) — місто в Італії, у регіоні Сицилія, столиця однойменної провінції. А. розташоване на відстані бл. 520 км на Пд. від Рима. Нас. — 59 645 осіб (2014, оцінка). Істо-

рія А. розпочалася в 6 ст. до н. е. заснуванням давньогрец. колонії Акрагас. Розквіт колонії припав на 5 ст. до н. е. Місто перетворилося на арену боротьби між Карфагеном і Римом за панування на Середземному морі та поступово занепало, було завойоване римлянами, які дали йому назву «Агрігент».

Археол. зона А. 1997 включена до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Комплексно не досліджена. Займає 1300 га та охоплює залишки елліністичного, пунічного й римського міст, доричні храми, агори, язичницький і христ. некрополі, т. з. Могили Терона — монумент пірамідальної форми, присвячений пам'яті римлян, що загинули під час Другої Пунічної війни, а також мережу підземних акведуків, ворота (6–9 ст.) і фортечну стіну (друга половина 11 ст.). Осердя археол. зони — Долина храмів. Термін «долина» умовний, оскільки це місце розташоване на вершині гори за межами А. Значна частина розкопок у долині та подальша реставрація храмів відбувалися в 19 ст. зусиллями італ. археолога Д. А. Лофазо П'етрасанта (1783–1863), який був спадковим герцогом Серрадифалько, володів цією місцевістю і мав достатньо грошей для такого виду робіт. Храм Згоди (храм Конкордії; Tempio della Concordia; 5 ст.) вважається храмом, що найкраще зберігся з-поміж усіх доричних храмів світу. Назву храм отримав у 16 ст. від напису лат. мовою, що не мав жодного стосунку до споруди, однак був знайдений поруч із храмом. У 597 єпископ Григорій перетворив античний храм у христ. базиліку. Первісний вигляд храму було повернуто 1748. Храм Зевса (Юпітера) Олімпійського (Олімпейон; Tempio di Zeus Olimpio, Olympeion; 5 ст.) — один із найбільших доричних храмів, що поступається розмірами лише іонічному диптеру Артеміди в Ефесі. Спорудження храму пов'язане з іст. перемогою сицилійських греків над карфагенянами у битві при Гимері в 480 до н. е. Будівля була суттєво зруйнована 1401 землетрусом. Храм Гери Лацинії (Юнони; Tempio di Nera Lacinia, Tempio di Giunone; 5 ст.) найвірогідніше збудований на честь Посейдона, а не Гери. Був сильно пошкоджений у результаті пожежі наприкінці 5 ст. до н. е. Спеціалісти вважають храм одним із найкращих за якістю в А. Усередині зберігся античний вівтар. Храм Кастора і Поллукса (Діоскурів; Tempio di Castore e Polluce; Tempio dei Dioscuri; 5 ст.) лежав у руїнах, лише 1836 було розчищено тер. і відновлено 3 колони (4-у додали 1856). Ця конструкція стала одним із символів Долини храмів. В А. також розташовані храм Геракла (6 ст.), храм Гекфеста (Вулкана; 5 ст.); храм Ісіді; храм Деметри; святилище Асклепія (Ескулапа; 5 ст.); храм Афіни, що є частиною церкви Санта-Марія-деї-Гречі. Христ. пам'ятки А.: кафедральний собор Сан-Джерландо (11 ст.), церква Сан-Спіріто (кінець 12 ст.), церква Сан-Нікола (1-а пол. 13 ст.), церква Санта-Марія-деї-Гречі (13 ст.), єпископ. палац і семінарія (1574), церква Сан-Лоренцо (17 ст.). Культ. установи А.: театр Луїджі Піранделло (18 ст.), Луккезіанська б-ка та археол. музей. Найвідоміша статуя із колекції музею — т. з. Ефеб із Акраганта (480–470 до н. е.). Статую виконали місцевими майстрами із привізного мармуру. У музеї експоновано колекцію грец. ваз, водостоків у вигляді лев'ячих голів тощо. В А. розташована філія Палермського ун-ту.

Агрідженто. Храм Конкордії

Лит.: Rollin C., Bell J. The ancient history of the Egyptians, Carthaginians, Assyrians, Babylonians, Medes and Persians, Grecians and Macedonians: including a history of the arts and sciences of the ancients. New York, 1870; Maynard J. The Light of Alexandria. Lulu Enterprises Incorporated, 2005.

І. В. Шліхта

Агро... (від грец. *ἀγρός* — поле) — частина складних слів, яка відповідає поняттям «земля», «землеробський» (*агрономія, агрохімія*).

Агроареал (від *агро...* та *ареал*) — ареал елементарний, частина *агроландшафту*, своєрідний агромікроландшафт, тер. агроекол. мікрокомплекс, розташований у межах с.-г. угідь, напр., ріллі, пасовища, сіножаті тощо. А. має своєрідні енерг. та геохім. параметри або показники, які визначають однотипний характер (тренд) просторової варіабельності урожайності с.-г. культур. А. — осн. одиниця класифікації агроландшафтів.

Лит.: Жарінов В. І., Довгань С. В. Агроекологія. Вінниця, 2008.

Агробізнес, аграрний бізнес — сектор *ринкової економіки*, що охоплює вир-во, переробку, розподіл, зберігання та доставку до споживача с.-г. продукції.

Закономірності формування. Поява А. зумовлена об'єктивними чинниками: а) поглибленням поділу праці в сусп-ві, виділенням із с. г. ремісництва, переробної пром-сті, торгівлі, насамперед оптової й міжнр.; б) лібералізацією екон. відносин у нац. економіках і зовн. торгівлі; в) посиленням стабілізаційного впливу фін. інституцій.

Структура А. як сфера підприємництва має чотири складники: 1) підприємницька діяльність, спрямована на забезпечення с. г. засобами вир-ва; 2) власне с.-г. вир-во; 3) зберігання, транспортування, переробка с.-г. продукції, торгівля як сировиною, так і переробленою продукцією; 4) розвиток соц., сервісної, наук., інформац. та ін. інфраструктур, необхідних для ефективного функціонування та розвитку А.

В А. виділяють два підкомплекси: 1) вир-во та реалізація продуктів харчування (продовольчий комплекс); 2) вир-во та реалізація пром. предметів споживання, виготовлених із с.-г. сировини.

Основу А. [у т. ч. і тер. *агропромислових комплексів* (АПК)] формують т-ва, кооперативи, агропром. об'єднання, агрофірми, *агрохолдинги*, фермерські та особисті селянські госп-ва. В Україні нараховується декілька сотень компаній АПК. Простежується тенденція до збільшення ролі та впливу великих агр. госп-в. Серед найбільших компаній, які працюють в укр. агропром. секторі: «Укрлендфармінг», «Кернел», «Мрія», «Миронівський хлібопродукт», «Астарта» та ін.

Функціонування А. функціонує як система інтеграції с.-г. товаровиробників із партнерами, що уможлиблює забезпечення взаємної вигоди в усьому ланцюгові руху продовольства та сировини. У ринковій економіці систему А. становить сукупність відносин і зв'язків галузей АПК. Розвиток А., удосконалення його галузевої і тер. структури сприяє раціональнішому розміщенню вир-ва, ефективному використанню ресурсної бази, покращенню кінцевих результатів його діяльності, забезпеченню продовольчої безпеки країни.

Сучасний стан. У розвинутих країнах в А. задіяно від 20 % до 30 % працездатного населення, а також стільки ж осн. та оборотного капіталу. Найпотужніший АПК сформовано в США, кінцева продукція якого складає 12 % від ВВП, що зумовлено високим рівнем розвитку всієї економіки, а також поглибленням розподілу праці, перерозподілом функцій між сферами А., індустріал. розвитком с. г. У країнах Зх. Європи формування АПК відбувалося на основі загальносвітових зв'язків, що пов'язано з неможливістю забезпечити себе с.-г. сировиною та необхідними засобами вир-ва.

Україна має великий потенціал для розвитку А. Площа с.-г. земель є найбільшою в Європі — 41,5 млн га (70 % тер. країни), з них 32,5 млн га використовуються для вирощування с.-г. культур. Розвитку сектору також сприяють близькість осн. ринків збуту, транспортна інфраструктура (залізниці, автошляхи, порти), постійне зростання світового попиту на продовольчі продукти та альтернативну енергетику, а також наявність порівняно дешевих труд. ресурсів. Наразі в укр. А. осн. напрямки — рослинництво. Загалом спостерігаються як позитивні, так і негативні тенденції. Україна успішно конкурує на міжнар. ринках за експортом соняшникової олії, кукурудзи, пшениці. Найбільше зернових експортується до Китаю, Кореї, Єгипту, Ізраїлю, Ірану, Тунісу, Туреччини. Проте внаслідок екон. реформ, зміни екон. устрою в цілому, форм власності у 1990-ті відбулася значна дезінтеграція у функціонуванні АПК, яка виявилася у значному скороченні вир-ва продукції на всіх підрозділах А., кризі неплатежів, зменшенні посівних площ, деградації с.-г. земель, старінні села тощо. Причини цього: диспаритет цін, непрофесійна агр. політика уряду, зниження платоспроможного попиту населення та ін.

Лит.: Shelman L. Mary. The Agribusiness Systems Approach: Cases and Concepts // International Agribusiness Management AIS. Boston, 1991; Холод Л. С. Система державного регулювання АПК. Москва, 1996; Советов П. М. Государственное управление экономикой агропромышленного комплекса: уч. пособие. Вологда, 2003; Губені Ю. Е. Агробізнес у системі організації сільського господарства // Економіка АПК. 2009. № 7.

Агробіологія (від *агро...* і *біологія*) — комплексна галузь наук. дисциплін і досліджень у *біології*, яка вивчає біол. закономірності, характерні для культ. рослин та свійських тварин, використання їх у рослинництві та тваринництві. А. є розділом експерим. біології, що розробляє теор. основи заходів підвищення продуктивності культ. рослин, домашніх тварин, а також корисних мікроорг-мів. А. виникла і розвивається на межі біолог. і с.-г. наук у зв'язку з потребами і практикою с. г., використовуючи досягнення *генетики*, *фізіології*, *біохімії*, *біофізики*, *молекулярної біології* і ін. А. також включає в себе низку агроном., біол. і с.-г. дисциплін, такі як *селекція*, *насіниництво*, *розведення тварин*, с.-г. мікробіологію, біотехнологію та окремі розділи ін. суміжних дисциплін. А. — це наука про загальні біол. закономірності, що діють в землеробстві. Вона розкриває причини конкретних явищ, якими необхідно управляти при вир-ві с.-г. продукції.

Осн. завданнями А. є: розкриття генетичних і фізіол.-біохім. основ *гетерозису* с.-г. рослин і тварин, підбір батьківських пар при *гібридизації*, використання поліплоїдних форм рослин (див. *Поліплоїдія*), а також вивчення природи штучного *мутажезу*; розробка генетичних і фізіол.-біохім. основ патогенезу і *імунітету* рослин і тварин; детальне вивчення особливостей живлення с.-г. тварин, біохім. і фізіол. процесів лактації, синтезу білків і жирів в орг-мі з метою розробки і вдосконалення норм і раціонів годівлі, підвищення їх м'ясної і молочної продуктивності, поліпшення якості шерсті і підвищення її зборів. Важливими завданнями А. є також вдосконалення хім. і біол. методів контролю бур'янів, хвороб і шкідників, паразитів у відповідних галузях с. г.; підвищення коефіцієнта використання сонячної енергії с.-г. рослинами в процесі *фотосинтезу*, напр., шляхом оптимізації структури посівів; вивчення мікроорг-мів як продуцентів низки важливих органічних сполук (амінокислот, білків, антибіотиків, ферментів і ін.), а також ґрунтових мікроорг-мів, кишкової мікрофлори, розробка біопрепаратів для підвищення родючості ґрунту продуктивності с.-г. культур і тварин та ін.

Лит.: Биологический энциклопедический словарь / Гл. ред. М. С. Гиляров. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1986; Струнников В. А., Шамина А. Н. Лысенко и лысенковщина: особенности развития отечественной генетики // Биология в школе. 1989. № 2; Жимулёв И. Ф. Общая и молекулярная генетика. Изд. 4-е. Новосибирск, 2007; Philip Hunter. The silence of genes. Is genomic imprinting the software of evolution or just a battleground for gender conflict? // EMBO Reports. 2007. Т. 8. № 5; Захаров-Тезехус И. А. Наука о наследственности в кривом зеркале псевдонауки // В защиту науки. 2015. № 16.

Агробіоценоз — угруповання орг-мів у посівах і насадженнях культ. рослин, одна з форм вторинних *біоценозів*; сукупність рослин, тварин і мікроорг-мів, яка виникла та функціонує на окремій ділянці землі завдяки госп. діяльності людини, напр., А. хлібного поля, городу тощо. Для кожного виду культ. рослин характерний певний А. з низкою переважних (домінантних) і постійних (константних) видів. Від біоценозу А. відрізняється тим, що виникає під впливом людини. Відтак йому властивий менш різноманітний видовий склад, у якому домінують культ.

рослини, небагато рослинної тварин і комахи-шкідники, які пристосувалися до життя в с.-г. угіддях. На відміну від первинних біоценозів саморегуляторні процеси в А. різко ослаблені, тимчасову стійкість А. підтримує діяльність людини. А. має складні взаємозв'язки між органами, що його населяють, а також між ними й зовн. середовищем. Вивчення цих взаємозв'язків допомагає спрямувати розвиток А. на користь людини.

Див. також *Фітоценоз*.

М. В. Капштик

Агровиробниче групування ґрунтів — об'єднання окремих контурів видів та різновидів ґрунтів у більші групи (масиви) з близькими агроном. властивостями й рівнем родючості, для яких можна запропонувати однакове с.-г. використання та схожі заходи *агротехніки*. За масштабом узагальнення А. г. г. бувають загальнодерж., регіон. і госп. Загальнодерж. А. г. г. складають для обліку площ ґрунтів за угіддями, групами виділяють за єдністю генет. особливостей і агроном. показників ґрунтів, враховуючи зональні та провінційні умови. Регіон. групування проводять для АР Крим, областей, районів і використовують для рац. розміщення посівів с.-г. культур, розробки систем землеробства, розподілу добрив, хім. меліорантів, *пестицидів* та ін. Госп. групування складають для держ., колектив., приват. с.-г. агроформувань і фермер. госп-в на підставі узагальнення та інтерпретації матеріалів ґрунт. обстежень. А. г. г. є обов'язковим заверш. етапом великомасштабного обстеження ґрунтів кожного госп-ва. Його матеріали є виробничим документом, необхідним для практ. діяльності агроперсоналу, що дає змогу оптимально використовувати ґрунти, меліоранти, добрива, застосовувати рац. систему обробітку та *протиерозійні заходи*.

Розрізняють комплексні (заг.) і спеціалізовані (спеціаліз.) А. г. г. Найпоширеніші — комплексні групування ґрунтів, коли ґрунти об'єднують за сукупністю властивостей, що характеризують їхню потенц. родючість і уможливають на різних масштабах рівнях визначати придатність ґрунтового покриву для вирощування певних с.-г. культур, вирішувати заг. питання землеустрою та землеробства (установлювати межі полів і с.-г. угідь, системи обробітку ґрунту, застосування добрив тощо).

Об'єднання ґрунтів у агрогрупи передбачає дотримання двох гол. принципів: численні ґрунтові відміни необхідно звести до мінімальної кількості агровиробничих груп; виділені агрогрупи повинні істотно відрізнитися між собою агрономічно. Згідно з «Інструкцією до обстеження ґрунтів України» (1957) в агрогрупи об'єднують генетично близькі ґрунтові види, які не належать до одного типу ґрунтоутворення, але подібні за стадією розвитку в межах даного типу.

Ще одним принципом об'єднання ґрунтів у агрогрупи є їхня близькість за умовами залягання та ступенем впливу на них ґрунотвірного процесу. Велике значення має глибина залягання щільного солонцевого (ілювіального) горизонту, гранулометричний склад ґрунту, який визначає водопроникність, водопідймальну здатність, швидкість висихання, вологемісткість, доступність ґрунт. вологи для рослин, швидкість фільтрації та всмоктування води,

тепловий і водно-повітр. режими. Важливий для А. г. г. структурний стан ґрунтів, ґрунт. порода, її будова, гранулометричний і хім. склад, властивості, глибина залягання підстилаючих, особливо щільних, порід.

Літ.: Гнатенко О. Ф., Капштик М. В., Петренко О. Ф., Вітвицький С. В. Ґрунтознавство з основами геології. Київ, 2005.

М. В. Капштик

Агровиробниче районування — поділ тер. на одиниці за агровиробничими умовами, контурами, різновидами, агроном. властивостями і рівнем родючості ґрунтів, для яких можна запропонувати однакове с.-г. використання, відносно однакові прийоми *агротехніки* та заходи підвищення родючості. Проблема вибору концепцій районування постала ще наприкін. 19 ст. Витоки А. р. заклали відображення простору диференціації агроекол. умов у межах тер. з урахуванням екол. ситуації та вимог осн. с.-г. культур, агроекол. оцінювання ґрунтів, оцінки ґрунтів орних земель за придатністю для вирощування основних с.-г. культур по природно-сільськогосподарських районах, систематизації наявних ґрунтових районувань і складання схеми агроекол. районування. Наук. основою визначення придатності ґрунтів для с.-г. культур є природно-сільськогосподарське районування і агровиробниче групування ґрунтів України. За придатністю для вирощування с.-г. культур с.-г. землі диференціюють за п'ятьма класами: 1) найбільш придатні; 2) середньої придатності; 3) обмежено придатні; 4) низької придатності; 5) непридатні. Система районувань включає базові районування (1-й ранг), що надають комплексні відомості про різноманітні властивості та зв'язки об'єкта вивчення. Нижчі ранги диференціюють с.-г. угіддя за конкретними заданими цілями: 2-й — загального (галузевого) характеру; 3-й — часткового; 4-й — конкретного. Зі зниженням таксономічного рівня районувань інформація деталізується, прив'язується до конкретних місцевих умов і розв'язання вузьких прикладних завдань.

Агроґрунтове районування — природно-географ. районування певної тер. залежно від переважних ґрунтів задля оптимального використання земельних ресурсів. А. р. в Україні стало можливим після проведення у 1950–1960-х масштабованого обстеження ґрунтів на площі бл. 45 млн га за єдиною програмою та методикою. Агровиробнича цілеспрямованість А. р. включає клімат, склад і будову ґрунотвірних порід, умови поверхневого і ґрунтового зволоження, напруженість ерозійних процесів, структуру рослинного та ґрунтового покриву та ін. Але осн. показником для А. р. є ґрунтовий покрив. Система А. р. передбачає введення фізико-географ. (ґрунтових) таксономічних одиниць — зона, підзона, провінція, район, підрайон, мікрорайон тощо. Таксономічна система А. р. України включає виділення ґрунтово-біокліматичних поясів як сукупності ґрунтових зон і гірських ґрунтових провінцій, подібних за кліматичними й радіаційними умовами. Україна розташована у межах суббореального (більшість тер.), бореального (Полісся) і субтропічного (частина пд. берега Криму) поясів. Ґрунтово-біокліматичні області — сукупності ґрунтових зон і гірських

провінцій, об'єднані в межах поясу за подібністю умов зволоження й континентальністю, і за спричиненими ними особливостями ґрунтоутворення та ведення землеробства. Всі пояси та області поділяються на фізико-географ. й агроґрунтові зони. Агроґрунтова зона — ареал зональних типів ґрунтів з виділенням агроґрунтових підзон, на тер. яких поширені певні підтипи ґрунтів (Полісся, Лісостеп, Степ). У кожній області виділяють 2–3 агроґрунтові зони. Частина агроґрунтової зони, що відрізняється специфічними властивостями ґрунтів і умовами ґрунтоутворення під впливом абіотичних чинників, наз. ґрунтовою провінцією. Частина ґрунтової провінції з певним типом структур ґрунтового покриву, що характеризується його однотипністю, зумовленою характером ґрунтоутворювальних порід і формами рельєфу, наз. агроґрунтовым округом. Частина округу, що характеризується однотипністю ґрунтового покриву в межах ґрунтових комплексів, наз. агроґрунтовым районом. Гірська ґрунтова провінція — ареал поширення чітко визначених вертикальних ґрунтових зон, які зумовлено комплексом гірської країни в системі ґрунтово-біокліматичних областей. А. р. дає змогу раціонально розміщувати осн. с.-г. культури за зональним ґрунтово-кліматичним принципом.

Лит.: Гринь Г. С. Принципи агроґрунтового районування Української РСР // Агрохімія і ґрунтознавство. 1969. Вип. 12: Агроґрунтове районування України; Назаренко І. І. Польчина С. М. та ін. ґрунтознавство з основами геології. Чернівці, 2006.

Е. Г. Дегодюк

Агроґрунтознавство — один із напрямів розвитку сучас. ґрунтознавства, наближений до потреб с.-г. вир-ва. А. започатковано П. А. Костичевим на противагу географ. ґрунтознавству, яке відстоювали В. В. Докучаєв та його послідовник В. І. Вернадський. А. передбачає обґрунтоване з погляду ґрунтознавства раціональне використання земель в агропромисловому вир-ві. Напрямами наук. досліджень А. є: антропогенез як осн. фактор змін властивостей ґрунтів, ноосферо-генез як основа екологічно безпечного землекористування; теор. й прикладні проблеми управління ґрунтоутворним процесом; вивчення гумусу та його динаміки як інтегрального показника родючості ґрунту; біохім. механізм відтворення гумусу й саморегуляції ґрунтової родючості; теор. та прикладні проблеми регулювання окисно-відновних процесів, кислотності, вбирної здатності, агрофіз. та водних властивостей ґрунтів. Актуальними для А. є також такі розробки: теор. та прикладні проблеми відтворення родючості ґрунтів; агроґрунтознавче обґрунтування землеробських законів оптимуму, мінімуму і максимуму; теор. і прикладні проблеми деградації в богарних, зрошувальних умовах; ерозія та деградація ґрунтів, причини її виникнення та розвитку; агроґрунтознавче обґрунтування ґрунтозахисного, точного та ін. інноваційних систем землеробства; бонітування ґрунтів та якісна оцінка земель; математичне моделювання в агроґрунтознавстві та агрофізиці; прогнозування ґрунтових процесів і режимів, еволюції ґрунтів; стандартизація та метрологія в агроґрунтознавстві й агрофізиці. Див. також *ґрунтознавство*.

Лит.: Левшин В. Управитель или практические наставления во всех частях сельского хозяйства. Москва, 1809; Кауричев И. С. Почвоведение. Москва, 1989; Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. Київ, 1991; Назаренко І. І. та ін. ґрунтознавство. Чернівці, 2008.

Агроекологічне обґрунтування — 1) У сільськогосподарських науках — наукове обґрунтування певної с.-г. діяльності, проекту, підходу тощо. В А. о. йдеться, як реалізувати такий захід, не завдаючи шкоди навколишньому природному середовищу, водночас забезпечуючи оптимальну продуктивність с.-г. вир-ва. А. о. дає змогу ще на етапі планування структури вир-ва (спеціалізації, структури посівних площ, сівозмін, технологій) взяти до уваги агроекол. принципи, що забезпечує збереженість ґрунтів, природних вод, агробіорізноманіття тощо. Напр., А. о. системи сівозмін, А. о. вирощування люцерни, А. о. застосування добрива, А. о. захисту посівів гороху від шкідників тощо.

2) Документ установленого зразка, що видається н.-д. установою відповідно до визначених критеріїв та нормативних показників придатності угідь, які належать до земель с.-г. призначення, і за своїм агроекол. станом відповідають вимогам до спеціальних сировинних зон. Такий документ готують за результатами екол. експертизи для надання статусу спеціальної сировинної зони суб'єктам господарювання.

Агроекологічний моніторинг — частина системи екол. моніторингу, що передбачає контроль за станом прир.-госп. середовища с.-г. призначення, виявлення екол. ніш та об'єктів найбільшого впливу антропогенних негативних чинників.

Агроекологія (від *агро...* та *екологія*) — наука, що вивчає структуру, закономірності функціонування *агроекосистем* на землях с.-г. призначення з метою розробки механізмів та методів управління ними через використання різноманітних агрон. і лісомедіор. прийомів та методів ведення с.-г. вир-ва, що створюють можливості екол. збалансованого використання с.-г. угідь. Заг. мета А. — забезпечення використання біоцено-тичних (див. *Біоценоз*) закономірностей та потенціалу культ. рослинності для підвищення продуктивності та якості с.-г. культур. Завдання А. полягає в забезпеченні умов не тільки для отримання с.-г. продукції, але й одночасного збереження усіх компонентів природних *екосистем* (ґрунтів, природних вод, атм. повітря тощо), біол. різноманіття, а також захисту середовища існування людини та виробленої продукції від забруднення. А. досліджує вплив чинників середовища (абіотичних і біотичних) на продукційний процес, тобто формування структури біол. продукції (урожаю с.-г. культур) в агроекосистемах, які ще наз. *агробіоценозами*. А. ґрунтується на методах і принципах заг. екології та екол. управління, її вважають розділом прикладної (с.-г.) екології. А. — нова галузь знань, що розвивається, тому містить недостатньо обґрунтовані положення та має неповний обсяг заг. і спец. інформації.

Лит.: Жарінов В. І., Довгань С. В. Агроекологія. Вінниця, 2008.

М. В. Капишук

Агроєкопотенціал (від агро..., екологія та потенціал) — різновид оцінювання земельних угідь, узг. комплексна оцінка земельної території с.-г. використання, напр., району чи області за сукупністю різних екол. критеріїв (показників), від яких безпосередньо залежить урожайність с.-г. культур, продуктивність сіножатей, пасовищ, багаторічних насаджень. Визначення А. потрібне для створення збалансованої в екол. та екон. розумінні системи землекористування, обґрунтування розміщення с.-г. культур, розробки сучас. систем землеробства, спеціалізації госп-в у галузі рослинництва, кормовиробництва, овочівництва, плідництва чи виноградарства. А. окремого с.-г. угіддя є складником його прир.-ресурс. потенціалу, що передбачає оцінювання не тільки екол.-екон. якості земельних угідь, але наявність вод., ліс. та ін. прир. ресурсів, здатність відтворювати агробіорізноманіття, рекреац., агротурист., оздоровчі та ін. можливості конкретної території.

Лит.: Жарінов В. І., Довгань С. В. Агроєкологія. Вінниця, 2008.

М. В. Капитик

Агроєкосистема — різновид екосистеми, екол. функц. одиниця *агросфери* зі змінним людиною біогеоценозом, основу якого становлять штучно створені біотичні спільноти на с.-г. угіддях. Займаючи проміжне положення між прир. і штуч. екосистемами, А. відрізняється гіршою саморегуляцією та меншим біорізноманіттям. А. розуміють як прир.-вироб. систему, створену з метою одержання якісної та безпечної с.-г. продукції за рахунок використання відновлювальної здатності енерг.-ресурс. потенціалу компонентів ландшафту. Поліпшенню екол. стабільності А. та підвищенню їхньої здатності до саморегуляції сприяють збільшення біорізноманіття на с.-г. угіддях, зменшення площ ріллі та збільшення відсотка екол. стабільних угідь (ліси, сіножаті, пасовища).

Агрозооценоз — частина штучно створеного людською діяльністю *агробіоценозу*, сформованого за заздогод наміченим планом на місці знищених перед цим природних біоценозів. А. — це сукупність с.-г. та диких тварин у межах однорідної *агроєкосистеми*, що використовується в єдиному господарському режимі. А. включає не лише одних тварин, але й умови середовища, що регулярно підтримуються людиною.

Агрокліматичне районування — виділення тер., які характеризуються агрокліматичними особливостями. Результат А. р. — *агрокліматичні карти* різного масштабу — від світових до окремих адм. районів і госп-в. В агрокліматичних картах виділяють певні таксономічні агрокліматичні одиниці (пояси, провінції, зони, області, райони, підрайони, госп-ва тощо).

А. р. дає наук. обґрунтування для розміщення сучас. сортів с.-г. культур і порід с.-г. тварин, а також систем землекористування в різних кліматичних зонах. Напр., шляхом А. р. виділяють тер. зі сприятливими, задовільними чи несприятливими клімат. умовами для вирощування певної культури і визначають продуктивність клімату в показниках відносної врожайності. Знання агрокліматичних особливостей сприяє

ефективному використанню меліоративно-агротех. заходів.

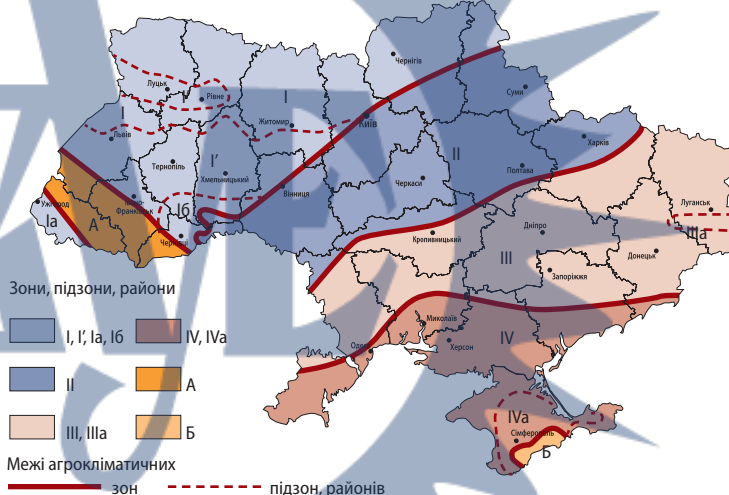
Методика агрокліматичного районування. В Україні районування та оцінка посушливості території здійснюється за інтегральним гідротермічним коефіцієнтом Селянінова (ГТК). ГТК — це показник вологозабезпеченості, або показник умов сприятливості для вирощування с.-г. культур.

$$ГТК = R / 0,1 \Sigma T,$$

R — сума опадів за період з т-рами повітря вище +10 °С; ΣT — сума середньодобових т-р повітря вище +10 °С.

ГТК розраховується як відношення суми опадів за певний вегетаційний період до однієї десятої суми т-р за той же період. Знаменник наближено характеризує випаровуваність. ГТК не використовується для оцінки умов зволоження періоду

Агрокліматичне районування

	Зони, підзони, райони	Гідротермічний коефіцієнт	Сума температур (у градусах)
I	Волога, помірно тепла зона	2,0–1,3	2400–3100
I'	Підзона достатнього зволоження ґрунту	2,0–1,3	2400–2800
Ia	Закарпатський вологий, теплий район із м'якою зимою	1,8–1,3	2600–3100
Ib	Передкарпатський вологий, теплий район	1,8–1,3	2600–2900
II	Недостатньо волога, тепла зона	1,3–1,0	2500–2900
III	Посушлива, дуже тепла зона	1,0–0,7	2900–3300
IIIa	Донецький недостатньо вологий, дуже теплий район	1,0–1,1	3000
IV	Дуже посушлива, помірно жарка зона з м'якою зимою	0,7–0,5	3300–3400
IVa	Передгірний Кримський посушливий, дуже теплий район із м'якою зимою	0,7–0,8	2800–3300
A	Карпатський район вертикальної кліматичної зональності		
Б	Кримський район вертикальної кліматичної зональності		

року, коли середня добова т-ра повітря нижча +10 °С. Крім ГТК, використовується ще низка показників зволоження, серед яких найпоширеніший — сума опадів у відсотках до кліматичної норми.

В Українському науково-дослідному гідрометеорологічному інституті (УкрНДГМІ) опрацьовано нову методику мезомасштабного А. р., засно-

вану на принципах визначення функціональних зв'язків між фізико-географ. властивостями тер. та показниками агрокліматичних ресурсів із використанням математико-картограф. методу (В. П. Дмитренко та ін.).

Агрокліматичні зони України. Тер. України поділяють на 4 осн. агрокліматичні зони, які поступово переходять одна в одну: 1) Полісся — волога, помірно тепла зона; 2) Лісостеп — недостатньо волога, тепла зона; 3) Північний Степ — посушлива, дуже тепла зона; 4) Південний Степ — дуже посушлива, помірно жарка зона з м'якою зимою. Виділяють також 2 зони вертикальної зональності: Кримських і Карпатських гір. Особливості фізико-географ. розташування України зумовлюють значне різноманіття умов для ведення с. г.

Літ.: Агроклиматический атлас Украинской ССР / Под ред. С. А. Сапожниковой. Киев, 1964; Агроклиматический довідник по адміністративним районам Київської області / За ред. Т. К. Богатири. Київ, 1966; Чирков Ю. И. Основы сельскохозяйственной метеорологии. Ленинград, 1975; Краткий агроклиматический справочник Украины. Ленинград, 1976; Дмитренко В. П., Вилькенс А. А., Перелет Н. А., Чекина Т. А. Учет агроклиматических ресурсов при специализации сельскохозяйственного производства Украины // Метеорология и гидрология. 1980. № 2; Берлянт А. М. Картографический метод исследования. Москва, 1988; Гойса Н. И., Дмитренко В. П. Рекомендации и показатели по оценке агроклиматических условий и неблагоприятных явлений в областях УССР. Ленинград, 1991; Використання картографічного методу дослідження для агрокліматичного районування Дніпропетровської області // Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: Географія, геологія. 1998. Вип. 2; Дмитренко В. П., Круківська А. В. Основи мезомасштабного агрокліматичного районування території на засадах математико-картографічного методу // Наук. праці УкрНДГМІ. 2005. Вип. 254.

Агрокліматичні карти — різновид тематичних картогр. матеріалів, що базується на наук. обґрунтованому поділі тер. за агроклімат. умовами вирощування с.-г. культур. А. відображують клімат. умови в їхній взаємодії з об'єктами і процесами с.-г. вир-ва. Осн. показниками для агроклімат. районування є світло-, тепло- та вологозабезпеченість певної тер. Кожний із них визначають відношенням характеристик метеорол. режиму до показників потреби рослин у теплі, волозі тощо в межах від біол. мінімуму до біол. максимуму. Зокрема, вологозабезпеченість визначають співвідношенням між атм. опадами та кількістю вологи, потрібної рослинам на випаровування (*транспірацію*). Крім зазначених, використовують ін. показники, що характеризують сумісність культур із кліматом та їхню продуктивність (напр., тривалість вегетаційного циклу та *вегетаційного періоду*, коефіцієнти продуктивності температури, опадів тощо). За допомогою А. виділяють тер. зі сприятливими, задовільними або несприятливими клімат. умовами для вирощування певної культури, а також визначають продуктивність клімату в показниках відносної врожайності. А. можуть характеризувати весь комплекс агроклімат. ресурсів конкретної тер. або окремі його аспекти: клімат. умови *вегетації* культур, суму активних температур, тривалість вегетаційного періоду, вміст продуктивної вологи в ґрунті, клімат. явища, небезпечні для с. г., напр., карти небезпечних за-

морозків, пошкодження зерна суховіями, повторюваності вимерзання озимини, терміни вегетації культур і проведення с.-г. робіт. А. використовують у плануванні та веденні с. г., що набуває більшої актуальності в умовах зміни клімату і глоб. потепління.

М. В. Канишук

Агрокліматологія — с.-г. кліматологія, розділ *агрометеорології*, що вивчає взаємозв'язки і взаємодію між кліматом та об'єктами с.-г. вир-ва. А. тісно пов'язана з географією (особливо з фіз. географією), агрономією, біологією та ін. науками. Гол. завданням А. є с.-г. оцінювання клімату, агроклімат. районування тер., обґрунтування агротех. заходів для різних клімат. умов з метою найраціональнішого розміщення с.-г. вир-ва. А. досліджує залежність росту й урожайності с.-г. культур від клімат. показників, розподіл цих показників на тер., вивчає несприятливі явища клімату (посухи, суховії, пилові бурі, заморозки та ін.), обґрунтовує заходи для боротьби з ними. Методика А. складається з двох осн. частин: 1) вивчення вимог об'єктів с. г. до клімат. умов (узагальнення даних, зібраних в ін. розділах с.-г. *метеорології*); 2) аналіз наявних на певній тер. агроклімат. умов разом з ін. прир. чинниками (ґрунтовим покривом, рельєфом, гідролог. режимом та ін.), визначення ступеня відповідності даних агроклімат. умов певним групам с.-г. культур і тварин. Найбільшу увагу приділяють ресурсам тепла й вологи, ступеню континентальності клімату, а також якості й повторюваності шкідливих явищ (посух, суховіїв, чорних бур, морозів, заморозків, ожеледі тощо). Велику роль у становленні та розвитку А. як науки в Україні відіграли праці рос. вченого О. Воейкова та укр. — П. Броунова. Вивчаючи агроклімат. аналоги різних країн, О. Воейков дійшов висновку про можливість вирощування у пд. районах Росії субтропічних культур, які раніше там не вирощували (бавовник, чай, бамбук, цитрусові). П. Броунов, працюючи в Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка, вивчав клімат. зональність у зв'язку з ґрунтами та рослинністю. Проблеми А. в Україні досліджували також Г. Висоцький, В. Попов, С. Сапожнікова. В. Попов та С. Сапожнікова розробили основи агроклімат. районування України. Вивчення А. є одним із завдань Укр. гідрометеорол. ін-ту (раніше — Укр. наук.-досл. гідрометеорол. ін-т). Від часу заснування ін-ту (1953) на базі Київ. наук.-досл. геофіз. обсерваторії агрометеорол. дослідження були спрямовані на опрацювання закономірностей впливу гідрометеорол. факторів на стан, розвиток і продуктивність різних галузей с.-г. вир-ва. На поч. 21 ст. вчені ін-ту сформували екосистемну концепцію с.-г. метеорології як гол. методолог. засобу вивчення та узагальнення закономірностей впливу умов середовища на формування врожайності польових культур. Концепція ґрунтується на принципах системного підходу на засадах заг. теорії систем. Із 1920-х А. розвивається в Італії, США, Франції, Аргентині та ін. країнах.

Літ.: Попов В. П. Агроклиматическое районирование УССР // Вопросы агроклиматического районирования СССР. Москва, 1958; Сапожнікова С. А. Некоторые особенности агроклиматических зон Украины // Труды Украинского научно-исслед. гидрометеорологического института. Киев, 1959; Кліматичні ресурси Української РСР

та їх роль в розміщенні сільськогосподарських культур // Розміщення продуктивних сил УРСР. Київ, 1966; Чирков Ю. И. Основы сельскохозяйственной метеорологии. Ленинград, 1975; Дмитренко В. П. Погода, клімат і урожай польових культур. Київ, 2010.

М. В. Капитик

Агрокомбінат (від *агро...* і пізньолат. *combinatus* — з'єднаний, від *combinare* — зв'язувати по два, здвоювати, з'єднувати) — виробниче агропромислове об'єднання або підприємство, що включає декілька спеціалізованих вир-в, пов'язаних між собою технологічно, економічно та організаційно. Займає проміжне становище між корпорацією та концерном. З правами юрид. особи до складу А. входять с.-г. підприємства, підприємства переробної й харчової пром-сті, агросервісні й торговельні підприємства. Для здійснення взаєморозрахунків між підприємствами і формування ефективної кредитної політики А. створює фінансово-розрахунковий центр. В обумовлених договором межах А. делегується функції проведення єдиної тех. політики, матеріально-тех. постачання, реалізації продукції та ін. повноваження. За виконуваними функціями А. збігаються з агрофірмами як видом агропромислового об'єднання. Гол. мета створення А. — встановлення прямих зв'язків між учасниками, усунення посередницьких ланок, скорочення невикористаних витрат та збільшення прибутку, забезпечення фін. сталості його учасників, визначення об'єктивного підходу до розподілу прибутку між учасниками інтегрованого об'єднання, особливого режиму кредитування та оподаткування агропромислової діяльності.

Можливість створення об'єднання підприємств в А. за галузевим і тер. принципами та збереження права юрид. особи передбачена Господарським кодексом України (ст. 70). Осн. орг. етапи, що передують створенню А.: формування ініціативної групи засновників; підбір учасників, які виявили бажання об'єднатися за регіон. або технол. принципом з урахуванням госп. зв'язків, що склалися між суб'єктами підприємницької діяльності, їх виробничого та фін. потенціалу, розроблення стратегії та обґрунтування мети спільної діяльності на перспективу; оцінка фін. стану учасників, конкурентоспроможності продукції, ринків збуту кожного з учасників, заг. фін. оцінка та екон. доцільність створення; визначення інтегратора — гол. підприємства; розроблення механізму координації спільної діяльності учасників впровадженням відповідних управлінських структур; підготовка основної документації для ухвалення рішення про створення А. та його держ. реєстрація. Діяльність А. регулюється Положенням, що включає виробничо-госп., цивільні (договірні) та владно-управлінські правовідносини. Суб'єктивні права та юрид. обов'язки А. відображаються у правовідносинах, що складаються в галузях планування, наук.-тех. прогресу, капітального буд-ва, матеріально-тех. забезпечення, фінансів, кредиту тощо. Такі правовідносини мають констатуючий, узагальнювальний характер, оскільки планування діяльності А. здійснюється «знизу догори», а укладання договорів забезпечується не зобов'язаннями, а екон. заохоченням госп-в. Правовідносини, що виникають за таких заохочень (напр., зустрічного продажу агрови-

Агрокомбінат

робникам дефіцитних товарів тощо), є цивільно-правовими, а не владно-управлінськими, що мають, здебільшого, силу імперативних правових норм, виконання яких обов'язкове для ради, директора, апарату управління та госп-в — учасників А. Обов'язкові до виконання рішення ради щодо внутрішньокмбінатських розрахункових цін на послуги ремонтно-тех., буд. тощо підприємств для госп-в — учасників А.

Дж.: Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV.

Агрокультура (лат. *agricultura* — землеробство) — система прийомів, заходів, спрямованих на підвищення культури *землеробства*, збереження й підвищення родючості ґрунтів, врожайності с.-г. культур.

Агроландшафт — природно-антропогенна ресурсно-відтворювальна та середовище-перетворювальна гео(еко)система, яка є об'єктом с.-г. діяльності і одночасно середовищем існування людини, культ. рослин, домашніх тварин. А. формуються в результаті взаємодії природних тер. комплексів з усіма системами землеробства — організацією тер., інфраструктурою, протиерозійними заходами постійної дії (лісо-смуги, протиерозійні гідротехнічні споруди різних типів), межами полів і сівозмін, польовими дорогами, гідрографічною мережею. А. розглядається також як антропогенний ландшафт, природна рослинність якого на більшості тер. замінена *агроценозами*. Інколи цей термін вживають як синонім сільської місцевості; також

Агроландшафт

його трактують як природний ландшафт, змінений у процесі с.-г. діяльності людини. Сучас. А. — складні системи, які утворені з різних елементів агроєкосистем (рілля, сіножаті, пасови-

Агрландшафт

ща, багаторічні насадження), незначних за площею ареалів лісів, чагарників, лісосмуг, природних лук, боліт, торфовищ і розташованих на їхніх тер. доріг, комунікацій та буд. споруд. А. характеризується екол. нестійкістю порівняно з природними аналогами. Рівновага А. підтримується комплексом заходів орг.-госп., лісомеліоративного, агроном. і екол. спрямування: збільшенням лісистості тер. землекористування, створенням полезахисних, водорегулювальних, прияружних та прибалкових лісосмуг, зменшенням частки рілля у складі с.-г. угідь, впровадженням екол. технологій та органічного вир-ва, залуженням частини угідь природними травами для відновлення біорізноманіття.

Лит.: Мильков Ф. Н. Человек и ландшафты. Москва, 1973; Гродзинский Д. М., Шищенко П. Г. Ландшафтно-екологічний аналіз у меліоративному природокористуванні. Київ, 1993; Николаев В. А., Копыл И. В., Сысусев В. В. Природно-антропогенные ландшафты: учебное пособие. Москва, 2008; Кривов В. М., Тихенко Р. В., Гетьманчик І. П. Основи землевпорядкування. Київ, 2009.

О. Г. Голубцов

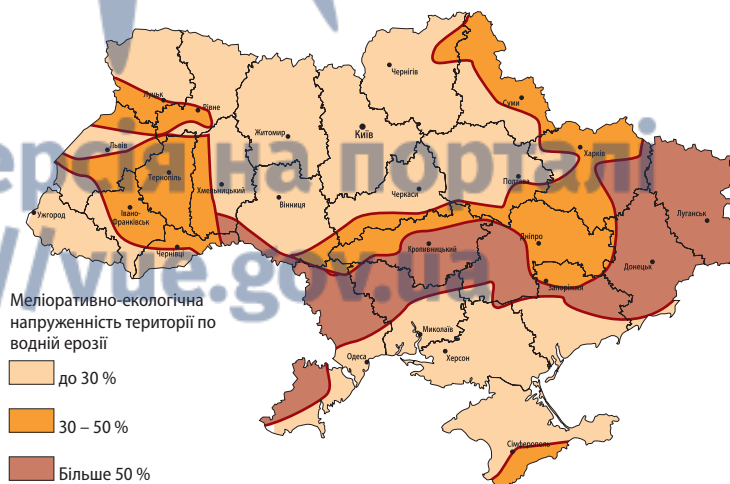
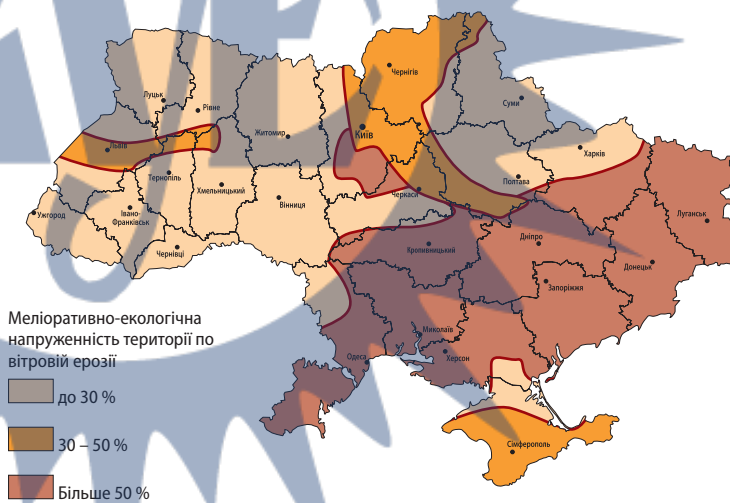
Агролісомеліоративне районування — різновид природно-сільськогосподарського районування, що базується на наук. обґрунтованому поділі тер. на таксономічні одиниці — агролісомеліоративні зони і райони, однорідні за ґрунтово-кліматичними умовами, рельєфом, особливостями ландшафтів тощо.

Методика агролісомеліоративного районування А. р. здійснюється за різними методиками і показниками: а) А. р. за ґрунтово-клімат. умовами (Б. Логінов); б) А. р. за інтенсивністю ерозійних процесів (П. Пастернак, М. Приходько): I — тип умов слабкої інтенсивності, II — середньої, III — високої; в) вітроерозійне А. р. (І. Бучинський): 5 районів (I–V) за ступенем повторюваності і тривалості пилових бур; г) А. р. на фізико-географ. основі, з оперттям на дані про ландшафтно-типологічну структуру тер. і прояви вітрової та водної ерозії (А. Стаднік) та ін.

Тож при проведенні А. р. беруть до уваги різні показники: стан ґрунтів (деградація, опустелювання та ін.), кліматичні умови (водний і тепловий режими), лісорослинні умови, специфіку с.-г. вир-ва, соц.-екон. чинники тощо. А. р. пов'язане і погоджене з іншими районуваннями: природно-сільськогосподарським, ґрунтово-географ., агрокліматичним, агроґрунтовим.

Агролісомеліоративне районування України. А. р. зумовлене різноманітністю типів ґрунтів на тер. України, істотним зменшенням зволоження із Зх. на Сх. і збільшенням тепла з Пн. на Пд. У сучас. А. р. тер. України поділена на 15 агролісомеліоративних р-нів; із них 13 (I–XIII) — у рівнинній частині; 2 (XIV–XV) — у гірській.

На Поліссі переважають дерново-підзолисті ґрунти переважно піщаного та супіщаного гранулометричного складу; хоч тут випадає понад 600 мм опадів на рік. Ці ґрунти погано утримують вологу. У Лісостепу переважають чорноземи типові та опідзолені, темно-сірі опідзолені ґрунти. У зоні Степу типовими є чорноземи звичайні та південні, які сформувалися у найбільш пд. частині Степової зони. У зоні Сухого Степу зосе-

Агролісомеліоративне районування

реджені темно-каштанові та каштанові ґрунти; каштанові ґрунти різною мірою солонцюваті. Ступінь зволоженості тер. (який визначають відношенням сер. кількості опадів до середньорічної інтенсивності випаровування) також суттєво змінюється — від 0,4 (Херсонська обл.) до 1,2 (Львівська, Рівненська. Волинська обл.). У межах кожного агролісомеліоративного р-ну додатково виділено конкретні типи лісорослинних умов, що відображають особливості рельєфу, мех. складу та фіз. стану ґрунту, глибини гумусового горизонту, вмісту гумусу, складу ґрунтоутвірних і підстилаючих порід, ступінь солонцюватості ґрунту, прояви водної чи вітрової ерозії та ін. чинники, на які необхідно зважати під час проектування і здійснення агролісомеліоративних заходів.

Оскільки в різних фізико-геогр. зонах України сформувалися відповідні зональні типи ґрунтів, що поєднуються з інтразональними, то й агролісомеліоративні прийоми та заходи в межах цих тер. суттєво відрізняються.

Значення агролісомеліоративного районування А. р. набуває актуальності у зв'язку із збільшенням посівних площ, зайнятих тех. культурами, недотриманням правил сівозміни, інтенсифікацією тех. і хім. навантаження на ґрунтовий покрив та великими площами деградованих земель. На основі А. р.: а) планують і проектують агролісомеліоративні роботи; б) встановлюють асортимент деревних порід, чагарників і вирощують захисні лісові насадження; в) удосконалюють системи охорони ґрунтів на землях с.-г. призначення; г) застосовують однорідні технології агролісомеліоративних заходів на тих чи тих тер. Згідно з Концепцією розвитку агролісомеліорації в Україні (2013), питання А. р. є одним із пріоритетних для проведення інвентаризації земель, лісовпорядкування, екон.-ефективним засобом у боротьбі з ерозією ґрунтів, повернення до госп. використання порушених земель та створення стійких лісоаграрних ландшафтів.

Лит.: Генсірук С. А. Ліси Українських Карпат та їх використання. Київ, 1964; Генсірук С. А., Бондар В. С. Лісові ресурси України, їх охорона і використання. Київ, 1973; Генсірук С. А. и др. Овраги и пески: Лесоразведение, экология, экономика. Киев, 1985; Генсірук С. А. Регіональне природокористування. Львів, 1992; Генсірук С. А. Ліси України. Львів, 2002; Стадник А. П. Лісомеліоративне районування України як ландшафтно-екологічна основа для створення загальнодержавної оптимізованої системи захисних лісових насаджень // Лісівництво і агролісомеліорація. 2004. Вип. 106; Булигін С. Ю. Формування екологічно сталих агроландшафтів. Київ, 2005; Стадник А. П. Про стан та подальшу розробку наукових основ складових оптимізованої системи захисних лісових насаджень агроландшафтів України // Лісівництво і агролісомеліорація. 2005. Вип. 108; Парпан В. І. Наукові напрями і здобутки Українського науково-дослідного інституту гірського лісівництва імені П. С. Пастернака // Лісівнича академія наук. Наукові праці. 2005. Вип. 4; Парпан В. І. Екологічна лісова комп'ютерна модель Forkome. Івано-Франківськ, 2006; Мігунова О. С., Стадник А. П. Удосконалення агротехніки і розширення асортименту порід для насаджень на засолених і піщано-черепашкових ґрунтах півдня України на лісотипологічній основі // Лісівництво і агролісомеліорація. 2006. Вип. 110; Парпан В. І., Парпан Т. В. Основні принципи сучасної парадигми гірського лісознавства та лісівництва Українських Карпат // Лісівництво і агролісомеліорація.

2008. Вип. 114; Юхновський В. Ю. та ін. Агролісомеліорація. Київ, 2012.

Агролісомеліорація — наука про вирощування захисних лісових насаджень для поліпшення прир. умов росту й розвитку с.-г. рослин. А. належить до групи с.-г. наук про середовище, у якому живуть рослини. Тісно пов'язана з лісівництвом, кліматологією, ґрунтознавством, метеорологією та екологією рослин. Осн. завдання А. — підвищення врожайності с.-г. культур, збереження біорізноманіття на с.-г. угіддях, захист ґрунтів від ерозії та деградації, пом'якшення негативних змін клімату. А. вивчає полезахисне лісорозведення з метою захистити поля, луки та пасовиська від вітр. та вод. ерозії ґрунтів, суховіїв і заметілей; протиерозійне (суцільне або смугами) лісорозведення в ярах, на крутих схилах балок, берегах річок і водойм задля припинення змивів і розмивів ґрунту, занесення мулом вод. джерел, лук, городів тощо; закріплення й захисне заліснення пісків для рац. їхнього використання. У пересічених місцевостях, крім лісівничих заходів, запроваджують протиерозійну контурно-меліор. ґрунтозахисну організацію території, ґрунтозахисну агротехніку (розміщення меж полів і робочих ділянок уздовж горизонталей місцевості, обробіток упоперек схилів, ґрунтозахисні сівозміни, щільовання тощо), терасування схилів, буд-во простих і складних тех. споруд. Захисні лісонасадження, виконуючи меліор. та ґрунтозахисні функції, є водночас додатковим джерелом деревини, дають плоди, тех. сировину, оздоровлюють і прикрашають місцевість, є місцем гніздування птахів. В Україні комплекс меліор. лісонасаджень уперше створив 1809–1835 у Миргород. повіті В. Ломиковський. Перші дослідження впливу лісових смуг на польові культури проводив на Полтавщині у 1880-х І. Базилевич, а в 1890-х на тер. нинішньої Миколаїв. обл. проф. Одес. ун-ту О. Бичихін. Новий етап у розвитку А., розпрацювання її теор. і практ. застосування пов'язані з експедицією Лісового департаменту (1892–1899) під керівництвом В. Докучаєва (Г. Висоцький, П. Зем'ятченський, М. Адамов та ін.), дві досл. ділянки якої — Велико-Анадол. (Маріуп.) і Старобіл. (Деркул.) збереглися досі. Тут було одержано дані про позитивний вплив захисних лісонасаджень на мікроклімат, ґрунт, гідрологічні умови тощо. На основі комплексного вивчення степів учені Докучаєвської експедиції розробили надійні способи вирощування лісу в степу, обґрунтували рац. напрям степ. лісорозведення, а саме — створення захисних лісових смуг на межах полів і суцільних насаджень у ярах і на крутих схилах. Дослідження в галузі А. тривали після входження України до складу СРСР. 1922 створено першу в кол. СРСР Придеснян. протиероз. досл. ст. на Чернігівщині. 1930 на базі кол. Велико-Анадол. ділянки організовано Маріуп. агролісомеліор. досл. ст. (Донец. обл.), а в Харкові за ініціативи Г. Висоцького відкрито Укр. наук.-досл. ін-т лісового госп-ва та агролісомеліорації, у системі якого (1968) було 12 агролісомеліор. і лісових досл. станцій. Дослідження з А. провадять також окремі с.-г. досл. станції, Укр. с.-г. академія та ін. вищі й наук. установи. Вчені-агролісомеліоратори України вивчили біол.-екол. та ценотичні властивості понад 100 деревних і кущ. порід для степ. лісо-

розведення, запропонували найефективнішу структуру позезахисних лісових смуг, розробили механізмовані способи створення лісонасаджень, зокрема на крутосхилах і пісках, а також заходи для посилення позитивного впливу лісонасаджень на мікроклімат, ґрунт, с.-г. культури й тварин, для підвищення сан.-гіг. та декор. значення лісонасаджень, а також їх деревної продуктивності. Досліди у виробничих умовах засвідчили високу ефективність цих лісонасаджень. Урожайність зерн. культур на міжсмугових полях підвищується на 2–3 ц/га, зростає продуктивність тваринництва, припиняється руйнування ґрунтів вітр. та вод. ерозією, непридатні землі залучають до госп. обігу. Від початку 1990-х в Україні здійснюється агр. реформа, що передбачає розпаювання земель с.-г. призначення, передачу землі й майна селянам у приват. власність, формування нових агр. формувань на приват. основі. У той же час створенню механізмів ефективного управління захисними лісовими насадженнями на с.-г. угіддях приділяють недостатньо уваги, що зумовлено: відсутністю ефективної системи стимулювання створення лісонасаджень на с.-г. угіддях, невизначеністю їх належності у процесі розпаювання земель с.-г. призначення; незбалансованістю співвідношення між ріллею та екол. стабільними угіддями — прир. сіножатями, пасовищами та залісненими ділянками; посиленням негативного впливу на агроландшафти та їхню біол. компоненту (зміна клімату, аридизація, техногенне навантаження тощо); погіршенням лісівничого стану захисних лісових насаджень лінійного типу, зменшенням їх площі, ослабленням захисних і меліор. функцій; неефективністю конструкцій зазначених насаджень, що зменшує їх меліор. вплив на с.-г. угіддя; відсутністю завершених систем захисних лісових насаджень лінійного типу; застосуванням спрощених технологій у землеробстві, що послаблюють меліор. вплив захисних лісових насаджень лінійного типу на с.-г. угіддя; зменшенням обсягу створення агролісомеліор. насаджень за останні десятиліття.

Загострення екол. проблем функціонування сучас. агроландшафтів, насамперед, пов'язують із таким використанням земель, що не забезпечує дотримання оптимальних параметрів екол. і соц.-екон. функцій тер., із відсутністю системних меліор. та протиероз. заходів на орних землях, які становлять близько 78% с.-г. угідь. Кількість, лісівничий стан та безсистемне розміщення захисних лісових насаджень не відповідають сучас. вимогам. Водночас практика успішного ведення с. г. в екон. розвинутих країнах свідчить про важливість застосування захисних лісових насаджень лінійного типу як невід'ємного складника сучасного землеробства. У цих країнах на держ. рівні прийняті програми створення захисних лісових насаджень лінійного типу, які фінансують із бюджету, та сприяють заохоченню землевласників до виконання програм на тер. їхнього землекористування. Збереження й охорона орних земель належать до пріоритетів д-ви і є важливою умовою забезпечення збалансованого розвитку агроландшафтів, підвищення врожайності с.-г. культур. Концепція розвитку А. в Україні (2013) окреслила заходи, спрямовані на розв'язання проблеми розвитку А. через покращення лісівничо-меліор. стану захисних лісових наса-

джень лінійного типу та створення на їх основі науково обґрунтованих технологій.

Лит.: Логінов Б. Й. Агролісомеліорація. Київ, Харків, 1950; Агролісомеліорація. Москва, 1966.

Агрометеорологічне обслуговування — забезпечення с.-г. орг-цій, установ і окремих госп-в результатами метеорол. спостережень, агрометеорол. прогнозами, інформацією про умови зростання с.-г. культур і прогнозами щодо їх врожайності. В Україні А. о. здійснює Український гідрометеорол. центр і підпорядковані йому структурні гідрометеорол. підрозділи: Центральна геофізична обсерваторія, Гідрометеорологічний центр Чорного та Азовського морів, Дніпропетровський, Донецький, Львівський, Харківський регіональні центри з гідрометеорології, Вінницький, Волинський, Житомирський, Закарпатський, Запорізький, Івано-Франківський, Кіровоградський, Луганський, Миколаївський, Полтавський, Рівненський, Сумський, Тернопільський, Хмельницький, Херсонський, Черкаський, Чернігівський, Чернівецький обл. центри з гідрометеорології та Дунайська гідрометеорологічна обсерваторія. Осн. завданням А. о. є збирання агрометеорол. інформації та складання прогнозів, що дає можливість, залежно від наявних і очікуваних умов погоди, провадити агротех. й зоотех. заходи, спрямовані на підвищення врожайності с.-г. культур і продуктивності тваринництва. Дані А. о. використовують у с. г., розв'язуючи питання про найсприятливіші строки обробітку ґрунту, сівби і збирання с.-г. культур, про ефективність різних агротех. заходів у певній області у зв'язку з агрометеорол. умовами, а також при районуванні с.-г. культур і просуванні їх у нові райони. Агрометеорол. інформація і прогнози надаються у вигляді спец. агрометеорол. бюлетенів, сезонних оглядів, довідок, попереджень тощо. Найпоширенішою формою агрометеорол. інформації є декадний агрометеорол. бюлетень по тер. Київської обл., декадний агрометеорол. бюлетень по тер. України, агрометеорол. бюлетень за с.-г. рік (по Україні, окремо по Київській обл.), декадна таблиця щоденних метеорол. та агрометеорол. даних по постійному пункту, які готує Український гідрометеорологічний центр. Щодавно у вегетаційний період цей центр надає дані про суми температур по областях (активні, ефективні), дані про декадні вологозапаси у вегетаційний період у шарі 0–20 та 0–100 см за основними с.-г. культурами, оцінку впливу погодних умов та прогноз урожаю с.-г. культур (12 культур) та ін. Також агрометеорол. інформація надається за запитом замовників.

Лит.: Чирков Ю. И. Основы сельскохозяйственной метеорологии. Ленинград, 1975; Краткий агроклиматический справочник Украины. Ленинград, 1976; Дмитренко В. П. Погода, клімат і урожай польових культур. Київ, 2010; Ткаченко Т. Г. Агрометеорологія. Харків, 2015.

М. В. Капитик

Агрометеорологічні прогнози — різновид прогнозів у с.-г. вир-ві, наук. обґрунтоване передбачення змін агрометеорол. умов і їх впливу на об'єкти с.-г. вир-ва. А. п. складаються на основі врахування агрометеорол. спостережень, відомостей про стан с.-г. культур, багаторічних даних про повторюваність явищ і довготермінових прогнозів погоди. До А. п. відносять: прог-

ноз очікуваних агрометеорол. умов, оцінку їхнього впливу на фази розвитку культ. рослин, на різні види с.-г. робіт, обґрунтування агротех. і зоотех. заходів, спрямованих на раціональне використання сприятливих факторів і ефективний захист с.-г. рослин і тварин від шкідливих явищ погоди. А. п. використовують при плануванні технол. операцій та виробничої діяльності. Велике значення мають А. п. стану перезимівлі озимих культур, зволоження ґрунту, готовності ґрунту до обробітки, часу та інтенсивності заморозків, можливого прояву суховіїв, промерзання і відтавання ґрунту, початку сівби, настання фаз росту та досягання с.-г. культур, часу виходу та льоту шкідників. В умовах глобальних змін клімату та потепління, а також виходу України на світові продовольчі ринки особливого значення набувають А. п. оцінки умов вирощування культур, вологозабезпеченості посівів, прогнозування величини врожаїв с.-г. культур та їх якості. Значення агрометеорол. обслуговування зростає з огляду на те, що, попри інтенсифікацію с.-г. вир-ва, у роки з різко аномальними агрометеоролог. умовами валовий врожай с.-г. культур (особливо сортів інтенсивного типу) відчутно зменшується. 65 % втрат нар. госп-ва через несприятливі погодні умови належать с. г. Ці втрати скорочуються за вмілого застосування засобів та методів контролю впливу несприятливих погодних умов на об'єкти с.-г. вир-ва. Перші спроби розробки методів А. п. в Україні відбулися після катастрофічного вимерзання озимини 1927–1928. Н. Низеньков запропонував прилад для вимірювання температури ґрунту на глибині вузла кущення с.-г. рослин, а М. Йовенко розробив методику взяття монолітів та відрощування озимини з метою встановлення стану її перезимівлі. Ці дослідження продовжив В. Попов та В. Лічікакі у Київ. геофіз. обсерваторії. Метод А. п. перезимівлі озимих культур широко застосовують оперативні підрозділи гідрометеорол. служби країни.

Розробкою нових методів А. п. займаються в Українському гідрометеорологічному центрі, Українському гідрометеорологічному інституті, регіональних гідрометеорол. центрах, Одеському державному екологічному університеті. Гідрометеорол. обслуговування нар. госп-ва в Україні, у т. ч. А. п., забезпечує Департамент гідрометеорології у Міністерстві екології та природних ресурсів України. Йому підпорядковані обласні гідрометеорол. центри, бюро погоди, Український гідрометеорологічний ін-т та ін. Обласні гідрометеорол. центри керують роботою гідро- та агрометеорол. станцій та постів.

Лит.: Борисоглебский Г. И., Вериги С. А., Кириличева К. В. Руководство по составлению агрометеорологических прогнозов. Ленинград, 1962; Лічікакі В. М. Клімат і озима пшениця в УРСР // Озима пшениця на Україні. Київ, 1965; Божко Л. Ю., Барсукова О. А. Конспект лекцій з дисципліни «Агрометеорологічні прогнози». Одеса, 2010.

М. В. Капичук

Агрометеорологія — розділ метеорології, що вивчає метеорол., кліматичні та гідрол. умови в їхньому взаємозв'язку з об'єктами та процесами с.-г. вир-ва. А. включає агрогідрологію, методи агрометеорол. вимірів (наземні, авіаційні та космічні), агрометеорологічні прогнози. А. тісно пов'язана з біол., геофіз. та агроном. науками. Серед осн. напрямів досліджень — розробка фіз.-мат. теорії продуктивності агроєкосистем; математичне моделювання систем «ґрунт — рослина — атмосфера» та «погода — урожай»; удосконалення та розробка нових довгострокових прогнозів врожайності с.-г. культур; розробка методичних основ агрометеорол. обґрунтування технології землеробства, оцінки й прогнозування строків розвитку та чисельності шкідників і хвороб с.-г. культур; агрокліматичне обґрунтування меліоративних заходів; впровадження автоматизованої системи збирання й обробки агрометеорол. інформації, а також нових наземних дистанційних методів спостережень. У Рос. імперії, до складу якої входила й Україна, А. почала розвиватися з кін. 19 ст. Засновниками її були О. І. Воейков (географ і кліматолог, чл. кор. Петерб. АН) і П. І. Броунов, які розробили програму агрометеорол. спостережень, поклали початок створенню мережі агрометеорол. станцій і постів, а також обґрунтували необхідність паралельних спостережень за метеором. умовами та станом с.-г. культур. П. І. Броунов організував Придніпровську мережу метеорол. станцій. О. В. Клоsovський на базі метеором. станцій Пд. Зх. Росії запровадив 1886 спостереження за розвитком с.-г. культур. О. О. Ізмайльський у Херсоні створив агрометеорол. станцію. Регулярні агрометеорол. спостереження почали проводитись з 1920-х. Значний внесок у розвиток А. зробили вчені рад. періоду, зокрема укр. — О. М. Кекух, В. М. Лічікакі, М. Г. Йовенко, О. Р. Константинов, В. П. Дмитренко, М. І. Гойса, І. Г. Грушка (Укр. регіональний н.-д. гідрометеорол. ін-т); К. Г. Мухина, М. Я. Шевченко (Одес. гідрометеорол. ін-т) та ін. Дослідження вчених України спрямовані на вивчення впливу гідрометеоролог. факторів на стан і продуктивність осн. с.-г. культур у богарних та зрошуваних умовах землеробства республіки, на розробку методів агрометеорол. прогнозів та інформації для оперативного обслуговування с.-г. вир-ва тощо. Забезпечення с. г. агрометеорол. інформацією покладено на Український гідрометцентр і його регіональні відділення. Наук. дослідження з А. в Україні ведуться в Українському гідрометеорол. ін-ті ДСНС України та НАН України (УкрГМІ), Центральній геофізичній обсерваторії, Гідрометеорол. центрі Чорного та Азовського морів, Одес. держ. екол. ун-ті, у низці аграрних ун-тів країни.

Лит.: Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти: Сборник. Ленинград, 1970; Шувльгин А. М. Агрометеорология и агроклиматология. Ленинград, 1978; Чирков Ю. И. Агрометеорология. Ленинград, 1979. Дмитренко В. П. Погода, клімат і урожай польових культур. Київ, 2010; Ткаченко Т. Г. Агрометеорологія. Харків, 2015.

Н. І. Синицина

Агрономічні руди — мінеральна сировина, гірські породи й мінерали, що використовуються у с. г. як добрива, засоби хім. меліорації або як сировина для виготовлення пестицидів, мінеральних добрив та меліорантів. Відповідно до класифікації за хім. складом виділяють 8 груп А. р.: азотні, фосфорні, калійні, вапнякові, гіпсові, органічні, магнієві та руди, що містять мікроелементи. Найважливішими з А. р. є ті, що містять осн. елементи мінерального живлення рослин — азот, фосфор та калій. Складові частки

Агрометеорологічні прогнози. Метеостанція Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва

таких руд прямо використовуються рослинами як елементи живлення, тому вони називаються прямими. До таких руд належать *фосфорити, апатити, віваніти* (усі три містять фосфор), калійні солі (*сильвін, карналіт, полігаліт* та ін.), природні *селітри*, сірчаний колчедан та природна *сірка* тощо. Другорядними наз. руди, що сприяють нормалізації реакції середовища, покращенню структурного стану і комплексу фіз. та фіз.-хім. властивостей ґрунтів. До другорядних руд належать хім. меліоранти (*вапно, вапняки, крейда, мергелі, доломіти*) тощо (див. *Вапнування ґрунту*), ангідрит, *гіпс, вермікуліт, бентоніти, цеоліти*. Речовини, які в пром-сті використовують у більших кількостях, ніж у с. г., до А. р. не відносять. Це переважно мінеральна сировина, що містить мікроелементи, а також *залізо, натрій, хлор, кремній* тощо. До А. р. не відносять також мінеральну сировину, що містить *миш'як, фтор, ртуть*.

Тер. України багата на А. р. Джерелом фосфорних добрив в Україні є апатити, фосфорити, фосфат-шлаки Керченських залізних руд та торфовіваніт. Мінералів, що містять фосфор, відомо загалом понад 150. Але до А. р. належать лише деякі з них. Більша частина (96%) мінерального фосфору в земній корі перебуває у формі мінералу апатиту. В Україні розташоване одне з найбільших у Європі Новопоплавське родовище апатитів (побл. с. Новопоплавка Чернігівського р-ну Запорізької обл.). Фосфорити — осадові гірські породи, що містять не менше 8% P_2O_5 . Різноманітніший склад і властивості фосфоритів обумовлені способом їх утворення і формами залягання. Фосфоритиносних басейнів на континентах Землі достатньо. У багатьох областях України (Харківській, Чернігівській, Донецькій, Сумській, Івано-Франківській, Вінницькій, Хмельницькій) та в АР Крим є запаси фосфоритів, які використовують як сировину для вир-ва фосфоритового борошна із вмістом P_2O_5 16–17%, а також для виготовлення суперфосфату. Поклади віваніту, що є закисною формою фосфоритового заліза та містить 33% P_2O_5 , прив'язані тільки до низинних боліт із заростями вільхи або рудого моху (*гіпнума*). Найпоширеніший віваніт у місцях залягання низинних боліт Львівської, Волинської, Тернопільської, Житомирської, Київської, Чернігівської, Сумської та Харківської обл. На Керченському п-ові виявлено значне скупчення цієї руди в родовищі залізних руд. Азотні добрива добувають з *природних газів* та газів коксівного вугілля. Калійні добрива виробляють з калійних солей (калійних руд). Загалом відомо 10 видів калійних руд, що містять у значній кількості хлориди та сульфати калію з іншими домішками. У с.-г. вир-ві як добрива використовують сирі калійні подрібнені мінерали — солі (*сильвініт, кайніт*) та концентровані продукти, виготовлені з калійних руд (хлористий калій, сульфат калію). Хлористий калій — основна форма калійних добрив під культури, що не страждають від хлору у ґрунті. До таких належать зернові, а також тех. культури (цукровий буряк, коноплі, бавовник), деякі овочі. Для картоплі, гречки, конюшини, плодівих та цитрусових хлористі добрива не дають позитивного ефекту і навіть шкідливі, бо знижують якість продукції. Найважливіше калійне родовище в Україні — Прикарпатський калієносний район простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх.

на 300 км. Головні родовища цього району — Стебницьке і Калуш-Долинське. Стебницький калійний комбінат випускає калій-магнезій, Калуський переробляє сильвінітову руду і випускає хлористий калій, а також добриво з назвою «калушит» ($K_2SO_4 \cdot CaSO_4 \cdot 7H_2O$), що містить близько 29% K_2O . Мікродобрива виготовляють з руд *міді, бору, цинку, кобальту, молібдену* та ін. Для вапнування ґрунтів використовують карбонатні породи, промислові запаси яких в Україні сягають 30 млрд т, а запаси гіпсу — 1,4 млрд т. Як добрива використовують також торфи, що містять 10% P_2O_5 . Вони є цінними для вир-ва компостів. Останнім часом у с.-г. вир-ві використовують бентонітові глини, вермікуліт, цеоліт, які не тільки містять цінні хім. елементи, необхідні для живлення рослин, але й поліпшують фіз. властивості ґрунту.

Лит.: Бок І. І. Агрономические руды. Алма-Ата, 1965; Лазаренко Є. К., Коваленко Д. Н. Агрономічні руди України. Львів, 1966; Ігнатенко О. Ф. та ін. Ґрунтознавство з основами геології. Київ, 2005.

М. В. Канишук

Агрономія (від *агро...* і νόμος — закон) — наука про закони землеробства, різновид агр. виробничої діяльності; у широкому розумінні — наук. основи с.-г. вир-ва; сукупність наук. і практич. заходів щодо вирощування рослин, раціонального використання с.-г. угідь, підвищення родючості ґрунтів і врожайності с.-г. культур. Теор. основою А. є біол. науки, що вивчають заг. закони росту і розвитку с.-г. рослин (*агробіологія, фізіологія рослин, генетика, селекція, цитоембріологія, геохімія* та ін.). До А. належать ще групи наук, що вивчають вирощування рослин (землеробство загальне, *рослинництво*); середовище розвитку с.-г. рослин і методи докорінної зміни цього середовища (*агрогеологія, ґрунтознавство, агрохімія, захист ґрунтів від ерозії*); осушення і зрошення земель (*агроеліорація, агролісомеліорація*); захист с.-г. рослин (ентомологія с.-г. і лісова, *фітопатологія, засоби і методи контролю хвороб і шкідників с.-г. рослин та бур'янів; карантин с.-г. рослин*) та ін.

А. зародилася в стародавній Греції і Римі. Основи наук. А. почали закладати і розвиватися у 18 ст. На той час вона містила теор. і практ. знання з усіх галузей с. г. У розробленні осн. положень А. велику роль відіграли Ж. Буссенго, Г. Гельрігел, Ю. Лібіх, а також рос. вчені М. Ломоносов, А. Болотов, І. Комов, В. Докучаєв, П. Костичев, І. Стебут, Д. Менделєєв, К. Тимірязєв, В. Вільямс, Д. Прянишников та ін.

В Україні дослідження з А. ведуться від поч. 19 ст. і пов'язані з іменем В. Каразіна (працював на Харківщині) та роботою Нікіт. ботан. саду в Криму. Велике значення для розвитку с.-г. науки в Україні мали експедиції, які очолював В. Докучаєв, для вивчення ґрунтів Полтавщини та ін. районів України. Розвиток А. в Україні пов'яз. із розвитком цукробуряк. вир-ва і роботою губернських та повіт. земств, які організували дослідні станції, де розвивалася земська А. Інтенсивності А. набуває після заснування Херсон. земством Ін-ту повіт. і губерн. земських агрономів. Значну роль у розвитку с.-г. науки в Україні відіграли Полтав. дослідне поле (засн. 1884) і створена (1910) на його базі Полтав. с.-г. дослідна станція. Розроблені в Полтав. дослід. станції способи обробки ґрунту і внесення добрив

лягли в основу тодішньої системи землеробства. Пізніше створено Носів., Уман., Харків., Херсон., Катеринослав., Одес. та ін. дослідні станції. Перед Першою світовою війною в Україні було понад 50 досл. полів і станцій та 8 контрольно-насінневих станцій, а також дві мережі дослід. полів із центром у Києві: Всерос. т-ва цукрозаводчиків і Київ. т-ва с. г. Діяли всерос. та всеукр. агроном. т-ва, а згодом повіт. та місцеві. Одним із найважливіших досягнень А. в Україні кін. 19 — поч. 20 ст. була розробка класифікації парів, способів обробітку ґрунту і внесення добрив. О. Ізмайльський, віце-президент Полтав. с.-г. т-ва, запропонував наук. агротех. методи боротьби з посухою, які дістали визнання тільки в наш час. А. Зайкевич у мережі Всерос. т-ва цукрозаводчиків розробив рядковий спосіб внесення добрив під час сівби цукр. буряків. Цінні дослідження із питань живлення цукр. буряків провів О. Душечкін, який 1907 довів потребу внесення добрив з осені під оранку і навесні в рядки. 1918–1929 створено мережу метеорол. служб. Складено першу зведену карту ґрунтів України; видано 10 томів «Матеріалів досліджень ґрунтів України». Укр. селекціонери створили низку високоцінних сортів с.-г. культур («українка», «кооператорка» та ін.). 1927 за єдиною програмою працювало 35 н.-д. станцій. Розвитку А. сприяли Другий відділ УАН, *Сільськогосподарський науковий комітет України*, що видавав «Труди», а також важливі праці: «Ботанічно-географічна районізація України» (1925), та розпочав видання кн. «Флора України». Київ., Харків. та Одес. с.-г. ін-ти також видавали свої наук. записки. На 3х. Україні діяло т-во «Сільський господар», яке видало понад 180 фахових книг, випускало часописи й календарі (1928–1944 — щорічно); 1927 утвор. Т-во укр. агрономів. Діяла Агроном. комісія при НТШ. Вагомий внесок у розвиток А. зробили мікробіолог С. Виноградський; ґрунтознавці: К. Гедройц, О. Набоких, Г. Махов; ботанік О. Яната; організатор і зав. мережі досл. полів (1900–1918) С. Франкфурт; автор праць з генетики А. Спангін; у повоєнний час — А. Василенко, Л. Гребень, М. Гришко, О. Соколовський, Є. Зверозомб-Зубовський, В. Старченко та ін. У сучас. Україні н.-д. робота з питань А. проводиться у ін-тах УААН, с.-г. вишах, на біол. ф-тах ун-тів. Укр. вчені мають значні досягнення у виведенні нових, високопродуктивних сортів с.-г. культур (В. Юр'єв, Ф. Кириченко, В. Ремесло, П. Гаркавий, В. Козубенко, О. Коломієць та ін.). Широко відомі дослідження укр. вчених з питань виноградарства (С. Мельник, Г. Боровиков), лісівництва й полезахисних лісонасаджень (Є. Алексеев, П. Погребняк, Д. Воробієв), насіннєзнавства та с.-г. екології (М. Кулешов). Проведено суттєве обстеження ґрунтів України (М. Крупський та ін.). Вивчено ґрунтові й агротех. умови ефективного використання різних видів і форм мінерал. добрив (Б. Рождественський, О. Глянцев, П. Власюк, В. Дмитренко, Ю. Кудзін, М. Крупський, А. Бука, Г. Дуда, Б. Носко та ін.). Винайдено раціональні способи виготовлення та використання органічних добрив. Досліджено особливості органічно-мінеральної системи добрив, яку тепер широко застосовують у с.-г. вир-ві (А. Лазурський та ін.).

Наук. мережа з А. в Україні на поч. 21 ст. налічує понад 40 н.-д. установ НААН і держ. досл. стан-

цій, 10 галузевих досл. станцій, 15 вишів агр. профілю. В Україні проводиться велика робота щодо піднесення заг. культури землеробства, впровадження енерго-, ресурсозберігальних технологій обробітку ґрунту та ефективного застосування мінеральних добрив, активного впровадження у вир-во досягнень науки та передового досвіду.

Літ.: Вербин А. А. У истоках отечественной агрономии. Москва, 1955; Власюк П. А. Досягнення сільськогосподарської науки за роки радянської влади. Київ, 1957; Власюк П. А. Досягнення ґрунтознавчої науки на Україні. Київ, 1964; Агрономия: Сб. ст. Киров, 1971; Ковтун Ю. И. Инженерная агрономия. Киев, 1988; Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України. Київ, 1991; Дегодюк Е. Г. Еколого-техногенна безпека України. Київ, 2006; Овсинский И. Новая система земледелия. Киев, 2010; Носко Б. С. Сторінки історії агрохімічних досліджень в Україні. Харків, 2015.

Агропромислова інтеграція — органічне поєднання і взаємодія с. г. з пром.-стю, яка переробляє с.-г. сировину та ін. суміжними галузями матеріального вир-ва. Мета А. і. — зростання обсягу та підвищення ефективності вир-ва і переробки с.-г. продукції, розв'язання соц. та екон. проблем міста й села. За соц.-екон. сутністю А. і. є специфічною формою тер.-виробничого міжгалузевого комбінування, коли підприємства різних виробничих галузей із відокремленими технол. процесами об'єднуються з метою зосередження в єдиній системі процесів вир-ва, переробки, зберігання й реалізації продукції. Характеризується наявністю тісних і стійких функціональних (технол.) зв'язків між окремими ланками (підприємствами, вир-вами), спільністю виробничої і соц. інфраструктури. За типом галузевого комбінування розрізняють інтеграцію вертикальну (поєднання взаємопов'язаних стадій виробничого процесу — від вир-ва сировини до одержання готової продукції) і горизонтальну (поєднання підприємств, що виробляють однорідну продукцію, або вузькоспеціалізованих підприємств з однаковими функціями).

Літ.: Агропромышленная интеграция в условиях научно-технического прогресса. Киев, 1984; Балабанов Г. В. Территориальная сегментация продовольственного рынка Украины. Зернопродуктовый комплекс Украины: структура и территориальная организация. Киев, 1999.

А. С. Івченко

Агрорадіоекологія — розділ наземної радіоекології, який вивчає закономірності міграції радіонуклідів біол. ланками довкілля та вплив іонізуючих випромінювань на орг-ми, їх *популяції* та угруповання — агробіоценози та на основі екосистемного підходу обґрунтовує принципи ведення і функціонування агропромислового вир-ва на тер. з підвищеним вмістом радіоактивних речовин. Метою А. є розроблення заходів, які мінімізують залучення радіонуклідів у біол. кругообіг, зниження вмісту радіоактивних речовин у рослинних і тваринних орг-мах і, як результат, у продукції рослинництва та тваринництва.

Два найважливіші напрями в А. — вивчення поведінки радіонуклідів в агроекосистемах та їх компонентах (ґрунті, рослинному покриві, тваринах) і впливу іонізуючого випромінювання на агробіорізноманіття і людину.

Літ.: Schultz V., Klement. A. W. Radioecology. New York, 1963; Гудков І. М., Вінничук М. М. Сільськогосподарська

радіобіологія. Житомир, 2003; Славова Т. В. Внесок академіка Прістера Б. С. в становлення та розвиток сільськогосподарської радіоекології // Історія науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць. Вип. 13. Київ, 2003; Славова В. П., Біденко В. М. та ін. Сільськогосподарська радіобіологія з основами радіоекології. Житомир, 2015; Прістер Б. С. Вплив еколого-грунтових умов на формування радіаційної ситуації на територіях забруднених унаслідок аварії на ЧАЕС // Агроекологічний журнал. 2016. № 1.

Агросфэра — одна зі сфер взаємодії *літосфери* з живими орг-мами та людською діяльністю, частина поверхні Землі, сукупність тер., на яких домінують культ. рослини, свійські тварини, оброблювані земельні угіддя і пов'язані з ними орг-ми (бур'яни, комахи, гриби, мікроорг-ми, віруси, тваринний світ тощо). А. завжди перебуває під впливом с.-г. (агропромислової) діяльності людини. До А. входять орні землі, луки, сіножаті, пасовища, лісосмуги, сільські поселення. А. містить усі типи *агроландшафтів* і *агробіоценозів*. Створена й існує завдяки розуму й діяльності людини, тому є не лише геобіологічною, але й соц. категорією. Подальший розвиток А. має бути спрямований на збереження і раціональне використання не лише природних ресурсів і біорозмаїття, але й *біосфери* загалом, на гармонізацію стосунків між природою та сусп-вом.

Агротэхніка (агротехнологія) — система агро-технол. заходів, спрямованих на вирощування ресурсно-забезпеченої економічно обгрунтованої урожайності с.-г. культур за збереження і розширеного відтворення родючості ґрунту, захисту його від ерозії, екологічної безпеки довкілля і вирощеної продукції. А. об'єднує меліоративні заходи, мех. обробток ґрунту, застосування добрив, підготовку насіння, сівбу, догляд за посівами з контролем бур'янів, шкідників і хвороб, збирання урожаю, післязбиральне дооброблення та зберігання вирощеного врожаю. Раціональна А. ґрунтується на забезпеченні вирощування с.-г. культур у відповідні фази їх розвитку основними факторами життя в оптимальній кількості і співвідношенні. Найважливіші особливості раціональної А. — її комплексність і диференціація. Методичне обгрунтування комплексності випливає із законів землеробства незамінності факторів життя рослин і одночасна присутність їх в оптимальній кількості для досягнення ресурсного забезпечення урожайності вирощуваних культурних рослин. Диференціація А. обумовлена дією закону обмежувального фактора. У конкретних екол. умовах А. повинна враховувати фактор, що присутній у мінімумі, і спрямовувати заходи на його подолання. А. диференціюють також залежно від ґрунтових природних умов, біол. особливостей сортів культ. рослин, їх госп. призначення, наявності тех. засобів, застосування меліоративних заходів і засобів, поширення на полях бур'янів, шкідників і хвороб, застосування пестицидів.

Лит.: Гудзь В. П. та ін. Землеробство. Київ, 2010.

Ю. П. Манько

Агротехсервіс — науково-методичне та матеріальне обслуговування агротехнологій. Функцію науково-методичного забезпечення вітчиз-

няних агротехнологій у вироб. умовах виконує система н.-д. галузевих установ і ВНЗ, координуваних Національною академією аграрних наук України, Міністерством освіти і науки України, Кабінетом Міністрів України. Істотну роль у такому забезпеченні відіграють також наук. підрозділи вітчизняних і зарубіжних комерційних приватних фірм. З розвитком ринкових відносин в агр. секторі економіки пріоритет у забезпеченні с.-г. підприємств тех. і матеріальними засобами належить приватним комерційним і вироб. фірмам вітчизняного і зарубіжного походження.

Згідно з наявною практикою заводи — виробники техніки у гарантійний період повинні здійснювати її тех. обслуговування через свої сервісні центри. Деякі заводи, особливо тракторні, організували в окремих областях *опорні пункти* й *ремонтно-обслуговувальні станції*, на яких здійснюється фірмове обслуговування реалізованої техніки на ремонтній базі *аграрно-промислового комплексу* і довгостроковий договірний

Агротехсервіс.
«Тавричанка» — сіялка
універсальна (Херсонський
машинобудівний завод)

основі. У деяких областях створено регіон. центри при спеціалізованих майстернях і заводах концерну «Агротехсервіс» з фірмовою торгівлею та обслуговування с. г. Фірмове обслуговування передбачає дозбирання, передпродажне техобслуговування, обкатку і доставлення в госп-во техніки, придатної для негайного використання;

Агротехсервіс. Комбайн
КЗС-9-1 (Херсонський
машинобудівний завод)

навчання правилам експлуатації, обслуговування, ремонту і зберігання нової техніки; техобслуговування, поточний і капітальний ремонт техніки та її складових частин; доставлення машин і обладнання госп-в на ремонтні підприємства та їх повернення госп-вам; забезпечення

Агротехсервіс. Трактор ХТЗ-150К-09-25

госп-в запасними частинами, ремонтними матеріалами і ремонтним обладнанням; модернізацію машин та обладнання під час експлуатації; придбання для ремонту і наступну реалізацію відремонтованих машин; розбирання списаної техніки з відбором деталей, придатних для подальшого використання або відновлення; тех. переозброєння госп-в; наук. та інформ. забезпечення госп-в для підвищення ефективності використання техніки. У великих аграрних формуваннях, або *агрохолдингах*, функціонує власна система агротехсервісного забезпечення. Кожний агрохолдинг складається, зазвичай, з декількох кластерів, розташованих на значній відстані один від одного. З центрального пункту керування здійснюється контроль за кожним тех. засобом. Для цього використовують спеціальні системи на базі глобальної системи визначення місцезнаходження — Global Positioning System (GPS). Ця супутникова навігаційна система дає змогу визначати координати, швидкість і напрямок руху об'єктів у будь-якій точці земної кулі, в будь-який час доби, за будь-якої погоди. Коли виявляються якісь негаразди з технікою, що працює на полі, інформація оперативно передається диспетчеру відповідного підрозділу. У кожному підрозділі є свої відповідні тех. центри для обслуговування і ремонту техніки. Переваги системи фірмового обслуговування дає для с.-г. підприємства такі: оперативне техобслуговування, надійне забезпечення запасними частинами, ширший діапазон використання техніки, удосконалення технології її ремонту, краща підготовка і підвищення кваліфікації кадрів, своєчасне одержання інформації про тех. зміни та удосконалення техніки, прямий зв'язок через сервіс-центр із заводами-виробниками. Від такої системи має певні вигоди і завод-виробник. Зокрема, він з перших рук регулярно одержує інформацію про надійність своїх виробів, може більш точно визначити потребу споживачів у техніці, запасних частинах, що дає гарантію реалізації своєї продукції і є важливим у ринкових умовах. Останнім часом у зв'язку з формуванням малих і фермерських госп-в дедалі більшого значення набуває орг-ція прокату техніки. Це одна з форм забезпечення с.-г. підприємств необхідними тех. засобами. На прокат доцільно брати передусім спеціалізовану техніку, яку госп-вам не варто придбавати через її високу вартість. Для цього організують районні або

міжрайонні машинно-технол. станції (МТС). Велике значення в такій системі виконання робіт має організація реклами послуг МТС. Великі аграрні формування також надають агротехсервісні послуги для дрібніших госп-в.

Лит.: Управління аграрними виробничими ресурсами. Київ, 1996; Мосіюк П. О. та ін. Економіка і організація аграрного сервісу. Київ, 2001; Наукова концепція адаптації служби аграрного сервісу до умов ринкової економіки. Київ, 2002.

Ю. П. Манько

Агротип — агрофітоценоз або посів у конкретних ґрунтово-кліматичних умовах одного типу польових культур разом з певною сукупністю бур'янів; за видовим складом останніх роблять висновки про екол. умови, рівень та особливості агротехніки, історію використання поля. Виділяють також поняття «А. бур'янів» як специфічну сукупність бур'янів у межах ценоіндикаційного комплексу, що формується в посівах одного типу польових культур у певних ґрунтово-гідрол. умовах агротипол. району.

Агрофація — технологічна ділянка; просторово однорідна ділянка землі в межах окремого поля певної сівозміни. Виділяється на базі спеціально проведеної екологічної експертизи. Дія осн. агрофакторів в А. відносно однакова.

Агрофізика — наука про застосування в с. г. фіз. методів досліджень зовн. умов росту і розвитку рослин, фіз. основи формування врожаю. А. вивчає фіз., фіз.-хім. та біофіз. процеси в системі «ґрунт — рослина — діяльний шар атмосфери», осн. закономірності продукційного процесу, розробляє наук. основи, методи, тех., математичні засоби і агрозаходи з раціонального використання природних ресурсів, підвищення ефективності та стійкості *агроекосистем*, землеробства і рослинництва в польових і регульованих умовах, тобто у відкритому і закритому ґрунті.

Формування А. як науки почалося наприкінці 19 ст. (праці В. Докучаєва, К. Тімірязєва, П. Костичева, С. Измаїльського, О. Дояренка, В. Вільямса, Н. Качинського, О. Роде та ін.). Значний внесок у розвиток А. внесли роботи Е. Рассела (Велика Британія), В. Шоу (США) та ін. зарубіжних учених. Відомі дослідження вчених у колішньому СРСР з проблем «світло і рослина», «тверда фаза ґрунту як основа його фізичного режиму», «вода в ґрунті», «аерація ґрунту», «мікроклімат у посівах культур» та ін. Результати агрофіз. досліджень спрямовані на поліпшення структури ґрунту (аж до створення штучної структури за допомогою полімерів), досягнення оптимальної щільності ґрунту для розвитку рослин, регулювання процесів формування запасів вологи в ґрунті, її міграції та доступності для рослин, розробку спеціальних речовин для зменшення втрат вологи через випаровування. Одна зі сфер А. — вивчення газообміну в ґрунті та його впливу на ріст і розвиток рослин. Підходи і методи А., специфіка саме агрофіз. об'єктів, методів і теорій, можливі галузі застосування суттєво відрізняються від методів фізіології рослин, фізики ґрунтів, метеорології, що є суміжними до агрофіз. науки. Основна якісна відмінність полягає, насамперед, у підході та

методі вивчення процесів. А. вивчає фізику процесів у ґрунті, рослині чи атмосфері, пропонує фіз. модель явища. Ця модель завершується складанням певної схеми взаємозв'язків між осн. процесами, т. з. функціональної блок-схеми. На наступному етапі вивчення явища вчені агрофізики наповнюють цю концептуальну схему конкретними залежностями між окремими функціонуючими блоками (напр., між фотосинтезом і диханням), між окремими процесами і діючими фіз. факторами зовн. середовища (напр., між фотосинтезом і температурою). Внаслідок польових і лаб. експериментів виділяються фіз. параметри, формується вид залежності між блоками, що досліджуються. На завершальному етапі дослідження формується математична модель досліджених явищ у взаємозв'язку з чинниками зовнішнього середовища. Попри розмаїття чинників, що визначають продукційний процес, агрофізики виділяють для нього кілька заг. законів: закон незамінності основних факторів життя, закон нерівноцінності і компенсувального впливу факторів середовища, закон мінімуму, закон оптимуму, закон «критичних періодів». Ці закони А. діють у будь-яких природних або штучно створених умовах. Хоча в кожному конкретному випадку слід враховувати регіональні особливості як зовн. чинників (ґрунтові, метеород. і погодні умови та ін.), так і самих рослин. А. як наука сформувалася і найбільше розвинулася на теренах колишнього СРСР у РФ завдяки формуванню наук. шкіл в Агрофіз. ін-ті (м. Санкт-Петербург) та Моск. держ. ун-ті ім. М. Ломоносова (А. Воронін, С. Шеїн, В. Гончаров, м. Москва). В Україні в різний час у галузі А. працювали М. Сафотеров, О. Соколовський, Д. Віленський, М. Годлін, О. Радченко (питання мех. складу, структури, фіз. властивості ґрунту), В. Попов, М. Йовенко, Г. Самбур, Н. Середя, Г. Швєбс (водні, водно-фіз. і меліоративні властивості ґрунту), М. Шикуча, Г. Назаренко, О. Йовса, О. Демиденко (вплив ґрунтозахисних технологій на водно-фіз. і фіз.-мех. властивості ґрунтів). Використовуючи досягнення фізики, вчені колишнього СРСР, до якого належала й Україна, створили низку досконалих приладів для вивчення фіз. процесів у ґрунті, рослинах і приземному шарі повітря, розробили методи автоматизації керування кліматом у парниках, теплицях, овочесховищах, автоматизації зрошення, тощо. В Україні останнім часом дослідження в галузі А. проводяться в Нац. наук. центрі «Ін-т ґрунтознавства і агрохімії ім. О. Соколовського НААН України» (В. Медведєв, Т. Лактіонова, Т. Линдіна, Л. Донцова), Нац. наук. центрі «Ін-т землеробства НААН України» (А. Малієнко, О. Демиденко), Одес. нац. ун-ті ім. І. Мечникова (Ф. Лисецький, О. Світличний, С. Чорний), Нац. ун-ті біоресурсів та природокористування (С. Булигін, М. Березняк), Уман. нац. ун-ті садівництва (М. Недвига, В. Єщенко), Житомир. нац. агрокол. ун-ті (П. Надточій, С. Веремеєнко). Після проведення масштабного обстеження ґрунтів у 1970-х визначено параметри водно-фіз. та фіз.-мех. властивостей осн. типів ґрунтів України. Розроблено карти України щодо придатності ґрунтів для с.-г. культур, мінімального і нульового обробітку (В. Медведєв, Т. Лактіонова). Узагальнено результати досліджень щодо впливу мінімального та безполіцевого обробітку на агро-

фіз. властивості ґрунтів та агроєкосистеми, що висвітлено у працях каф. ґрунтознавства та охорони ґрунтів *Української сільськогосподарської академії*. Значний внесок у розвиток агрофізики зроблено академіком НААН України С. Булигіним, зокрема застосування гідролого-агрофіз. теорії ерозійних процесів для створення кількісної розрахункової бази протиерозійного упорядкування агроландшафтів, опрацюванню алгоритму інженерного проектування конструкцій агроландшафтів, розробка методики інтерпретації даних передпроектного обстеження тер., що підлягає протиерозійному і меліоративному впорядкуванню, у тому числі із застосуванням неконтактних методів та аеро- і космічних знімків. В Ін-ті водних проблем і меліорації НААН України під керівництвом О. Жовтоного розроблено інформаційну систему «Зрошення», де об'єктом управління є водні ресурси на різних рівнях функціонування зрошувальних систем: с.-г. поле, госп.-во, внутрішньогосп. модуль зрошувальної системи. Діє також лаб. з визначення фізико-мех. і водно-фіз. властивостей ґрунтів, обґрунтовано теорію матричного відтворення родючості ґрунтів та їх параметрів.

Лит.: Конозенко І. Д., Устьянов В. І. Фізика в сільському господарстві. Київ, 1964; Качинский Н. А. Фізика почв. Москва, 1965. Ч.1; 1970. Ч. 2: Водно-физические режимы и свойства почв; Вадюнина А. Ф., Корчагина З. А. Методы исследования физических свойств почв и грунтов. Москва, 1973; Відтворення родючості ґрунтів в ґрунтозахисному землеробстві / За ред. М. К. Шикучи. Київ, 1997; Шеїн Е. В., Гончаров В. М. Агрофізика. Москва, 2006.

М. В. Канишук

Агрофіти — 1) Іноземні інтродуковані види с.-г. культур, що вирощуються людиною в *агроценозах* (на с.-г. угіддях). Прикладом таких рослин є картопля, помідори та солодкий перець, завезені в Україну з теплих країн Пд. Америки, баклажани (завезені з тропіків Сх. Індії) тощо. 2) Одна з двох осн. груп *бур'янів*, які розрізняють за походженням — справжні бур'яни, що пов'язані з культ. рослинами протягом багатьох тисячоліть; другою такою групою є *анофіти* — бур'яни, що походять з місцевої флори. Заг. кількість видів бур'янів, шкідників, патогенних мікроорганізмів, які мешкають в *агроєкосистемах*, обчислюється десятками тисяч.

Лит.: Ламан Н., Самсонов В., Прохоров В. и др. Методическое руководство по исследованию смешанных агрофитоценозов. Минск, 1996; Иванов В. Ф., Иванова А. С. и др. Экология плодовых культур. Киев, 1998; Березівський Л. Системи основного обробітку ґрунту і щільності агрофитоценозу як фактори формування врожаю та якості льоноволокна // Наук. вісн. Нац. аграр. ун-ту. 1999. № 19.

М. В. Канишук

Агрофітоценоз — специфічна екол. система, осн. частина *агробіоценозу* (агроєкосистеми), штучна рослинна спільнота, створена і постійно підтримувана людиною за допомогою *агротехніки* у вигляді посівів і насаджень культ. рослин для вир-ва рослинницької продукції. Відрізняється від природної рослинної спільноти (*фітоценозу*) відкритістю системи, наявністю невикористаного екол. об'єму, вільних *екологічних ніш* та відсутністю здатності до саморегулювання. Структурно в А. об'єднані дві частини — культ. домінуючий вид рослин, вирощуваний люди-